

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
TÜRKİYE CUMHURİYETİ TARİHİ BİLİM DALI

Yüksek Lisans Tezi

MEHMET ŞAKİR PAŞA’NIN HAYATI
(1856 – 1919)

Burcu UYSAL

2501111458

Tez Danışmanı

Doç. Dr. Fatih Mehmet SANCAKTAR

İstanbul – 2019

ÖZ
MEHMET ŞAKİR PAŞA’NIN HAYATI
(1856 – 1919)
BURCU UYSAL

Çalışmamız, Osmanlı Devleti’nin son dönemine tanıklık etmiş olan asker ve devlet adamlarından Mehmet Şakir Paşa’nın biyografisini oluşturmaktadır. Bu çalışmada Mehmet Şakir Paşa’nın tarihteki yerini belirlemek amaçlanmıştır. Bu amaç doğrultusunda tez oluşturulurken Mehmet Şakir Paşa hakkında bilgi içeren arşiv belgeleri, gazeteler, dönemin şahsiyetlerinin hatıraları ve araştırma eserlerinden faydalanılmıştır.

1856 yılında Batum’a bağlı Livane Kazası’nda doğan Mehmet Şakir Paşa, ilk ve orta eğitimini tamamlamasının ardından 1879 yılında Mekteb-i Harbiye’den yüzbaşı rütbesi ile mezun olmuştur. Aynı sene Mühendishane-i Berr-i Hümayun hocalığına atanmıştır. 1883 yılında eğitim görmek üzere Berlin’e gönderilmiştir. 1887 yılında Berlin’den dönmüş ve Mekteb-i Fünun-u Harbiye-i Şahane’ye tayin edilmiştir. 1901 yılında İşkodra Vali ve Kumandanlığı ve 1903 yılında Kosova Valiliği’nde bulunmuştur. 1905 yılında Yemen’de görevlendirilmiştir.

II. Meşrutiyet’in ilanından önce Genel Kurmay Başkanı olarak kabineye atanmıştır. 1908’de Sultan II. Abdülhamit’in seryaverliğini yapmıştır. II. Abdülhamit tahttan indirildikten sonra sürgün edilmiştir. Affedilmesinin ardından 1913 yılında görev için Yemen’e gideceği sırada tekrar sürgüne gönderilmiştir.

I. Dünya Savaşı’nın ardından sürgünden dönmüş ve 1919 yılında kurulan I. Damat Ferit hükümetinde Bahriye ve Harbiye Nazırlığı görevlerinde bulunmuştur. Harbiye Nazırlığı esnasında Mustafa Kemal Paşa’nın Samsun’a gönderilmesine vesile olmuştur. 18 Haziran 1919 tarihinde İstanbul’da vefat etmiştir.

Anahtar Kelimeler: Mehmet Şakir Paşa, II. Abdülhamit, Mustafa Kemal Paşa.

ABSTRACT
THE LIFE OF MEHMET SAKIR PASHA
(1856 – 1919)
BURCU UYSAL

The study provides a biography of a military commander and statesman who witnessed the final decades of the Ottoman State, Mehmet Sakir Pasha. The goal is to determine where Mehmet Sakir Pasha stands in history. In this context, archived documents and newspaper articles providing information about Mehmet Sakir Pasha, as well as the memoirs of leading personalities of the era, and existing literature were studied.

Born in Livane district in Batumi in 1856, Mehmet Sakir Pasha graduated from the Military College in 1879 with the rank of captain. The same year, he was appointed as an instructor at the Military Academy. In 1883, he was sent to Berlin, to receive education. In 1887, upon his return from Berlin, he was appointed to the Imperial College of Military Sciences. In 1901, he was appointed as the Governor and Military Commander of Shkoder, followed by his appointment as the Governor of Kosovo in 1903. In 1905, he was appointed to Yemen.

Prior to the 2nd Constitutional Era of the Ottoman Empire, he was a member of the cabinet as the Chief of General Staff. In 1908, he served as the Chief Aide-de-Camp to Abdulhamid II. Upon the deposition of Abdulhamid II, he was exiled. Then he received a pardon and was appointed to serve in Yemen in 1913. However before he took up the position he was once again exiled.

His exile finally ended after the First World War, and he took up the Ministers of Navy and Army in the 1st Damat Ferit government in 1919. During his service as the Minister of Navy, he contributed to the appointment of Mustafa Kemal Pasha to Samsun. On 18 June, 1919, he passed away in Istanbul.

Keywords: Mehmet Sakir Pasha, Abdulhamid II, Mustafa Kemal Pasha

ÖNSÖZ

Mehmet Şakir Paşa, tanzimat ile mütareke dönemleri arasında yaşamıştır. Paşa, Sultan II. Abdülhamit devrinde ve Damat Ferit hükümetlerindeki faaliyetleriyle Osmanlı tarihinde önemli bir yere sahip olmuştur. Mehmet Şakir Paşa, ömrünün son zamanlarında Türk siyasi hayatında yer almış ve Mustafa Kemal Paşa'nın Samsun'a gönderilmesine ön ayak olmuş değerli bir şahsiyettir. Bu çalışma ile bu dönemlerde meydana gelen askeri, siyasi ve sosyal olaylara Mehmet Şakir Paşa merkezinden ışık tutulmuştur.

Bu çalışmada Mehmet Şakir Paşa'nın hayatı üç bölümde incelenmiştir. Birinci bölümünde, paşanın ailesi ve tahsil hayatı ele alınmıştır. İkinci bölümde, göreve başlaması ile Balkanlar'daki, Yıldız'daki vazifeleri, II. Abdülhamit'in seryaverliği ve sürgün hayatından bahsedilmiştir. Üçüncü bölümde ise Damat Ferit hükümetlerindeki faaliyetleri anlatılmıştır. Bilinen bir hatıratı olmayan Mehmet Şakir Paşa'nın görüş ve düşünceleri hakkında fikir sahibi olabilmek adına özellikle yeğeni Ali Cevat Borçbakan'ın hatıratından ve nazırlığı döneminde çeşitli gazetelerde yayınlanan röportajlarından yararlanılmıştır.

Bu çalışmanın oluşturulması esnasında taslakları titizlikle inceleyen, yardımları ile destekleyen ve sabırla yol gösteren tez danışmanım Doç. Dr. Fatih Mehmet Sancaktar başta olmak üzere değerli hocalarım Prof. Dr. Cezmi Eraslan ve Prof. Dr. Halil Bal'a şükranlarımı sunarım.

Her daim maddi ve manevi desteği ile güç veren sevgili ailem annem Hanife Uysal ve babam Osman Uysal'a içten teşekkürlerimi sunarım. Ayrıca Sinan Kılıç, Elif Kılıç, Hakan Engin, Şengül Karaloğlu, Aybüke Aslıhan Gökenç, Özlem Kumbar, Havva Koç ve İslam Araştırmaları Merkezi Kütüphanesi personeline teşekkürü borç bilirim.

BURCU UYSAL

İSTANBUL 2019

İÇİNDEKİLER

ÖZ.....	ii
ABSTRACT.....	iii
ÖNSÖZ.....	iv
KISALTMALAR LİSTESİ.....	vii
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

MEHMET ŞAKİR PAŞA’NIN AİLESİ, EĞİTİM HAYATI VE ESERLERİ

A. Mehmet Şakir Paşa’nın Doğumu ve Ailesi.....	9
B. Mehmet Şakir Paşa’nın Eğitim Hayatı.....	3
I. İlk-Orta Dereceli Tahsili ve Kuleli Askeri Lisesi.....	3
II. Mehmet Şakir Paşa’nın Harb Okulu Hayatı ve Aldığı İlk Görevler.....	4
III. Berlin’deki Tahsil Hayatı (1883-1887).....	7
C. Mehmet Şakir Paşa’nın Askerlik Hayatı Boyunca Almış Olduğu Madalya ve Nişanlar	10
D. Eserleri	11

İKİNCİ BÖLÜM

MEHMET ŞAKİR PAŞA’NIN OSMANLI ASKERİ BÜROKRASİSİNDEKİ GÖREV VE FAALİYETLERİ

A. Mehmet Şakir Paşa’nın II. Abdülhamit Dönemi Görev ve Vazifeleri.....	13
I. Berlin Dönüşü Faaliyetleri	13
II. Balkanlardaki Faaliyetleri	14
a. İşkodra Valiliği ve Kumandanlığı (1901-1903).....	15
b. Kosova Valiliği (1903-1905)	23
III. Yemen’deki Faaliyetleri (1905)	34
IV. Teftiş-i Askerî Komisyonu Azalığı.....	40
B. Mehmet Şakir Paşa’nın II. Meşrutiyet Dönemi Faaliyetleri	41
I. Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Reisliği (1908)	42
II. Sultan II. Abdülhamit’in Seryaverliği (1908)	44
a. 31 Mart Olayı ve Ali Kabûlî Beyin Linç Edilmesi	46
b. Mehmet Şakir Paşa’nın Sürgüne Gönderilmesi	51

III. Mahmut Şevket Paşa Suikastındaki Rolü ve Sürgüne Gönderilmesi	56
---	----

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MEHMET ŞAKİR PAŞA’NIN MÜTAREKE DÖNEMİ FAALİYETLERİ VE ÖLÜMÜ (1918-1919)

A. Damat Ferit Paşa Kabinelerindeki Görevleri	64
I. Bahriye Nazırlığı (4 Mart-2 Nisan 1919)	67
II. Harbiye Nazırlığı (2 Nisan-19 Mayıs 1919)	69
a. İzmir’in İşgali (15 Mayıs 1919)	71
b. Mustafa Kemal Paşa’nın Samsun’a Çıkışında Oynadığı Rol	85
III. Meclis-i Hassa-i Vükela Me’muriyeti (19 Mayıs-18 Haziran 1919)	98
a. Saltanat Şurası	100
B. Vefatı	101
SONUÇ	104
KAYNAKÇA	107
EKLER	132
Ek I. Mehmet Şakir Paşa’nın Tercüme-i Hali	132
Ek II. Mehmet Şakir Paşa’nın Tercüme-i Hali	133
Ek III. Mehmet Şakir Paşa’nın Tercüme-i Hali	134
Ek IV. Harbiye Nazırı Müşir Şakir Paşa’nın Tercüme-i Halleri	135
Ek V. Mehmet Şakir Paşa’nın Moniteur Oriental Gazetesi’ne verdiği Beyanat	136
Ek VI. Mehmet Şakir Paşa	137
Ek VII. Mehmet Şakir Paşa	138
Ek VIII. Mehmet Şakir Paşa	139
Ek IX. Mehmet Şakir Paşa	140
Ek X. Mehmet Şakir Paşa	141
Ek XI. Mehmet Şakir Paşa	142
Ek XII. Mehmet Şakir Paşa’nın Kabri (II. Mahmut Haziresi / Cağaloğlu)	143
Ek XIII. Mehmet Şakir Paşa’nın oğlu Süvari Miralayı Ahmed Hamdi Bey ...	144
Ek XIV. Mehmet Şakir Paşa’nın oğlu Numan Tahir Seymen	145

KISALTMALAR LİSTESİ

a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.m.	: Adı geçen makale
a.g.t.	: Adı geçen tez
A.Ş.	: Anonim Şirketi
ATAM	: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi
ATASE	: Askerî Tarih ve Stratejik Etüt
ATBD	: Askerî Tarih Belgeleri Dergisi
BEO	: Bâb-ı Âlî Evrak Odası
Bkz.	: Bakınız
BOA.	: Başbakanlık Osmanlı Arşivi
BTTD	: Belgelerle Türk Tarihi Dergisi
c.	: Cilt
çev.	: Çeviren
D.	: Devre
DH.EUM	: Dâhiliye Nezareti Emniyyet-i Umumiyye Müdüriyeti
DH.EUM.1.ŞB:	Dâhiliye Nezareti Emniyyet-i Umumiyye Müdüriyeti 1. Şube
DH.EUM.MH:	Dâhiliye Nezareti Emniyyet-i Umumiyye Müdüriyeti Muhasebe Kalemî
DH.HMŞ	: Dâhiliye Nezareti Hukuk Müşavirliği
DH.İ.UM	: Dâhiliye Nezareti İdare-i Umumiye
DH.İ.UM.EK:	Dâhiliye Nezareti İdare-i Umumiye Ekleri
DH.KMS	: Dâhiliye Nezareti Kalem-i Mahsus
DH.MKT	: Dâhiliye Nezareti Mektubi Kalemî
DH.SAİDd	: Dâhiliye Nezareti Defterler
DH.ŞFR	: Dâhiliye Nezareti Şifre Kalemî
DİA	: Diyanet İslam Ansiklopedisi
Dos	: Dosya
Ed.	: Editör
EKEV	: Erzurum Kültür Eğitim Vakfı

Fih.	: Fihrist
FTG.f	: Fotoğraflar
Haz.	: Hazırlayan / Yayına Hazırlayan
HR.SYS	: Hariciye Nezareti Siyasi
HR.TO	: Hariciye Nezareti Tercüme Odası
HTVD	: Harp Tarihi Vesikaları Dergisi
IRCICA	: İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi / Research Centre for Islamic History Art & Culture
İ.	: İçtima
İ.AS	: İrade Askeri
İ.DH	: İrade Dahiliye
İ.DUİT	: İrade Dosya Usulü
İ.HB	: İrade Harbiye
İ.HUS	: İrade Hususi
İ.MMS	: İrade Meclisi Mahsus
İ.TAL	: İrade Taltifat
İSH	: İstiklâl Harbi
k.	: Kısım
KARAM	: Karadeniz Araştırmaları Balkan, Kafkas, Doğu Avrupa ve Anadolu İncelemeleri Dergisi
klas	: Klasör
kol.	: Koleksiyon
KÖKSAV	: Kök Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Vakfı
lef.	: Lef numarası
MMZC	: Meclis-i Mebusan Zabıt Cerideleri
MSB	: Millî Savunma Bakanlığı
MV.	: Meclis-i Vükelâ Mazbataları
nr.	: Numara
ODTÜ	: Orta Doğu Teknik Üniversitesi
OTAM	: Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi
S.	: Sayı

s.	: Sayfa
ŞD	: Şura-yı Devlet
t.	: Tertib
T.B.M.M	: Türkiye Büyük Millet Meclisi
t.y.	: Tarih yok
TFR.I.A	: Teftiş-i Rumeli Evrakı (Rumeli Müfettişliği) Sadaret Evrakı
TFR.I.İŞ	: Teftiş-i Rumeli Evrakı (Rumeli Müfettişliği) İşkodra Evrakı
TFR.I.KV	: Teftiş-i Rumeli Evrakı (Rumeli Müfettişliği) Kosova Evrakı
TFR.I.MKM	: Teftiş-i Rumeli Evrakı (Rumeli Müfettişliği) Makamat Evrakı
TFR.I.ŞKT	: Teftiş-i Rumeli Evrakı (Rumeli Müfettişliği) Arzuhaller
TFR.I.UM	: Teftiş-i Rumeli Evrakı (Rumeli Müfettişliği) Umum Evrakı
TİH	: Türk İstiklal Harbi
TRT	: Türkiye Radyo Televizyon Kurumu
TTK	: Türk Tarih Kurumu
v.	: Vesika
vd.	: ve diğerleri
Y.A.HUS	: Yıldız Hususi Maruzat
Y.EE	: Yıldız Esas Evrakı
Y.MRZ.d	: Yıldız Maruzat Defterleri
Y.MTV	: Yıldız Mütenevvi Maruzat
Y.PRK.ASK	: Yıldız Perakende Evrakı Askerî Maruzat
Y.PRK.AZJ	: Yıldız Perakende Evrakı Arzuhal Jurnal
Y.PRK.BŞK	: Yıldız Perakende Evrakı Baş Kitabet Dairesi Maruzatı
Y.PRK.KOM	: Yıldız Perakende Evrakı Komisyonlar Maruzatı
Y.PRK.MK	: Yıldız Perakende Evrakı Müfettişlikler ve Komiserlikler Tahriratı
Y.PRK.TKM	: Yıldız Perakende Evrakı Tahrirat-ı Ecnebiyye ve Mabeyn Müterciliği
Y.PRK.UM	: Yıldız Perakende Umumi
Yay.	: Yayıncılık / Yayınevi / Yayınlayan
YKY	: Yapı Kredi Yayınları

GİRİŞ

Altı yüzyıl boyunca dünya tarihinin sayfalarını süslemiş, birçok medeniyet, kültür ve topluma ev sahipliği yapmış Osmanlı Devleti, önemli müessese ve teşkilatlara sahiptir. Bu teşkilatlardan biri de şüphesiz ki ordu ve askerlik idi. Osmanlı tarihinde bu teşkilattan birçok paşa, askeri ve siyasi açıdan önemli mevkilere gelmiştir. Bu şahsiyetlerden biri Mehmet Şakir Paşa idi. Mehmet Şakir Paşa, Tanzimat döneminde doğmuş, II. Abdülhamit, Meşrutiyet ve Mütareke dönemlerinde önemli askeri ve siyasi görevlerde bulunmuştur.

Bu araştırma, 1856-1919 yılları arasında yaşamış asker ve devlet adamı Mehmet Şakir Paşa'nın biyografisini ortaya çıkarma çabası içindedir. Bu minvalde Mehmet Şakir Paşa'nın görev ve faaliyetlerinin yanı sıra hayatının dönüm noktaları incelenerek ortaya konulacaktır.

Bir biyografi çalışması olarak 1856-1919 zaman aralığını Mehmet Şakir Paşa'nın hayatı üzerinden inceleyecektir. Bu bakımından, bu zaman aralığında meydana gelen önemli olaylar Mehmet Şakir Paşa ile ilgisi olduğu kadarıyla ele alınacaktır. Bu noktada çalışmanın sınırı da Mehmet Şakir Paşa'nın görevleri kapsamında olacaktır.

Bu araştırmanın başlangıç aşamasında Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde çalışma yapılmıştır. Ancak bu çalışmada aynı tarihte farklı yerlerde birden fazla Şakir Paşa ile karşılaşmıştır. Karşılaşılan bu sorun neticesinde çalışma, kapsadığı dönemi ele alan telif eser, makale, tez ve hatıraların incelenmesi ile devam ettirilmiştir. Bu süreçte Murat Kasap'ın *Osmanlı Gürcüleri*¹ ve Mehmet Zeki Pakalın'ın *Sicill-i Osmani Zeyli*² eserlerinde Mehmet Şakir Paşa'nın kısa biyografilerine ulaşılmıştır. Ayrıca ulaşılan diğer bir yayın Mehmet Şakir Paşa'nın hayatı hakkında müstakil olarak nitelendirilebilecek tek eser olan TRT AVAZ'ın yayınladığı *Göçen Hayatların İzleri Belgeseli'nin 2. Bölümü*³'dür. Belgeselde paşanın altıncı kuşaktan torunları ile yapılan röportaja da yer verilmiştir. Dönemin süreli yayınlarında yapılan çalışmada ise Mehmet Şakir Paşa'nın vefatının ardından

¹ Murat Kasap, *Osmanlı Gürcüleri*, İstanbul, İhlas Gazetecilik A.Ş., 2010.

² Mehmet Zeki Pakalın, *Sicill-i Osmani Zeyli*, c.17, Ankara, TTK. Yayınevi, 2009, s. 70-71.

³ Murat Kasap, "Göçen Hayatların İzleri 2. Bölüm TRT AVAZ", 'çevrimiçi Youtube', 15.03.2019, <https://www.youtube.com/watch?v=7bTGsV9UtTA&t=328s>.

yayımlanan tercüme-i haline⁴ ve birkaç röportajına⁵ ulaşılmıştır. Mehmet Şakir Paşa hakkındaki belgelerin kısıtlı olması, bazı konuların eksik ve havada kalmasına sebep olmuştur. Ancak bu röportajlar, boşlukları kısmen de olsa doldurmuş, paşanın bazı konulardaki şahsi fikirlerini öğrenmemize yardımcı olmuştur. Özellikle Mehmet Şakir Paşa'nın bir hatıratının bulunmaması gerek özel hayatı gerekse siyasi görüşü gibi şahsi konular hakkında bilgi edinme noktasında kısıtlı kalınmasına neden olmuştur. Ancak bu eksik Mehmet Şakir Paşa'nın yeğeni Ali Cevat Borçbakan'ın kendi hatıratından⁶ kısmen kapatılmaya çalışılmıştır. Nitekim bu hatıratta Mehmet Şakir Paşa'nın, Ali Cevat Borçbakan'a kendi ağzından aktardıkları bulunmaktadır. Nitekim Mehmet Şakir Paşa'nın, doğumundan ölümüne hayatına dair süreci gazetelere vermiş olduğu beyanatlardan ve ölümünün ardından yayınlanan tercüme-i hallerden toparlamaya çalıştık.

Bütün bu kaynakların dışında bu çalışmada Başbakanlık Osmanlı Arşivi belgeleri sıklıkla kullanılmıştır. Mehmet Şakir Paşa hakkındaki genel çalışma Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde yapılmıştır. Paşanın askeri faaliyetleri hakkında ise Millî Savunma Bakanlığı (MSB) Arşivi ve Genelkurmay ATASE Daire Başkanlığı Arşivi ile iletişime geçilmiştir. MSB Arşivi'nden belge talebinde bulunulmuş, fakat Mehmet Şakir Paşa'ya dair yeterince bilgi elde edilememiştir. Bu tez konusunun alındığı yıllarda Genelkurmay ATASE Daire Başkanlığı Arşivi'nde araştırma yapma, belge alma gibi sıkıntılar yaşanmış ve imkanların yetersizliği sebebi ile arşivden yararlanılamamıştır. Bununla birlikte Genelkurmay ATASE Daire Başkanlığı'nın yayınlamış olduğu belgelerden yararlanılmıştır.

Mehmet Şakir Paşa'nın hayatı ile ilgili serencam oluşturmak noktasında yukarıda zikrettiğimiz kaynakların yetersiz, eksik ve hatta bazen de yanlış bilgiler verdiği görülmüştür. Bu çalışmamızda Mehmet Şakir Paşa'nın hayatını oluşturmada zaman zaman tereddüte neden olmuştur. Elde edilen bilgiler ışığında mevcut kaynaklar değerlendirilerek Mehmet Şakir Paşa'nın hayatı kronolojik sırayla ele alınacaktır.

⁴ “Merhum Şakir Paşa'nın Tercüme-i Hali”, **İkdam**, 18 Haziran 1919, nr. 8031, s. 2; “Merhum Müşarunileyhin Tercüme-i Hali”, **Takvim-i Vekâyi**, 19 Haziran 1919, nr. 3579, s. 5.

⁵ **Alemdar**, 17 Nisan 1919, nr. 116-1426, s. 2; **Vakit**, 25 Nisan 1919, nr. 536, s. 1.

⁶ Saime Yüceer, **Ali Cevat Borçbakan'ın Hatıraları**, Bursa, Uludağ Üniversitesi Yayınları, 2005.

Mehmet Şakir Paşa'nın çocukluğu ile ilgili olarak edinilen tek bilgi *TRT AVAZ*'ın Paşa hakkında yayınladığı belgeselde zikredilen, amcası ile arasında geçtiği rivayet edilen diyalogdur. Mehmet Şakir Paşa'nın ailesine ait bilgiler ise oldukça kısıtlıdır. Kısıtlı olan bu bilgilere öncelikle, Mehmet Şakir Paşa Balkanlarda iken yanına aldırıldığı ailesine verilen ödenek hakkındaki ve eşi ile kızlarına verilen nişana dair arşiv belgelerinden ulaşılmıştır. Ayrıca bu konuda yeğeninin hatıratından da yararlanılmıştır.

Mehmet Şakir Paşa'nın ilk okulunu nerede okuduğu bilinmemesine rağmen daha sonra devam ettiği okulları ve bunları müteakiben Mektebi Harbiye'ye gittiği bilgisine ulaşılmıştır. 1879'da Harbiye Mektebi'nden mezun olmuş 1883'te eğitim için Almanya'ya gitmiştir. Bu tarihe kadar olan bilgilere, Almanya'ya gönderilmek üzere seçilen öğrencilerin sicillerinin bulunduğu arşiv belgesinden ulaşılmıştır. Mehmet Şakir Paşa, Almanya dönüşünde çeşitli komisyonlarda görev alarak askeri bürokrasi alanında faaliyet göstermiştir. Mehmet Şakir Paşa'nın bu dönemdeki faaliyetleri hakkında ayrıntılı bilgiye ulaşılamamıştır.

Dönemin birçok askeri şahsiyeti gibi Mehmet Şakir Paşa da bazı eserler kaleme almıştır. Mehmet Şakir Paşa'nın üç eser tercüme ettiği bilinmektedir. Ancak bu eserlere ulaşma noktasında sıkıntı yaşanmış, yapılan araştırmalarda herhangi bir sonuca ulaşılamamıştır. Paşanın eserlerine dair bilgilere yine Almanya'ya gönderileceği dönemde oluşturulan sicilinden ulaşılmıştır.

Mehmet Şakir Paşa'nın bilinen ilk müstakil görevi Balkanlardaki İşkodra Vali ve Kumandanlığı ardından da Kosova Valiliği olmuştur. Mehmet Şakir Paşa'nın bu görevleri Makedonya⁷ olaylarının olduğu döneme denk gelmiştir. Bölge, olayların başlangıcından itibaren oldukça yoğun, karmaşık ve sıkıntılıdır. Din, dil, etnik çeşitliliğin yoğun olduğu bu bölgede yer isimlerinin de geçmişte ve günümüzde farklı oluşu, sınırların değişiklik göstermesi ve farklı kaynaklarda farklı şekillerde ifade edilmesi çalışma esnasında büyük sıkıntılara sebep olmuştur. Kosova Valiliği

⁷ Büyük güçler Berlin Kongresi'nde Selanik, Manastır ve Kosova (özellikle Üsküp) vilayetlerinden oluşan bölgeyi 'Makedonya' adı ile tanımlamışlardır. 'Makedonya' kelimesi ayrılıkçı anlam ifade etmesi sebebi ile resmi çevreler tarafından reddedilmiştir. Babıâli, 'üç vilayet' anlamındaki 'vilayât-i selâse ya da elviye-i selâse' adını coğrafi bir terim olarak kullanmıştır. Mehmet Hacısalihoglu, **Jön Türkler ve Makedonya Sorunu (1890-1918)**, çev. İhsan Catay, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yay., 2008, s. 34-35; Sacit Kutlu, **Milliyetçilik ve Emperyalizm Yüzyılında Balkanlar ve Osmanlı Devleti**, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., 2007, s. 151.

konusunda bir diğerk problem de bölgede iki Şakir Paşa'nın da görev almış olmasıdır. Bu durumda Şakir Paşaların ayrımının yapılabilmesi için faaliyetleri karşılaştırılarak ve tarih bazlı çalışma yapılarak karışıklıkların önüne geçilmiştir. Yine bu konuda da kullanılan ana kaynak arşiv belgeleri olmuştur. Bölge ve olaylar hakkındaki genel bilgi için Balkanlar konusunda çalışılmış müstakil eser ve tezlerden yararlanılmıştır.

1905 yılındaki İmam Yahya İsyanı esnasında Yemen'e atanan Mehmet Şakir Paşa, San'a'nın geri alınmasında Müşir Feyzi Paşa ile birlikte görev almışlardır. Mehmet Şakir Paşa bu görevde iken müşir rütbesine yükseltilmiştir. Bu konudaki ana kaynak olan arşiv belgeleri dışında kullanılan kaynaklar, özellikle bölgede görev almış kişilerin hatıraları ve bu hatıralardan oluşturulmuş çalışmalardır.

Tefiş-i Askerî Komisyonu görevinin araştırılması esnasında karşılaşılan sorun dönem itibariyle komisyona katılan birden fazla Şakir Paşa'nın bulunmasının yanı sıra kaynakların yetersizliği ve mevcut bilgilerin çelişkili olmasıdır. Ancak Mehmet Şakir Paşa'nın eşi ve kızlarına verilen bir nişana ait arşiv belgesi, komisyona katılan Şakir Paşaların birbirlerinden ayırt edilebilmesi anlamında dayanak noktası olmuştur.

Mehmet Şakir Paşa, 22 Temmuz 1908'de kurulan Said Paşa kabinesinde Erkan-ı Harbiye Umumiye Riyaseti Vekâleti'ne atanmıştır. Ardından 14 Ağustos 1908'de Sultan II. Abdülhamit'in Seryaverliği'ne atanmıştır. Paşanın bu görevi esnasında meydana gelen 31 Mart Olayı, Ali Kabuli Bey'in linç edilmesi, Harekât Ordusunun İstanbul'a Gelişi, Yıldız Sarayı'nın işgal edilmesi ve Sultan II. Abdülhamit'in tahttan indirilmesi konularında kullanılan kaynakları hatıralar ve telif eserler oluşmaktadır. Ancak Mehmet Şakir Paşa ile ilgili kısımlarda ana kaynak olarak arşiv belgeleri kullanılmıştır.

Mehmet Şakir Paşa, 31 Mart sonrasında ve Mahmut Şevket Paşa suikastı sonrasında olmak üzere iki sefer sürgün edilmiştir. Sürgün hadiselerinin araştırılması aşamasında en sıkıntılı süreç sürgüne gönderilen kişinin menfasındaki yaşam şartları ve sürgünde yaptığı işler hakkında yeterli bilgi sahibi olunmamasıdır. Bu tür kayıtlar yok denecek kadar azdır. Sürgün cezası verilen kişi menfasına ulaştıktan sonra bölgenin kadısı barınmaları için kendilerine bir ev bulur. Gelen menfinin uygun bir yerde ikamet ettirilmesi kadıların görevleri arasındadır. Sürgün cezasına çarptırılanlardan bazıları ailece sürülmektedir. Sürgünlerin suç işlememesi ve firar

etmemesi için kadılar gerekli tedbirleri alırlar. Hükümlerde kesin bir dille emredildiği üzere sürgünün affı veya başka bir yere nakli ile ilgili bir emir gelmedikçe serbest bırakılmazlardı⁸. Sürgünler hakkında diğer bir önemli konu ise sürgün yerinin değiştirilmesidir. Bunun için, suçlunun sürüldüğü yerde cezasının bir kısmını tamamlaması şarttır. Cezanın tamamen ortadan kaldırılmasıyla neticelenen özel af şeklinde ise suçlu, sürgüne gönderilmesinden önceki statüsüne kavuşabilmekte idi. Bu şekilde affedilmek, devlet görevlisi olan sürgünler için görevlerine dönebileceği anlamına gelmektedir⁹. Mehmet Şakir Paşa'nın sürgün dönemindeki faaliyetleri hakkında elimizdeki bilgiler oldukça kısıtlıdır. Kısıtlı olan bu bilgilere arşiv belgelerinden ulaşılmıştır.

Mehmet Şakir Paşa, 1918 yılında affedilmesinin ardından I. ve II. Damat Ferit hükümetlerinde görev almıştır. Bahriye Nazırı, Harbiye Nazırı ve Meclis-i Vükela Memuriyeti adı ile kabinede yer almıştır. Özellikle Harbiye Nazırlığı görevi Mustafa Kemal Paşa ile de bağlantısı olması açısından ayrıca değer taşımaktadır. Zira Mehmet Şakir Paşa'nın Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşlarının Samsun'a gönderilmelerindeki payı büyüktür. Buna rağmen ne yazık ki ismi bilinen bir paşa değildir. Mustafa Kemal'in Anadolu'ya geçebilmesi için gerekli görev ve izinleri vermiş fakat ömrü Milli Mücadele'nin başladığını dahi görmesine izin vermemiştir. Bu konuda kullanılan kaynaklar, arşiv belgelerinin yanında *Harb Tarihi Vesikaları Dergisi (HTVD)*, ATASE'nin yayınladığı *Türk İstiklal Harbi (TİH) I*¹⁰, *Türk İstiklal Harbi (TİH) II Batı Cephesi*¹¹ ve *Atatürk'ün Samsun'a Çıkışı ve Kurtuluş Savaşı'nın Başlatılmasına Dair Belgeler*¹²'dir. Atatürk ile alakalı olan bölümde kaynak açısından sıkıntı yaşanmamıştır. Yapılan literatür taraması sonucunda Mehmet Şakir Paşa ile Atatürk'ün bağlantılı olduğu bütün kaynaklara çalışmada yer verilmeye çalışılmıştır.

⁸ Abdullah Acehan, "Osmanlı Devleti'nin Sürgün Politikası ve Sürgün Yerleri", **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, c. I, S. 5, 2008, (2006). s. 19.

⁹ Osman Köksal, "Osmanlı Hukukunda Bir Ceza Olarak Sürgün ve İki Osmanlı Sultanının Sürgünle İlgili Hatt-ı Hümayunları", **OTAM**, 19, Ankara, Ankara Üniversitesi Basımevi, 2006, s. 301-302.

¹⁰ **Türk İstiklal Harbi I Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı**, Ankara, Genelkurmay ATASE Yay., 1962-1999, s. 180.

¹¹ **Türk İstiklal Harbi: II Batı Cephesi**, c. II, k. I, Ankara, Genelkurmay ATASE Yay., 1999.

¹² **Atatürk'ün Samsun'a Çıkışı ve Kurtuluş Savaşı'nın Başlatılmasına Dair Belgeler**, Haz. Cemal Taşkıran vd., Ankara, ATASE Yay., 1999.

Bu araştırmada şimdiye kadar yüksek lisans ya da doktora tezi olarak çalışılmamış olan Mehmet Şakir Paşa'nın hayatı incelenmiştir. Bu çalışma ile bu konudaki boşluğu doldurma amacı güdülmüştür. Yukarıda zikredilen eserlerde Mehmet Şakir Paşa'nın hayatı hakkında ayrıntılı bilgiye ulaşılamamıştır. Bu sebeple çalışmamız Osmanlı son döneminin önde gelen şahsiyetlerinden biri olan Mehmet Şakir Paşa hakkında en kapsamlı bilgiyi vermeyi amaçlamıştır. Çalışmanın araştırma safhasında yukarıda bahsedildiği gibi birçok zorlukla karşılaşmıştır. Ancak her şeye rağmen eldeki bilgiler değerlendirilerek ve tez çalışması sonuçlandırılmıştır.

Mehmet Şakir Paşa'nın çocukluk döneminden itibaren aldığı eğitimler ve bulunduğu önemli görevleri yukarıda anlatılmıştır. Kronolojiye bakıldığında özellikle II. Meşrutiyet sonrasında Mehmet Şakir Paşa'nın adının hiçbir yerde anılmaması ve hiçbir göreve getirilmemesi ilgi çekicidir. Bu dönem, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Osmanlı bürokrasisinde yer aldığı dönemdir. Oysa ki 1908 düzenlenmesinde askerî erkan arasında yapılan yer değişimleri ile Almanya'da eğitim görmüş birçok paşa önemli makamlara getirilirken¹³, Mehmet Şakir Paşa rütbe ve nişanlarından arındırılarak sürgüne gönderilmiştir. Mehmet Şakir Paşa'ya göre İttihat Terakki ile karşıt fikirde olması bu duruma neden olmuştur. I. Dünya Savaşı sonrasında, İttihat Terakki üyeleri yurdu terk etmeye başladıktan sonra Mehmet Şakir Paşa'nın sürgünden dönmesi ve Damat Ferit hükümetlerinde Bahriye ve Harbiye Nazırlığı gibi önemli makamlarda yeniden yer alması da bu iddiayı güçlendirmektedir.

Diğer taraftan tarih itibarıyla henüz soyadının kullanılmadığı bir dönemde isim, meslek, rütbe, görev, bölge ve hatta bazen aynı tarihte birden fazla Şakir Paşa karşımıza çıkmaktadır. Diğer taraftan tarih konusunda rumi-hicri ikiliğinin olması da çalışmayı zorlaştıran başka bir unsurdur. Bu durum araştırmalar devam ettikçe edinilen yeni bilgiler ile içinden çıkılmaz bir hale gelmiştir. Çözüm olarak lakap ve ön adlarıyla birlikte Şakir Paşaların babalarının adı, doğum tarihleri ve doğum yerleri ile bütün faaliyetleri tespit edilmeye çalışılmıştır. Bir nevi Şakir Paşaların haritası çıkarılmıştır. Ardından elde edilen her yeni bilgide öncelikle bilgilerin doğruluğu ana kaynaklardan teyit edilmiştir. Ana kaynakta paşaların ayırımına varılamayan

¹³ Adem Ölmöz, "II. Mesrutiyet Döneminde Askerî Yenilikler ve "Meclis-i Mehamm-ı Harbiye", **Yüzüncü Yılında İkinci Meşrutiyet Milletlerarası Kongre Tebliğleri**, İstanbul, 2012, s. 261.

durumlarda ise Şakir Paşalar karşılaştırılarak edinilen bilginin kime ait olduğu tespit edilmiş ve nihayetinde ayırım yapılabilmektedir. Şakir Paşaların ayırımı sürecinde okunan arşiv belgelerinin çoğuna çalışmada yer verilememiştir. Araştırma esnasında karşılaştığımız bu sorun diğer Şakir Paşalar hakkında da bilgi vermeyi elzem kılmıştır.

Şakir Paşa: Asıl adı Ahmed Şakir'dir. 30 Mayıs 1838 İstanbul doğumlu, babası Yozgatlı Çapanzade Ömer Hulusi Efendi'dir. 1856'da Mekteb-i Fünun-ı Harbiyye'den mezun olmuştur. Mülazım rütbesiyle İskân-ı Muhacirin Komisyonu'nda görev almıştır. Nusret Paşa'nın muavinliğine getirilmiştir. Rusçuk'ta Muhacirin Komisyonu Başkanlığı, Tuna Nehri İdaresi Reisliği ve yüzbaşı rütbesiyle Rusçuk Belediye Müdürlüğü vazifelerinde bulunmuştur. 1869'da Rusçuk Mutasarrıflığı'na ardından Bağdat Mutasarrıflığı'na tayin edilmiştir. 1871'de Bağdat Vali Muavinliği'ne getirilmiştir. Çeşitli komisyonlarda görev almıştır. 1873'te Anadolu Demiryolu Umum İnşaat Reisliği ve Demiryolları İnşaat Reisliği ardından Haydar Paşa Demiryolu işletmesi idaresinde görev almıştır. 1874'te Hersek Mutasarrıflığı'na tayin edilmiştir. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'na katılmış ardından Umum-ı Erkan-ı Harbiyye Reisi olmuş, Divan-ı Harp ve Tensikat-ı Askeriyye Komisyonu'nda yer almıştır. 1878'de Müşir rütbesiyle Saint Petersburg Büyükelçiliği'ne tayin edilmiştir. 1889'da Girit Vali Vekilliği'ne ve Fırka-ı Askeriyye Fevkalade Kumandanlığı'na tayin edilmiştir. 1890'da yaver-i ekrem olmuş, Yıldız'da kurulan komisyonlarda ve Teftiş-i Askeri Komisyonu'nda görev almıştır. 1895'te Anadolu Islahatı Umum Müfettişliği'ne tayin edilmiştir. 1899'da Sinop'ta vefat etmiştir. Takvime Dair Sene-i Maliyye Hakkında Mütalaat ve Takvim-i Nücum adlı iki eseri, neşredilmiştir. Ayrıca yayımlanmamış birçok layihası bulunmaktadır¹⁴.

Mehmet Şakir Paşa: 1855 Bursa doğumlu, Miralay Mustafa Asım Bey'in oğludur. 1878'de Harbiye'den Erkân-ı Harp Yüzbaşılığı ile mezun olmuştur. Çetine ve Roma Elçilikleri Ateşemiliterliklerinde, Girit'in Resmo Konsolosluğu'nda bulunmuştur. Mirliva iken kardeşi Sadrazam Cevad Paşa'nın başyaverliğini yapmıştır. Atina Sefirliği'ne tayin edilmiştir. Ferik olmuş ve 1908'de Teftiş-i Askeri

¹⁴ Ali Karaca, "Şakir Paşa", **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, c. XXXVIII, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 2010, s. 307-308.

Komisyonu azası iken isteğiyle emekli olmuştur. Galatasaray'da tekaüd hocalığı yapmıştır. 1914'te kaza ile oğlu tarafından öldürülmüş, Büyükada'da gömülmüştür. Uzunca boylu, kara top sakallı idi. Tarih-i Osmanî, Yeni Osmanlı Tarihi, Selâhaddin-i Eyyubî, Mısır Tarihi, Tarih-i İslâm, Selâhaddin-i Eyyübî-Piyes, İnekçilik ve Sütçülük eserleri mevcuttur¹⁵.

Mehmet Şakir Paşa: Arapkir doğumludur. 1868'de Harbiye'den Erkan-ı Harb Yüzbaşılığı ile çıktıktan sonra tahsilini tamamlamak üzere Paris'e gönderilmiştir. Mekteb-i Osmani'de hoca olmasının yanı sıra Paris Sefareti Ateşemiliterliği'ne tayin edilmiştir. Daha sonra İstanbul'a dönmüş rütbesi binbaşılığa daha sonra da mirlivalığa çıkarılmıştır. Maiyyet-i Seniyye Erkan-ı Harbiyesi'ne memur olmuştur. Ferik iken Bağdat'a gönderilmiştir. Bir süre sonra İstanbul'a dönmüş 1896'da müşir olmuştur. Yaver-i Ekremlik hakkını elde etmiştir. 1898'de Alman İmparatoru II. Wilhelm'in Kudüs'u ziyareti sırasında mihmandarlığını yapmıştır. Son vazifesi Teftiş-i Askeri Komisyonu azalığı ve Maiyyet-i Seniyye Erkan-ı Harbiyye Müşirliği olmuştur. 1914'te vefat etmiştir¹⁶.

¹⁵ Pakalın, **a.g.e.**, s. 69-70; Ayrıntılı bilgi için bkz. Şirin Devrim, **Harika Çılgınlar; Şakir Paşa Ailesi**, çev. Sema Karamürsel, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1996.

¹⁶ Pakalın, **a.g.e.**, s. 63.

BİRİNCİ BÖLÜM

MEHMET ŞAKİR PAŞA'NIN AİLESİ, EĞİTİM HAYATI VE ESERLERİ

A. Mehmet Şakir Paşa'nın Doğumu ve Ailesi

Mehmet Şakir, 1858 (r. 1274)¹ tarihinde Batum'da doğmuştur². Tarık-i İlmiye'ye mensup Gürcü Numan Tahir³ Efendi'nin oğludur⁴. Annesi hakkında herhangi bir bilgi bulunamamıştır. Ancak Lütüfiye ve Fatma isimli iki kız kardeşinin olduğu bilinmektedir⁵. Mehmet Şakir'in ailesi hakkında elde edinilen bilgiler oldukça kısıtlıdır. Bu bilgiler doğrultusunda Mehmet Şakir Paşa'nın eşi Zahide⁶ Hanım'dır. Mehmet Şakir Paşa'nın beş oğlu vardı⁷. Bunlar Ma'yyet-i Seniyye-i Mülûkâne Çavuşlarından ve Süvari Ertuğrul Alayı'nda görevli Ahmet Hamdi Bey⁸, Numan Tahir Bey⁹, Süvari Mızraklı Alayı'nda görevli Atıf Bey, İmâdeddin Bey¹⁰ ve

¹ Mehmet Şakir'in doğum tarihi konusunda belgelerde 1272 yılı da geçmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye 1. Şube'nin tutmuş olduğu sürgün ile ilgili evrakı, **BOA, DH.EUM.1.ŞB.**, 14, 41.

² **BOA, Y.PRK.ASK.**, 19, 61, lef. 2; "Merhum Şakir Paşa'nın Tercüme-i Hali", **İkdam**, 18 Haziran 1919, nr. 8031, s. 2'de doğum yeri Batum'a bağlı Livane kazası olarak verilmiştir.

³ Şakir Paşa'nın Künye Kayıt Bilgisi, **MSB Arşivi**, Birlik Defteri: 482, Sayfa no:30; Mehmet Zeki Pakalın, **Sicill-i Osmani Zeyli**, c.17, Ankara, TTK. Yayınevi, 2009, s. 70; Mehmet Şakir'in küçük yaşta babası Tahir Efendi'yi kaybettiği ve eğitimini tamamlaması için İstanbul'da bulunan amcası Numan Efendi'nin yanına geldiğinden bahsedilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Murat Kasap, "**Göçen Hayatların İzleri 2. Bölüm TRT AVAZ**", 'çevrimiçi Youtube', 15.03.2019, <https://www.youtube.com/watch?v=7bTGsV9UtTA&t=328s>, 5:25- 6:17.

⁴ **BOA, Y. PRK. ASK.**, 19, 61, lef. 2; Mehmet Şakir askeri okulda iken ailesi, 93 Harbi sonrasında, memleketleri Rusya tarafından işgal edilince, bütün mallarını mülklerini bırakarak Batum'dan hicret ederek (Bursa) Gemlik'in Adliye Köyü'ne yerleşmiştir. Kasap, "**Göçen Hayatların İzleri 2. Bölüm TRT AVAZ**", 8:22-8:31,10:47-10:59; Ayrıca yine bu videoda babası hakkında eşraftan olduğu bilgisi verilmiştir. Aynı yer (video), 5:44-5:47.

⁵ Kasap, "**Göçen Hayatların İzleri 2. Bölüm TRT AVAZ**", 10:28-10:36.

⁶ Mehmet Şakir Paşa'nın eşi ve kızlarına verilen 29 Ağustos 1906 tarihli Şefkat Nişanı, **BOA, İ.TAL**, 403, 35; Şakir Paşa'nın eşinin adı farklı şekillerde zikredilmiştir. "Fatma Zehra" şeklinde geçmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Murat Kasap, **Osmanlı Gürcüleri**, İstanbul, İhlas Gazetecilik A.Ş., 2010, s. 88; Pakalın, **a.g.e.**, s. 72; "Fatma Zahide" şeklinde geçmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ali Çankaya, **Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler**, c. IV, Ankara, Mars Matbaası, 1968-1969, s. 1506.

⁷ **BOA, DH.MKT**, 876, 52, lef. 1; Saime Yüceer, **Ali Cevat Borçbakan'ın Hatıraları**, Bursa, Uludağ Üniversitesi Yayınları, 2005, s. 34.

⁸ Bkz. Ek IX; Kasap, **a.g.e.**, s. 88'de "Hamdi Şakir" olarak verilmiştir; Yüceer, **a.g.e.**, s. 46.

⁹ 23 Aralık 1890'de İstanbul'da doğmuş, Mercan İdadisini bitirdikten sonra, 1912'de Mülkiye'den mezun olmuştur. Odesa, Filibe, Bulgaristan, Bükreş, Romanya, Berlin, Paris, Amsterdam, Moskova, Londra, Tahran, Cenevre, Kahire, Viyana Ottawa, Yeni Delhi olmak üzere çeşitli görev ve mevkilerde bulunmuştur. Bunlardan en önemlisi, Ekim 1915'te Berlin Konsolos Muavinliğine terfi ettirilmesidir. I. Dünya Savaşı sonrasında Almanya ile Osmanlı Devleti arasındaki diplomatik ilişkilerin kesilmesi

on iki yaşında vefat eden Akif idi¹¹. Mehmet Şakir'in çocukları, 21 Haziran 1934'de Soyadı Kanunu'nun kabul edilmesiyle "Seymen" soyadını almıştır¹². Fatma Zehra¹³, Nahide¹⁴, Cahide¹⁵ ve Münire¹⁶ olmak üzere dört de kızı vardı. Mehmet Şakir Paşa'nın kızlarının isimlerine, kendilerine verilen şefkat nişanı için düzenlenen belge sayesinde ulaşılmıştır¹⁷. Mehmet Şakir Paşa'nın kendisi gibi Gürcü olan damadı Ahmet Avni Paşa¹⁸, Münire Hanım ile evli idi¹⁹. Bilinen diğer damatları ise, Nahide Hanımın²⁰ eşi Avukat Kadri Aytaman²¹ ve Cahide Hanımın eşi Süleyman Faik Ertaman'dır²².

sebebiyle Türkiye menfaatlerinin korunmasını üstlenmiş olan İsviçre'nin Berlin Sefareti nezdinde Türk Hariciye Memuru sıfatıyla Osmanlı Devleti Berlin Büyükelçiliği'nde görevlendirilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Cemil Koçak, **Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)**, Ankara, TTK. Yay., 1991, s. 1; Eylül 1922'de T.B.M.M Hükümeti hizmetine geçerek Berlin'deki görevine devam etmiştir. 15 Ocak 1949 tarihinde Frankfurt'ta Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ile Almanya'daki Amerika Birleşik Devletleri-Birleşik Krallık-Fransız İşgal Bölgeleri Askerî Hükümetleri arasındaki imzalanan Ticaret ve Ödeme Anlaşmalarını Türkiye adına imzalayan ve paraf eden Türk Heyeti'nde heyet başkanı olarak görev almıştır. **Resmî Gazete**, 28.12.1949., S. 7391, s.17441-17447; Yeni Delhi Büyükelçisi iken 23 Aralık 1955'te yaş haddi ile emekli olmuştur. Çocuğu yoktur. Ayrıntılı bilgi için bkz. Çankaya, **a.g.e.**, s. 1506-1507.

¹⁰ Kasap, **a.g.e.**, s. 88'de "Necdet" olarak verilmiştir.

¹¹ 11 Temmuz 1904 tarihli İrade-i Seniyye **BOA, İ.HUS**, 118, 124; Yüceer, **a.g.e.**, s. 34.

¹² Çankaya, **a.g.e.**, s. 1506; Kasap, **a.g.e.**, s. 88.

¹³ Kasap, **a.g.e.**, s. 88.

¹⁴ **BOA, İ.TAL**, 403, 35.

¹⁵ **BOA, İ.TAL**, 403, 35.

¹⁶ Osman Öndeş, **Vahdettin'in Sırdaşı Avni Paşa Anlatıyor; Millî Mücadele ve Sürgün Yılları**, İstanbul, Timaş Yay., 2012, s. 43.

¹⁷ 28 Ekim 1906'da, Teftiş-i Âskeri Komisyon-u Âlisi âzasından Müşir Şakir Paşa'nın eşi Zahide Hanımefendiye birinci, kızları Nahide ve Cahide hanımlara ikinci rütbeden Şefkat Nişan-ı Hümâyûnu buyrulmuştur. Ayrıntılı bilgi için bkz. **BOA, İ.TAL**, 403, 35, lef. 1; Bu nişan, Sultan II. Abdülhamit tarafından 1878'te kadınlara özel olarak çıkarılmıştır. Şefkat Nişanları, kadınlara genellikle kocalarının mevkiine göre verilirdi. Ayrıntılı bilgi için bkz. Metin Erüreten, **Osmanlı Madalyaları ve Nişanları**, çev. Erhan Uzsay, İstanbul, The Destination Management Company Yay., 2001, s. 287-288.

¹⁸ **BOA, İ.HUS**, 118, 124.

¹⁹ **Milliyet**, 22.09.1982, s. 12; Avni Paşa ve ailesi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Osman Öndeş, **Vahdettin'in Sırdaşı Avni Paşa Anlatıyor; Millî Mücadele ve Sürgün Yılları**, İstanbul, Timaş Yay., 2012.

²⁰ 19 Şubat 1970'de vefat etmiştir. **Milliyet**, 22.02.1970., s. 4.

²¹ **Milliyet**, 09.11.1965., s. 7; **Milliyet**, 09.08.1980., s. 10.

²² **Milliyet**, 15.01.1959., s. 2.

B. Mehmet Şakir Paşa'nın Eğitim Hayatı

I. İlk-Orta Dereceli Tahsili ve Kuleli Askeri Lisesi

Mehmet Şakir'in ilk tahsilini doğup büyüdüğü yer olan Livane Kasabası'nda aldığı bilinmektedir²³. Sonraki eğitimlerine İstanbul'da bulunan amcasının yanında devam eden Mehmet Şakir, rüştiyede okumaya başlamıştır²⁴. Ancak Mehmet Şakir'in okuduğu iptidai ve rüştiye hakkında herhangi bir bilgi yoktur. Buna rağmen sonrasında mezun olduğu idadi tarihinden yola çıkılarak ve dönemin okul bilgilerine dayanarak mezuniyet tarihleri hakkında çıkarım yapabilmek mümkündür. 19. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı iptidailerinde, eğitim süresi dört yıldır²⁵. Bu durumda Mehmet Şakir, 1862'de başlamış olduğu iptidai eğitimini 1866'da bitirmiş olmalıdır. Mehmet Şakir'in, Rüştiye'ye beş yıllık başlayarak dört yılda bitirmiş olması muhtemeldir.

Rüştiyelerin eğitim süresi 1863'te beş yıl iken 1869 Nizamnamesi ile de dört yıla indirilmiştir²⁶. Böylece Mehmet Şakir, 1866'de başladığı rüştiyeyi 1870'de bitirmiştir²⁷. Pakalın, Mehmet Şakir'in Askeri Rüştiye mezunu olduğunu ifade etmektedir. Ancak askeri rüştiyelerin açılış tarihinin 1875²⁸ olması bu iddiayı ortadan kaldırmaktadır. Bununla birlikte askeri rüştiyelerin öncesinde 1845'te Mahrec-i Mekatib-i Askeriye adıyla bir rüşdiye açılmış ve askeri idadilere öğrenci

²³ Pakalın, **a.g.e.**, s. 70.

²⁴ Pakalın, **a.g.e.**, s. 70; İstanbul'daki amcası yeğeninin eğitimini tamamlaması için onu İstanbul'a getirerek medreseye kaydeder. Mehmet Şakir, medrese eğitiminden hoşlanmaz ve askeri okula gitmek istediğinden medreseyi terk ederek, gizlice askeri okula yazılır. Amcası kendisi gibi din adamı olmasını istediğinden Mehmet Şakir'i askeri okuldan alarak tekrar medreseye kaydeder. Mehmet Şakir, medresede eğitim görmek istemediğini amcasına iletir. Amcası Mehmet Şakir'in askeri okulda eğitim görmesine izin verdiği iddiası mevcuttur. Ayrıntılı bilgi için bkz. Kasap, **"Göçen Hayatların İzleri 2. Bölüm TRT AVAZ"**, 6:11-6:48; Oysa 1860'larda henüz askeri rüştiyeler açılmadığı için bu bilgi doğru değildir. Ayrıntılı bilgi için bkz. **Osmanlı Döneminde Askeri Okullarda Eğitim**, Ankara, Millî Savunma Bakanlığı Yay., 2000, s. 16; Osman Ergin, **Türkiye Maarif Tarihi**, c. I-II, İstanbul, Eser Matbaası, 1977, s. 501.

²⁵ Bayram Kodaman, **Abdülhamit Devri Eğitim Sistemi**, Ankara, TTK Yay., 1988, s. 62-63.

²⁶ Kodaman, **a.g.e.**, s. 92-93.

²⁷ Ayrıca Mehmet Şakir'in doğum tarihi hakkında ikinci bir ihtimal vardır. Bu ihtimal (r. 1272) 1856 doğumlu olduğudur. Buna göre Mehmet Şakir rüştiyeye on yaşında başlamış on dört yaşında mezun olmuş olur. Ayrıntılı bilgi için bkz. Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye 1. Şube'nin tutmuş olduğu sürgün ile ilgili evrakı, **BOA, DH.EUM.1.ŞB.**, 14, 41.

²⁸ **Osmanlı Döneminde Askeri Okullarda Eğitim**, s. 16; Ergin, **a.g.e.**, s. 501; **Sultan II. Abdülhamit Döneminde Eğitim**, Ed. Cezmi Eraslan, İstanbul, Üsküdar Belediyesi Yay., 2017, s. 80.

yetiştirmiştir²⁹. Böylece 1864'te alınan karara³⁰ göre, askeri idadilere “sivil rüştiyelerden gelenlerin ciddi bir imtihan ve sağlık kontrolünden sonra durumlarına göre ihtiyaç veya hazırlık sınıflarına alınıp bir sene eğitim görmelerinin ardından birinci sınıfa alınmaları” mümkün olmuştur³¹. Bu karar doğrultusunda Mehmet Şakir'in Mahrec-i Mekatib-i Askeriye'den mezun olduğunu ifade etmek mümkündür.

1870'de yapılan askeri okullar düzenlemesi ile Dersaadet Askeri Lisesi'nin eğitimi üç yıldan³² dört yıla çıkarılmıştır³³. Mehmet Şakir'in 1874'te Dersaadet Askeri İdadisi'nden Mekteb-i Harbiye'ye dahil olması dikkate alındığında³⁴ 1870'de başladığı okulu, dört yıllık eğitiminin³⁵ ardından 1874'te tamamlamıştır³⁶.

II. Mehmet Şakir Paşa'nın Harb Okulu Hayatı ve Aldığı İlk Görevler

Mehmet Şakir, 13 Ağustos 1874'de Dersaadet Askerî İdadisi'nden Mekteb-i Harbiyye-i Şâhâne'ye devam etmiştir³⁷. 93 Harbi esnasında Harbiye Mektebinde

²⁹ Ergin, **a.g.e.**, s. 480; Teke, **a.g.t.**, s. 52; Eraslan, **a.g.e.**, s. 80.

³⁰ Tahsin Ünal, “122 Yıllık Bir İrfan Yuvası Kuleli”, **Hayat Tarih Mecmuası**, İstanbul, Ağustos 1968, S. 8, s. 58.

³¹ **Kuleli Askeri Lisesi Tarihi**, İstanbul, Kuleli Askeri Lisesi Matbaası, 1985, s.41.

³² Kodaman, **a.g.e.**, s. 115.

³³ **Kuleli Askeri Lisesi Tarihi**, s.47.

³⁴ **BOA, Y.PRK.ASK.**, 19, 61, lef. 2.

³⁵ **Kuleli Askeri Lisesi Tarihi**, s.47.

³⁶ **BOA, Y.PRK.ASK.**, 19, 61, lef. 2; Osmanlı eğitim sisteminde Dersaadet İdadisi adında iki okul gözükmemektedir. Bu iki okul, sonradan Kuleli Askeri Lisesi ve Vefa Lisesi adını almıştır. Mehmet Şakir'in “Dersaadet İdadisi” adı ile geçen bu okulların hangisinden mezun olduğu konusu şöyle açıklanmaktadır. Vefa Lisesi'nin açılış tarihi 1872 olsa da eğitime 1873 (r. 1290)'te başlamış ve ilk mezunlarını 1877 (r. 1293) tarihinde vermiştir. Mehmet Şakir'in ise Dersaadet İdadisi'nden 1874 (r. 1290) tarihinde mezun olmuştur. Ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet Selçuklu, “**Dersaadet Mekteb-i İdadisi ve Vefa Lisesi (1872-2000)**”, Niğde Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Niğde, 2005; **Osmanlı Döneminde Askeri Okullarda Eğitim**, s. 177. Ayrıca, Mekteb-i Fûnun-ı İdadî adıyla 21 Eylül 1845'te Dolmabahçe Sarayı'ndaki Çinili Köşk'te öğrenime başlayan ve 1846-1847 öğretim yılında Dersaadet Askerî İdadîsi adını alarak Maçka Kışlası'na taşınan Harbiye İdadîsi, 1872'de Kuleli Kışlası'na yerleşmiştir. Bu tarihten sonra Harbiye İdadîsi (Mekteb-i İdadî-i Şâhâne), Kuleli Askerî İdadîsi adını almıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Kasım Mehmet Teke, **Kuruluşundan Cumhuriyete Kuleli Askeri Lisesi**, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2007, s. 29. Belgelerde “Dersaadet İdadisi” adı ile geçen okul, iptidai ve rüştiyeden sonra gelinmesine rağmen günümüzdeki liseler seviyesinde olmaktan ziyade lise öncesi bir nevi hazırlık okuludur. Bu okul, yakın zamana kadar eğitimine devam eden Kuleli Askeri Lisesi'nin temellerini oluşturmaktadır. **Osmanlı Döneminde Askeri Okullarda Eğitim**, s. 173; **Kuleli Askeri Lisesi Tarihi**, s.31-32.

³⁷ 13 Ağustos 1874 tarihli Yıldız evrakı **BOA, Y.PRK.ASK.**, 19, 61, lef. 2., Mekteb-i Harbiyye-i Şâhâne, günümüzdeki Kara Harb Okulu'nun kurulduğunda aldığı isimlerden biridir. Diğer isimler ise, Ecole Militaire, Mekteb-i Hassa'dır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Mustafa Balcıoğlu, İsrail Kurtcephe, **Kara Harb Okulu Tarihi**, Ankara, Kara Harb Okulu Matbaası, 1992, s. 50-51.

öğrenci olmasına rağmen Haziran 1877 (r. 1293)'de sınıfı ile beraber Edirne İstihkâmatı inşaatında görevlendirilmiştir. Bu vazifesi bir sene kadar sürmüştür³⁸. Bu görev, Mehmet Şakir Paşa'nın savaşa katılan askeri birliklerdeki ilk ve son tecrübesi olacaktır. Diğer taraftan Mehmet Şakir, maruz kaldığı sürgünler sebebi ile Balkan Savaşları ve Birinci Dünya Savaşı'na katılma imkânı bulamayacaktır.

Mehmet Şakir'in öğrencilik yaptığı Harbiye Mektebi dönemi, bir geçiş evresine denk gelen çeşitli yeniliklerin yapıldığı ve askerî-mülkî eğitimin zaman zaman iç içe olduğu bir devirdir. Bu meyanda yapılan düzenlemeler ile okulların eğitim sürelerinde değişiklikler meydana gelmiştir. Yüksek eğitim kurumları olan ve sınavla girilen Harbiye Mektebi ve bir üst kademe Erkan-ı Harbiye Mektebi, askeri eğitimde döneminin en üst düzey okullarıdır. 1865-1878 yılları arasında Harbiye Mektebi 2 ve Erkan-ı Harbiye de 2 sene olmak üzere toplamda 4 senelik eğitim verilmektedir. Dolayısıyla Harbiye'yi (2. sınıfı) bitiren öğrenciler Mülazım, Mülazım-ı Sani³⁹ rütbesini alarak (3. sınıfa) Erkan-ı Harbiye Mektebi⁴⁰, ne geçerlerdi. 3. sınıftan 4. sınıfa geçerken de Mülazım-ı Evvel⁴¹ rütbesini alırlardı. 4. sınıfı bitirdikleri zaman da Erkan-ı Harp yüzbaşılığı ile mezun olurlardı⁴².

Bu eğitim düzeni içerisinde Mehmet Şakir Efendi, 3 Temmuz 1877 (r. 21 Haziran 1293) tarihinde Mülazım-ı Sani rütbesini alarak Erkan-ı Harbiye'ye dahil olmuştur. 19 Temmuz 1878'de Mülazım-ı Evvel rütbesini almış 3 Ağustos 1879'da ise Erkan-ı Harb⁴³ Yüzbaşısı olarak Erkân-ı Harbiye'den mezun olmuştur⁴⁴.

Mehmet Şakir Efendi 1874'te başladığı okullardan 1879'da mezun olmuştur. Dört yıl eğitim veren bu okuldan Mehmet Şakir'in beş yılda mezun olduğu görülmektedir. Zira Osmanlı Devleti 93 Harbi'nde, askeri personel ve mühimmat

³⁸ BOA, Y.PRK.ASK., 19, 61, lef. 2.

³⁹ Askerlik teşkilatında zabıtlığın ilk derecesi yerinde kullanılan bir tabirdir. Terfi edilince Mülazım-ı Evvel (Yüzbaşı) olunur. Ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet Zeki Pakalın, **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, C. II, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1971, s. 612; Teğmen. Ferit Devellioğlu, **Osmanlıca – Türkçe Ansiklopedik Lûgat**, Ankara, Aydın Kitabevi Yay., 2006, s. 719.

⁴⁰ Güzel ahlak ve etvarı mektepçe tasdik edilen öğrenciler sınava tabi tutulurlar ve geçerli not alanlar Erkan-ı Harb Mektebi'ne devam ederlerdi. Ayrıntılı bilgi için bkz. Muharrem Mazlum İskora, **Harb Akademileri Tarihçesi 1846-1965**, c. I. Ankara, Genelkurmay Basımevi, 1966, s. 12.

⁴¹ Üsteğmen. Devellioğlu, a.g.e., s. 719.

⁴² İskora, a.g.e., s. 13.

⁴³ Kurmay. Devellioğlu, a.g.e., s. 229.

⁴⁴ BOA, Y.PRK.ASK., 19, 61, lef. 2; "Merhum Müşarunileyhin Tercüme-i Hali", **Takvim-i Vekâyi**, 19 Haziran 1919, nr. 3579, s. 5; **İkdam**, 18 Haziran 1919, nr. 8031, s. 2; İskora, a.g.e., s. 166; Mehmet Şakir'in 1878'de Mühendishane-i Berr-i Hümayun'dan mezun olduğu bilgisi mevcuttur. Kasap, "Göçen Hayatların İzleri 2. Bölüm TRT AVAZ", 6:50-6:55.

konusunda eksiklikler ve sıkıntılar yaşamaktaydı. Ordudaki subay eksikliğinin had safhada olması dolayısıyla Harbiye son sınıf öğrencileri cepheye gönderilmiştir⁴⁵. Savaşta öğrencilerin büyük bir bölümü hayatını kaybetmiştir. Bu durum Harbiye için de uzun süreli bir yıkım olmuştur⁴⁶. Bir yıl sonra, savaştan geri dönen öğrenciler eğitimlerine kaldıkları yerden devam ederek mezun olmuşlardır⁴⁷.

3 Ağustos 1879'da yüzbaşı rütbesi ile mezun olan Mehmet Şakir Efendi, aynı gün Erkân-ı Harbiye-i Umumiyye Dairesi'nde görevlendirilmiştir. Kasım 1879'da Mühendishane-i Berr-i Hümayun'da, Balistik, Tarih-i Harb, Topoğrafya⁴⁸ Kozmoğrafya⁴⁹ ve Hendese⁵⁰ derslerinin hocalığına atanmıştır⁵¹. 18 Eylül 1881 (r. 6 Eylül 1297) tarihinde kolağası rütbesine getirilmiştir⁵². Mehmet Şakir Bey'in Mühendishane-i Berr-i Hümayun'da hocalık görevinin hangi tarihe kadar sürdüğü veya 1883 yılına Almanya'ya gidene kadar farklı bir göreve atanıp atanmadığı hakkında herhangi bir bilgiye rastlanılmamıştır.

Dönem itibariyle az sayıdaki Harbiye Mektebi mezunlarından biri olan⁵³ Mehmet Şakir Efendi, aldığı eğitimin getirilerini daha sonraki yıllarda görecektir, mektepli olması önemli devlet kademelerine gelmesinde etkin rol oynayacaktır.

⁴⁵ Tahsin Ünal, **Harb Okulu Tarihi**, Ankara, Berikan Yayınevi, 2001, s.64; İskora, **a.g.e.**, s. 166.

⁴⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz. Hayrullah Gök, **Arşiv Belgelerinin Işığında Kara Harp Okulu Tarihi (1834-1883)**, Hacettepe Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara, 2005, s. 151-209-210.

⁴⁷ Erkân-ı Harbiye Mektebi otuzuncu sınıf; 93 Harbi dolayısıyla imtihan olmadan mektepten çıkarılarak harbe gönderilmiş, dört ay sonra yüzbaşı olmuşlardır. Harpten sonra bir sene daha tahsil görerek 1294 senesinde diplomaları almaya muvaffak olmuşlardır. Otuz birinci sınıf ise; Kırkkilise ve Edirne tahkimatına memur edilmişlerdir. Ayrıntılı bilgi için bkz. İskora, **a.g.e.**, s. 164-166.

⁴⁸ Harp Tarihi ve Topoğrafya dersi üçüncü yılda okutulan bir derstir. **Osmanlı Döneminde Askeri Okullarda Eğitim**, s. 243.

⁴⁹ Dördüncü yılda okutulan derstir. **İstanbul Teknik Üniversitesi ve Mühendislik Tarihimiz**, Ed. Mehmet Karaca, İstanbul Teknik Üniversitesi Vakfı Yay., İstanbul, 2013, s. 229; **Osmanlı Döneminde Askeri Okullarda Eğitim**, s. 243.

⁵⁰ Birinci, ikinci ve dördüncü sınıfta okutulan bir derstir. **Osmanlı Döneminde Askeri Okullarda Eğitim**, s. 243.

⁵¹ **BOA, Y.PRK.ASK.**, 19, 61, lef. 1.

⁵² **BOA, Y.PRK.ASK.**, 19, 61, lef. 2. Kıdemli Yüzbaşı: Osmanlı ordusunda yüzbaşılık ile binbaşılık arasındaki rütbedir. Midhat Sertoğlu, **Osmanlı Tarih Lûgatı**, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1986, s. 189.

⁵³ Sina Akşin, **İstanbul Hükümetleri ve Millî Mücadele**, c. I, Ankara, İş Bankası Kültür Yayınları, 1998, s. 217.

III. Berlin'deki Tahsil Hayatı (1883-1887)

Tanzimat Fermanı'nın ilanı ile birçok alanda olduğu gibi eğitim alanında da yenilikler yapılmıştır. Bu yeniliklerden bir tanesi eğitim için Avrupa'ya öğrenci gönderilmesidir. Eğitim alanındaki bu yenilik öncelikli olarak askerî eğitimde uygulanmıştır. 1870-1871'de Fransa Almanya'ya mağlup olmuş, ardından Fransız ekolüne göre eğitim alan Osmanlı ordusu 1877-78 Rus Harbi'nde yenilgiye uğramıştır. Böylece teknik öğretime dayalı Fransız askerî sisteminin başarısızlığı kesinleşmiş ve gözden düşmüştür. Fransızları mağlup ederek askeri gücünü kanıtlayan Prusya ile askerî sistem ve modern askerî literatür öğrenilmek üzere iletişime geçilmiştir⁵⁴. Böylece, Harp Okulu ve diğer askerî okullarda 1835'ten beri devam eden Fransız etkisi, bundan sonra yerini uygulamalı eğitimin ön planda olduğu Alman etkisine bırakmaya başlamıştır⁵⁵.

Sultan II. Abdülhamit, ordunun reformu için Alman subaylarını ülkeye davet etmiştir⁵⁶. 1880'de başlayan görüşmeler sonucunda Alman imparatoru ile Bismark'ın müsaadesi alınarak 11 Nisan 1882'de Türk ordusunu düzenlemek üzere Almanya'dan dört kişilik askeri bir heyet gönderilmesi kabul edilmiştir⁵⁷. Kaehler başkanlığında İstanbul'a gelen heyet, kısa bir süre içinde faaliyetlerine başlamıştır⁵⁸. Böylece yeni bir eğitim sürecine giren askeri okullar ve Osmanlı ordusu, 1883'te bu heyete dahil olan Goltz Paşa'nın tavsiyeleri üzerine düzenlenmiştir⁵⁹. Sultan II.

⁵⁴ İlber Ortaylı, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu**, İstanbul, İletişim Yay., 2003, s. 106-108.

⁵⁵ Avrupa siyasetinde etkin bir güç olarak belirmeye başlayan Prusya, Osmanlı Devleti ile yakınlaşma arzusundadır. 1852 yılında Berlin'deki Osmanlı elçisinden gelen bir mektupta, Osmanlı öğrencilerinin diğer Avrupa merkezleri gibi Berlin'de de eğitim görmelerinden memnuniyet duyacaklarını bildirdikleri ifade edilmektedir. Prusya devlet adamlarının taleplerinin geri çevrilmediği ve Islahat Fermanından sonra öğrencilerin yoğun olarak gönderildiği merkezlerden birinin de Berlin olduğu görülmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Aynur Erdoğan, "Tanzimat Döneminde Yurtdışına Öğrenci Gönderme Olgusu ve Osmanlı Modernleşmesine Etkileri", **İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi**, Dizi. 3, S. XX, İstanbul, 2010, s.127.

⁵⁶ **BOA, HR.TO.**, 136, 91.

⁵⁷ Salih Kış, **Osmanlı Ordusunda Alman Ekolü Von Der Goltz Paşa (1883-1895)**, Palet Yay., Konya, 2017, s. 25-30; Heyet; Albay Kaehler, Yüzbaşı Kamphöfener, Yüzbaşı Von Hobe ve Yüzbaşı Ristow'dan oluşmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Jehuda L. Wallach, **Bir Askeri Yardımın Anatomisi**, çev. Fahri Çeliker, Ankara, Genelkurmay ATASE Yay., 1985, s. 31.

⁵⁸ Wallach, **a.g.e.**, s. 33-34; 30 Mayıs 1882'de resmi sözleşme imzalanmasına rağmen 1 Haziran 1882'de Sultan II. Abdülhamit'in huzuruna çıktıktan sonra resmi olarak işbaşı yapmışlardır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Kış, **a.g.e.**, s. 42, 44.

⁵⁹ Kemal Beydilli, "Colmar Von Der Goltz Paşa'nın Gelişine Kadar Prusya-Alman- Osmanlı Siyasi ve Askeri Münasebetlerine Kısa Bir Bakış", **20'nci Yüzyıl Başına Kadar Türk Askeri Eğitiminin Tarihi Gelişimi**, Harp Akademileri Basımevi, İstanbul, 1983, s. 16; Wallach, **a.g.e.**, s. 42-43; Karal

Abdülhamit, Alman heyeti başkanı Kaehler Paşa'ya, Osmanlı ordusunun başarılı subaylarından bir grubun eğitimi için Alman ordusuna gönderilmesi düşüncesinden bahsetmiştir⁶⁰. Bunun üzerine Kaehler Paşa, öğrencilerin seçimi ve diğer teknik konuların düzenlenmesinde görevlendirilmiştir⁶¹.

Almanya'ya askeri eğitim almak üzere seçilen subaylardan birisi de Mehmet Şakir Bey'dir. Mehmet Şakir Bey'in bu eğitim için seçilmesindeki en önemli etken eğitim hayatında hiç ceza almamış olmasıdır. Bu durum mezuniyet sonrasında Almanya'ya gidene kadarki memuriyet hayatında da devam etmiştir⁶². Mehmet Şakir Bey, askeri eğitim görmek üzere on iki kişiden oluşan heyet⁶³ ile birlikte Prusya Erkân-ı Harbiye-i Umumiyesi'ne gönderilmiştir. Burada fahri yaver unvanı ile eğitim görmüştür⁶⁴. Erkanı Harb Kaymakamı Nuri Bey'in başkanlığında 10 Ağustos 1883'te⁶⁵ İstanbul'dan Lloyd Kumpanyası'na ait Varna vapuru ile Bükreş üzerinden Berlin'e hareket etmiştir⁶⁶. Berlin'e ulaşma tarihleri net olarak bilinmemektedir. Ancak Berlin'e ulaşan Mehmet Şakir Bey'in rütbesi 13 Ağustos 1883'de binbaşılığa terfi ettirilmiştir⁶⁷.

ise farklı olarak, birkaç yıl sonra Von der Goltz (1883-1895) başkanlığında başka bir Alman heyetinin geldiğinden bahseder. Ayrıntılı bilgi için bkz. Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi**, c. VIII, Ankara, TTK Yay., 1983, s. 174.

⁶⁰ Ortaylı, **a.g.e.**, s. 117; Türk-Alman İlişkileri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Kazım Karabekir, **Tarih Boyunca Türk-Alman İlişkileri**, İstanbul, Emre Yay., 2002; Ayrıca bkz. Odile Moreau, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Askerî Misyonları", **Osmanlı**, c. II, Ed. Güler Eren, Ankara, Yeni Türkiye Yay., 1999, s. 335-344.

⁶¹ Wallach, **a.g.e.**, s. 48-49.

⁶² **BOA, Y.PRK.ASK.**, 19, 61, lef. 1.

⁶³ Kolağası Şakir Efendi, Yüzbaşı Tevfik Efendi, Mülazım Mustafa Efendi, Mülazım Rahmi Efendi, Mülazım Nasır Bey, Mülazım Hilmi Efendi, Mülazım Mehmet Ali Efendi, Mülazım Mehmet Faik Efendi, Yüzbaşı Şükrü Efendi, Mülazım Yakub Efendi, Mülazım Ali Rıza Efendi, Mülazım Rıza Efendi. Ayrıntılı bilgi için bkz. **BOA, Y.PRK.ASK.**, 19, 61, lef. 1, 2; Pakalın, **Sicill-i Osmani Zeyli**, s. 70'de "*Mahmut Muhtar Paşa'nın da bulunduğu diğer üç arkadaşı ile birlikte tahsilini tamamlamak üzere Almanya'ya gönderildi*" bilgisi bulunmaktadır. Yapılan arşiv çalışmaları sonucunda, bir önceki dipnotta belirtildiği gibi Almanya'ya eğitime giden zabitan grubu beş kişiden değil on iki kişiden oluşturulmuştur. Ayrıca yukarıda isimleri zikredilen zabıtların arasında Mahmut Muhtar Paşa'nın adı bulunmamaktadır. Mahmut Muhtar Paşa eğitim için Almanya'ya Şakir Paşa'dan 2 sene sonra 1885 senesinde gönderilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Said Olgun, "**Mahmut Muhtar Paşa (1867-1935) Hayatı, Askerî ve Siyasî Faaliyetleri, Eserleri**", Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2006, s. 18-19.

⁶⁴ **BOA, Y.PRK.ASK.**, 92, 91, lef. 1.

⁶⁵ Kasap, **a.g.e.**, s. 87'ye göre tarih 1882 olmasına rağmen, arşiv belgelerinde 1883 yılı olduğu ortaya çıkmıştır.

⁶⁶ **BOA, Y.PRK.ASK.**, 19, 60.

⁶⁷ **BOA, İ.DH.**, 893, 71052; Gazetelerde binbaşı rütbesine terfi tarihi 12 Ağustos olarak geçmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. **Takvim-i Vekâyi**, 19 Haziran 1919, nr. 3579, s. 5; **İkdam**, 18 Haziran 1919, nr. 8031, s. 2.

Mehmet Şakir Bey'in de dahil olduğu bu öğrenciler, Almanya'ya askeri eğitim için gönderilen ilk kafiledir. Ayrıca bu tarihten sonra yurt dışına öğrenci gönderimi daha sistematik hale getirilmiştir⁶⁸. Sultan Hamid döneminde yurt dışına gönderilen öğrencilerin, şahsi ihtiyaçları da dahil olmak üzere bütün masrafları devlet tarafından karşılanmıştır⁶⁹. Maaş adı ile öğrencilere verilen cep harçlığı, eğitim gördükleri yıla, şehre, tahsil türüne ve askeri öğrencilerin rütbelerine göre değişiklik göstermiştir⁷⁰. Mehmet Şakir Bey'in de Almanya'da öğrenci iken kırk Osmanî lirası miktarında maaş aldığı bilinmektedir⁷¹.

Mehmet Şakir Bey, Berlin'deki eğitimine Almancayı öğrenmekle başlamıştır. Lisan bakımından yeterli seviyeye geldikten sonra Kaehler Paşa'nın onayı⁷² ve Alman İmparatoru'nun izni ile Prusya Erkân-ı Harbiyesi'nin Birinci Dragon Alayı'na kabul edilmiştir⁷³.

Diğer taraftan Almanya'ya tahsile gönderilen subaylar düzenli aralıklarla Yıldız'a raporlar göndermişlerdir⁷⁴. Bu raporlarda, askeriye eğitimlerinin yanı sıra Almanya'da gördükleri teknolojik gelişmeler hakkında bilgiler de bulunmaktadır. Raporlar, Abdülhamit'in dünyadaki teknolojik gelişmeleri yakından takip eden bir yönetici olduğunu göstermesi açısından büyük önem taşır. Yıldız'a teknolojik gelişmeler ile ilgili rapor gönderen kişilerden bir tanesi de Mehmet Şakir Efendi'dir. Mehmet Şakir Efendi raporunda: Alman Harbiye'si Binbaşısı Kemper (Kamphofner)'in denizcilik ile alakalı bir alet icat ettiğinden bahsetmiştir. Bu alet, bulunduğu yerin rüzgâr durumu ile kıyıya olan mesafesini doğru olarak ölçmektedir. Ayrıca hükümet tarafından onaylanan bu aletin yapım çalışmalarına derhal

⁶⁸ Ali Karaca, "II. Abdülhamid'in idareyi Kontrol Yaverlik Kurumu", **XIII. Türk Tarih Kongresi: Konreye Sunulan Bildiriler**, c. III, k. III, 2002, Ankara, TTK Yay., s. 1715.

⁶⁹ Öğrencilerin sigara ücretleri dahi devlet tarafından karşılanmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. **BOA, Y.PRK.ASK.**, 18, 50.

⁷⁰ Ayrıntılı bilgi için bkz. Erdoğan, **a.g.m.**, s. 144.

⁷¹ **BOA, İ.DH.**, 891, 70914.

⁷² **BOA, HR.TO.**, 31, 110.

⁷³ **BOA, Y.PRK.BŞK.**, 9, 7, lef. 1; Murat Kasap, Şakir Paşa'nın Alman İmparatoru Wilhelm ile tanıştığını söylemektedir. Kasap, "**Göçen Hayatların İzleri 2. Bölüm TRT AVAZ**", 7:03-7:05. Pakalın ise, Şakir Paşa'nın İmparator Wilhelm ile aynı zamanda tatbikat gördüğünü söyler. Pakalın, **a.g.e.**, s. 70.

⁷⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz. **BOA, Y.PRK.ASK.**, 24, 29, lef. 1-2., **Y.PRK.ASK.**, 25, 36, lef. 1-4., **Y.PRK.ASK.**, 25, 39, lef. 1-10., **Y.PRK.ASK.**, 26, 39., **Y.PRK.ASK.**, 26, 65.

başlanıldığı bildirilmiştir. Binbaşı Mehmed Şakir Bey, bu alet hakkındaki bilgileri gayri resmi olarak topladığını da raporuna eklemiştir⁷⁵.

Bu özellikleri ile öne çıkan Mehmet Şakir Bey, ileride önemli makamlara gelecek aynı zamanda askerî konulardaki tecrübe ve bilgilerinden yararlanılabilecektir. Bu minvalde Petersburg Şimendifer Konferansı'na Osmanlı Devleti temsilcisi olarak katılacaktır⁷⁶. Ancak ne yazık ki Mehmet Şakir Paşa'nın 1908 ve 1913'te sürülmesi bu tecrübelerinden istifade edilememesine neden olacaktır.

C. Mehmet Şakir Paşa'nın Askerlik Hayatı Boyunca Almış Olduğu Madalya ve Nişanlar

Mehmet Şakir Bey, tarihleri bilinmemekle beraber Almanya'ya gitmeden önce dördüncü rütbe Nişan-i Ali-i Osmanî⁷⁷ ve beşinci rütbe Nişan-ı Zîşan-ı Mecidî⁷⁸ nişanlarını aldığı bilinmektedir⁷⁹. Erkan-ı Harbiye Kaymakamı Mehmet Şakir Bey'e Almanya'dan döndükten sonra 8 Nisan 1888'de, üçüncü rütbeden Nişan-ı Zîşan-ı Mecidî verilmiştir⁸⁰. Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Dairesi'nin Dördüncü Şubesi Müdürü Mehmet Şakir Paşa'ya 19 Kasım 1890'da ikinci rütbeden Nişan-ı Zîşan-ı Mecidî ile ödüllendirilmiştir⁸¹. Hassa Ordusu, Erkan-ı Harbiye Reisliği Mirlivalarından Mehmet Şakir Paşa'ya 12 Şubat 1895'te ikinci rütbeden Nişan-i Ali-i Osmanî verilmiştir⁸². Mehmet Şakir Paşa'ya 8 Aralık 1898'de birinci rütbeden Nişan-i Ali-i Osmanî ihsan edilmiştir⁸³.

İşkodra Vali ve Kumandanı Ferik Mehmet Şakir Paşa 1 Aralık 1901'de, Mer'i Nişan-ı Zîşan-ı Mecidî⁸⁴, 11 Aralık 1901'de de Murassa Mecidî Nişanı

⁷⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz. **BOA, Y.PRK.ASK.**, 40, 20, lef. 2.

⁷⁶ **BOA, Y.PRK.ASK.**, 85, 22, lef. 1-2.

⁷⁷ Edhem Eldem, **İftihar Ve İmtiyaz: Osmanlı Nişan ve Madalyaları Tarihi**, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi Yay., İstanbul, 2004, s. 176-201; Ürereten, **a.g.e.**, 208-220.

⁷⁸ Eldem, **a.g.e.**, s. 216-237; Ürereten, **a.g.e.**, 232-241.

⁷⁹ **BOA, Y.PRK.ASK.**, 19, 61, lef. 1.

⁸⁰ **BOA, İ.DH.**, 1075, 84351.

⁸¹ **BOA, İ.DH.**, 1202, 94072.

⁸² **BOA, İ.TAL.**, 27, 28.

⁸³ Şakir Paşa'nın Künye Kayıt Bilgisi, **MSB Arşivi**, Birlik Defteri: 487, Sayfa no:192.

⁸⁴ **BOA, İ.TAL.**, 266, 58; Şakir Paşa'nın Künye Kayıt Bilgisinde, Birinci rütbeden Mecidi Nişanı için r. 4 Haziran 1316 / m. 17 Haziran 1900 tarihi mevcuttur. **MSB Arşivi**, Birlik Defteri: 487, Sayfa no:192.

verilmiştir⁸⁵. Yemen Heyet-i Teftişıyyesi Reisiliği'ne görevlendirilen Birinci Ferik Mehmet Şakir Paşa, 23 Nisan 1905'te Murassa Osmanî Nişan-ı Alisi ile ödüllendirilmiştir⁸⁶.

Yabancı devletlerden ise, 24 Nisan 1901'de, Sultan II. Abdülhamit'in Hassa Ordu-yı Hümayun Erkan-ı Harbiye Reisi iken Mehmet Şakir Paşa'ya Rusya tarafından birinci rütbe St. Etienne⁸⁷ ve Almanya tarafından ikinci rütbe Eagle Rouge⁸⁸ nişanları verilmiştir⁸⁹. 23 Mart 1902'de, İşkodra Vali ve Kumandanı Yaveran-ı Hazret-i Şehriyari iken Ferik Mehmet Şakir Paşa'ya Sırbistan Hükümeti tarafından birinci rütbeden Takova Nişanı takdim edilmiştir⁹⁰. Kosova Valisi Mehmet Şakir Paşa'ya, 7 Ekim 1903'te Karadağ Hükümet Nişanı verilmiştir.⁹¹

Ayrıca Mehmet Şakir Paşa, Gümüş İmtiyaz Madalyası'na ve 24 Ekim 1891'de ihsan edilen Altın Girit Madalyası'na sahiptir⁹².

D. Eserleri

Yukarıda da zikredildiği üzere 1883'te eğitim için Almanya'ya giden Mehmet Şakir Paşa'nın, bu sürece kadar üç eser tercüme ettiği bilinmektedir⁹³. Bunlardan biri "1866 Prusya-Avusturya Muharebesi" adlı eserdir. Bu tercüme günümüzde, Ekmeleddin İhsanoğlu'nun hazırladığı Osmanlı Askerlik Literatürü Tarihi adlı kitabında müellifi bilinmeyen eserler arasında sınıflandırılmıştır. İhsanoğlu'nun tasnifine göre Atatürk Üniversitesi Kütüphanesi Seyfettin Özege Kataloğu I-143'de bulunan eser, 232 sayfadan ibarettir ve 1305/1889'da İstanbul'da Mekteb-i Harbiye

⁸⁵ BOA, BEO., 1760, 131948.

⁸⁶ BOA, İ.TAL., 362, 45.

⁸⁷ Eldem, a.g.e., s. 461.

⁸⁸ Kızıl Kartal Nişanı. Ayrıntılı bilgi için bkz. http://www.medalnet.net/Kizil_Kartal_Nisani.htm 16.04.2019.

⁸⁹ BOA, BEO., 1650, 123730.

⁹⁰ BOA, DH.MKT, 664, 27. lef. 1; İkdâm, 18 Haziran 1919, nr. 8031, s. 2; Şakir Paşa'nın Künye Kayıt Bilgisinde, Sırbistan Hükümet Nişanı için r. 30 Şubat 1318 / m. 15 Mart 1903 tarihi mevcuttur. MSB Arşivi, Birlik Defteri: 487, Sayfa no:192; MSB Arşivi, Birlik Defteri: 482, Sayfa no:14.

⁹¹ Şakir Paşa'nın Künye Kayıt Bilgisi, MSB Arşivi, Birlik Defteri: 487, Sayfa no:192; MSB Arşivi, Birlik Defteri: 482, Sayfa no:14.

⁹² BOA, Y.PRK.ASK., 92, 91, lef. 1; Şakir Paşa'nın Künye Kayıt Bilgisi, MSB Arşivi, Birlik Defteri: 487, Sayfa no:192.

⁹³ BOA, Y.PRK.ASK., 19, 61, lef. 1-2.

Matbaası'nda basılmıştır⁹⁴. Ancak bu esere gerek Osmanlı Askerlik Literatürü Tarihi adlı kitabın kaynakçalarından yola çıkılarak yapılan araştırmada gerekse kütüphane araştırmasında ulaşılamamıştır. Diğer eserleri ise “1871 Prusya-Fransa Muharebesi Tarihi”⁹⁵ ve teknik alanda tercüme ettiği “Takeometro(e) Risalesi”dir⁹⁶.

⁹⁴ **Osmanlı Askerlik Literatürü Tarihi, (History of Military Art and Science Literature During the Ottoman Period)** c. II, Haz. Ekmeleddin İhsanoğlu, IRCICA, İstanbul, 2004, s. 723.

⁹⁵ **BOA, Y.PRK.ASK.**, 19, 61, lef. 1-2; Yapılan araştırmalarda Atatürk Üniversitesi Kütüphanesi Seyfettin Özege Kataloğu I-419'da bulunan Yanko Vaçidi'ye ait aynı isimli esere ulaşılmış, ancak Mehmet Şakir Paşa'nın eseri hakkında herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. **Osmanlı Askerlik Literatürü Tarihi, (History of Military Art and Science Literature During the Ottoman Period)** c. I, s. 103-104.

⁹⁶ **BOA, Y.PRK.ASK.**, 19, 61, lef. 1-2. Teknik alandaki bu eseri araştırma noktasında İstanbul Teknik Üniversitesi Gümüşsuyu Arşivi'nde araştırma yapılmıştır. Fakat herhangi bir sonuca ulaşılamamıştır.

İKİNCİ BÖLÜM

MEHMET ŞAKİR PAŞA’NIN OSMANLI ASKERİ BÜROKRASİSİNDEKİ GÖREV VE FAALİYETLERİ

A. Mehmet Şakir Paşa’nın II. Abdülhamit Dönemi Görev ve Vazifeleri

I. Berlin Dönüşü Faaliyetleri

Almanya’daki eğitimini tamamladıktan sonra Ekim 1887’de İstanbul’a dönen¹ Binbaşı Mehmet Şakir Bey, Erkan-ı Harbiye Umumiye Dairesi’nin IV. Şubesine istihdam edilmiştir². Ayrıca Goltz Paşa’nın onayı ile Mekteb-i Fünun-u Harbiye-i Şahane³’de “talimcilik” vazifesi ile görevlendirilmiştir⁴. Bu göreve getirilmesinde Almanya’da aldığı eğitimin yeni yetiştirilecek subaylara aktarılması hususu etkin olmuştur. 17 Ekim 1887’de Mehmet Şakir Bey’in rütbesi kaymakamlığa⁵ yükseltilmiştir⁶. Ayrıca 19 Ekim 1887’de Bulgaristan ve Rodop sınırlarının belirlenmesi için oluşturulan heyetlerde de görev almıştır⁷. 1888’de miralay⁸ rütbesine yükseltilmiştir⁹.

27 Ağustos 1889’da Erkan-ı Harb Rıyaseti IV. Şubesinde görevlendirilmiştir¹⁰. 1889’da ise mirliva¹¹ rütbesine yükseltilmiştir¹². Sonrasında

¹ Mehmet Şakir Bey ve beraberindeki subaylar, 13 Ekim Perşembe günü İstanbul’a ulaşmaları halinde ertesi gün gerçekleşecek olan Cuma selamlığına katılmaları uygun görülmüştür. Ayrıntılı bilgi için bkz. **BOA, Y.PRK.ASK.**, 42, 34, lef. 1; Ancak İstanbul’a ulaştıkları tarihe ilişkin herhangi bir bilgi bulunamamıştır.

² **BOA, Y.PRK.ASK.**, 24, 27.

³ Günümüzdeki karşılığı Harp Akademileri’dir. Ayrıntılı bilgi için bkz. **Türk Silahlı Kuvvetleri**, Ankara, Mönch Türkiye Yay., 2007, s. 101-102.

⁴ **BOA, Y.PRK.ASK.**, 42, 34, lef. 2.

⁵ Yarbay. Devellioğlu, **a.g.e.**, s. 482.

⁶ **BOA, Y.PRK.ASK.**, 92, 91, lef. 1; **Takvim-i Vekâyi**, 19 Haziran 1919, nr. 3579, s. 5’te 16 Ekim tarihinde rütbe yükseltilmesi aldığı bilgisi mevcut olsa da irade tarihi 17 Ekim’dir. Ayrıntılı bilgi için bkz. **BOA, İ.DH.**, 1050, 82482.

⁷ **Takvim-i Vekâyi**, 19 Haziran 1919, nr. 3579, s. 5; Kasap, **a.g.e.**, s. 87.

⁸ Albay. Devellioğlu, **a.g.e.**, s. 651.

⁹ **BOA, Y.PRK.ASK.**, 92, 91, lef. 1; Pakalın, 1890’da miralaylığa yükseldiğini belirtmiştir. Pakalın, **a.g.e.**, s. 70; Ayrıca aynı yıl için 1886’da Yunanistan sınırının keşfi için oluşturulan heyette görev aldığı bilgisi mevcuttur. Kasap, **a.g.e.**, s. 87; Arşiv belgesinde ise, bu görevin 1888’de Mehmet Şakir bin Mehmet’e verildiği ortaya çıkmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. **BOA, Y.MTV.**, 35, 37, lef. 2.

¹⁰ **Takvim-i Vekâyi**, 19 Haziran 1919, nr. 3579, s. 5; Kasap, **a.g.e.**, s. 87.

demiryolları ve istasyonları inşası için teşekkül eden komisyon azalığı, Jandarma ve Polis Nizamnamesinin gözden geçirilmesi için teşekkül edilen komisyonun reisliğini yapmıştır¹³.

9 Mart 1892’de Hassa Ordusu¹⁴ Erkân-ı Harb Rıyaseti’ne tayin edilmiştir¹⁵. 19 Eylül 1892’de Petersburg’da gerçekleştirilen Şimendifer Konferansı’na Osmanlı devletini temsilen olarak katılmıştır¹⁶. Mehmet Şakir Paşanın bu göreve seçilmesindeki bir diğer önemli faktör de Almanya’da eğitim almış olması ve Alman dilini biliyor olmasıdır. Mehmet Şakir Paşa, İstanbul’daki memuriyetinden sonra 1895’te ferik¹⁷ rütbesine yükseltilmiştir¹⁸.

II. Balkanlardaki Faaliyetleri

Osmanlı Devleti bu dönemde, kaybettiği savaşlar ve topraklar ile günden güne gücünü yitirirken, Avrupalı devletler kendi çıkarları doğrultusunda Osmanlı Devleti’nin iç işlerine karışarak yeniden çizilen Balkan haritasına yön verme yarışına girmişlerdir.

Mehmet Şakir Paşa, 1901-1905 tarihleri arasında Balkanlarda İşkodra ve Kosova Valiliklerinde görevlendirilmiştir. Bu valiliklere yapılan atamalar önem taşımaktadır. Zira II. Meşrutiyetten önce, Kosova ve İşkodra’ya gönderilen vali ve komutanlar, Osmanlı bürokrasisinde önemli görevler almış ve tecrübeli kişiler arasından seçilmekteydi¹⁹. Bu tarihler Makedonya karışıklıklarının yaşandığı bir

¹¹ Tuğgeneral. Devellioğlu, **a.g.e.**, s. 652.

¹² **BOA, Y.PRK.ASK.**, 92, 91, lef. 1; **Takvim-i Vekâyi**, 19 Haziran 1919, nr. 3579, s. 5.

¹³ Kasap, **a.g.e.**, s. 87.

¹⁴ II. Meşrutiyet devrine kadar merkezi İstanbul’da olan ve bu münasebetle sarayın muhafazasıyla da mükellef olan Birinci Ordu’ya verilen isimdir. Sertoğlu, **a.g.e.**, s. 143; Yedi piyade, yedi süvari, beş topçu, iki istihkâm alayı ve iki amele livasından oluşan bu ordu müşir komutasında görev almaktadır. Karal, **a.g.e.**, c. VII, s. 188.

¹⁵ Kasap, **a.g.e.**, s. 87’de Reisliğine tayin edildiği bilgisi mevcuttur.

¹⁶ **BOA, Y.PRK.ASK.**, 85, 22, lef. 1-2; **BOA, İ.MMS.**, 131, 5631.

¹⁷ Kolordu komutanı, Korgeneral. Birinci Ferik: Korgeneral, İkinci Ferik: Tümgeneral. Mehmet Kanar, **Osmanlı Türkçesi Sözlüğü**, c. I, İstanbul, Say Yay., 2009, s. 963; Devellioğlu, **a.g.e.**, s. 260.

¹⁸ **BOA, İ.TAL.**, 85, 58; **Takvim-i Vekâyi**, 19 Haziran 1919, nr. 3579, s. 5.

¹⁹ Tahsin Uzer’in Rumeli’de aldığı görevler ve yaşadığı dönemi kaleme aldığı hatıratında sarf ettiği bu sözler, Mehmet Şakir Paşa’nın Balkan coğrafyasındaki görevlerinin ne derece önemli olduğunu gözler önüne sermektedir. Uzer aynı eserinde, Sultan II. Abdülhamit döneminde özellikle de Rumeli’deki asayişin sağlanması için sürekli bir mücadele hali olduğunu ve çoğu zaman askeri kuvvetlere başvurulmasını gerektiren durumların ortaya çıktığını bu sebeple de mülki görevlerin askeri komutanlara verildiğini ifade eder. İşkodra ve Kosova’nın da arasında olduğu bu vilayetlere yüksek rütbedeki komutanların vali olarak atandığını dile getirmiştir. Tahsin Uzer, **Makedonya Eşkıyalık**

döneme denk gelmekteydi. Makedonya'daki nüfuz, nüfus ve toprak kazanma yarışının silahlı çatışmaya dönüşmesi ile önce Bulgar²⁰ sonrasında Rum ve Sırp çeteleri ortaya çıkmıştır²¹. Aşağıda ifade edileceği üzere Mehmet Şakir Paşa, böylesine sorunlu bölgedeki valilikleri esnasında çetelere karşı vermiş olduğu mücadeleler ve Rumeli Müfettişi Hüseyin Hilmi Paşa'ya yardımlarıyla güven kazanmıştır. Mehmet Şakir Paşa, bu süreçte gösterdiği üstün hizmetleri sonucunda yukarıda belirtildiği üzere terfi ve nişanlar alacaktır.

a. İşkodra Valiliği ve Kumandanlığı (1901-1903)

İşkodra Vilayeti, kuzeyinde Karadağ ile sınır, batısında Adriyatik Denizi'ne kıyısında bulunan, doğusunda Kosova ve Manastır Vilayetleri, güneyinde yine Manastır ve Yanya Vilayetleri ile komşudur²². İşkodra, Müslüman ve Hristiyan (Katolik-Protestan) Arnavutların yaşadığı bir Osmanlı vilayetidir. Draç ve İşkodra

Tarihi ve Son Osmanlı Yönetimi, Ankara, TTK Yay., 1979, s. 98, 123-124; Eyalet beylerinin yani valilerin, eyaletlerin hem idari hem de askeri yöneticileri olması bütün sancaklardaki tımarlı sipahileri eyalet valilerine bağlı hale getiriyordu. Ayrıntılı bilgi için bkz. Süleyman Oğuz, “**Osmanlı Vilâyet İdâresi ve Doğu Rumeli Vilâyeti (1878-1885)**”, Ankara, Gazi Üniversitesi Yay., 1986, s. 13; Vilâyet valilerinin görevleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. “İdare-i Umumiye-i Vilâyet Nizamnamesi”, **Düstur**, t. I, c. I, İstanbul, 1289, s. 625-651. (Mehmet Seyitdanlıoğlu, **Tanzimat Döneminde Modern Belediyeciliğin Doğuşu: Yerel Yönetimler**, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., 2010, s. 69-99.)

²⁰ Bulgar çete faaliyetleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Fatma Gül Özküçük, “**I. Meşrutiyet Dönemi Makedonya’da Bulgar Çete Faaliyetleri**”, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2011; Mahir Aydın, “Arşiv Belgeleriyle Makedonya’da Bulgar Çete Faaliyetleri”, **Osmanlı Araştırmaları**, s. IX, İstanbul, 1999, s. 209-234.

²¹ Osmanlı yönetimi, Makedonya olayları karşısında, bölgede bulunan ve büyük çoğunluğu alaylı subaylardan oluşan orduda yaptığı değişikliklerle, alaylı subaylar ile tamamı mektepli olan subayların yerlerinin değiştirilmesine karar vermiştir. Bölgede görev alan bu subaylar, Erkan-ı Harb ve Harbiye mezunu, Almanya’da eğitim görmüş ve en az bir Avrupa dili bilen kısaca ülkenin en iyi şekilde yetişmiş ve eğitilmiş subayları olma ününe sahiptiler. Böylece Makedonya’daki Üçüncü Ordu, mektepli subayların alaylı subaylardan kat kat fazla olduğu genç bir ordu haline gelmiştir. Üçüncü Ordu’nun, genç bir ordu olmasının yanında tecrübeden yoksun olması çetelerle mücadelede olumsuz sonuçlar olarak başarısız olmasına neden olmuştur. Ayrıca, maaş ödemeleri bakımından Üçüncü Ordu diğer ordulara nazaran daha düzenli ve daha iyi ödeme yapılan ordu olması da bölgeye verilen önem adına dikkat çekicidir. Gül Tokay, **Makedonya Sorunu Jön Türk İhtilalinin Kökenleri (1903-1908)**, İstanbul, Afa Yay., 1996, s. 105, 109, 110, 113, 116; Avusturya belgelerinde Erkan-ı Harbiye mezunlarının kumandasındaki birliklerin Manastır’da başarı elde edemediği bilgisi mevcuttur. Ayrıntılı bilgi için bkz. Tokay, **a.g.e.**, s. 114. Fakat bu durum ilk sene için geçerlidir. Başarısızlıktan çıkarılan dersler tecrübeye dönüşmüş ve bu tecrübeyi pratiğe döken Erkan-ı Harb’ler erleri de eğitmişlerdir. Sonunda çalışmalarının meyvesini almış ve artık başarı elde etmeye başlamışlardır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Tokay, **a.g.e.**, s. 141-142; Enver Paşa, **Enver Paşa’nın Anıları 1881-1908**, Haz. Halil Erdoğan Cengiz, İstanbul, İletişim Yay., 1991, s. 44-86.

²² Şemsettin Sami, “İşkodra Maddesi”, **Kamusu’l Alam**, c. II, İstanbul, Mihran Matbası, 1306, s. 978-980.

merkez olmak üzere iki sancaktan oluşmuştur²³. Osmanlı Devleti bu bölgede Avusturya-Macaristan ile sınır komşusudur. Karadağ, Bosna-Hersek ve Sırbistan sınırında bulunan İşkodra Vilayeti, Yüksel Çelik'e göre, İtalya'nın eşik bölgesi ve Balkanların da kapısı durumunda idi. Arnavutların yaşadığı bu topraklar, Avusturya-Macaristan, Rusya ve Fransa, İtalya gibi birçok devletin ilgi odağındaydı. Osmanlı Devleti'nin zayıflaması ile bu bölgede emelleri olan Rusya ve Avusturya olası bir durumda bu toprakların paylaşılması ile ilgili gizli bir protokol dahi imzalamıştır. Ayrıca Avusturya, Bosna'yı işgal etmesi durumunda, İtalya'nın da Yanya, İşkodra, Manastır ve Kosova topraklarını işgal edebileceğini teklif etmiştir²⁴.

1856 Paris Antlaşması ile toprak bütünlüğü Avrupalı Devletlerce garanti altına alınan Osmanlı Devleti, 93 Harbi ile ağır bir yenilgi almış ve 3 Mart 1878'de Ayastefanos Antlaşması'nı imzalamak zorunda kalmıştır. Bu antlaşma ile Avrupa'daki mevcut statüko bozulmuş ve güç dengesi değişmiştir. Bozulan bu dengenin tekrar inşa edilebilmesi için Berlin'de bir kongre toplanması kararlaştırılmıştır²⁵. Ayastefanos Antlaşması'nda Arnavutların yaşadığı topraklar, Karadağ, Sırbistan, Bulgaristan, ve Yunanistan²⁶ arasında paylaştırılmıştır. Müslüman Arnavut aydınları, Osmanlı Devleti'nin bu duruma engel olamayacağı düşüncesi ile Berlin Kongresi'nden önce 10 Haziran 1878'de Prizren İttihad Cemiyeti²⁷'ni kurmuşlardır. Cemiyetin genel anlamda, Balkanlardaki toprak bütünlüğünün korunması amacıyla kurulmuş olması Babıali tarafından da desteklenmesini sağlamıştır²⁸. Cemiyet, Berlin Kongresi öncesinde Ayastefanos Antlaşması'nın Arnavut toprakları ile ilgili hükümleri hakkında, Avrupalı Devletlere

²³ Banu İşlet Sönmez, **II. Meşrutiyette Arnavut Muhalefeti**, Yapı Kredi Yay., İstanbul, 2007, s. 58, 63.

²⁴ Yüksel Çelik, **“Prizren İttihâd Cemiyeti ve Faâliyetleri (1877-1881)”**, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1997, s. 22-34; Sönmez, **a.g.e.**, s. 13-14.

²⁵ Muhamed Ahmetaj, **“Berlin Kongresi ve Sonuçlarının Osmanlı Devleti ve Arnavutlar Üzerindeki Etkileri”**, Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Bursa, 2011, s. 69-70.

²⁶ Ayrıca, Avusturya-Macaristan ve İtalya'nın Arnavutların yaşadığı topraklarda nüfuz mücadelesi vardır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Çelik, **a.g.t.**, s. 33-34.

²⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz. Yüksel Çelik, **“Prizren İttihâd Cemiyeti ve Faâliyetleri (1877-1881)”**, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1997; Necip Alpan, **Prizren Birliği ve Arnavutlar**, Ankara, Çağdaş Basımevi, 1978; Fetnan Derviş, **“XVIII-XIX. Yüzyıllarda Prizren”**, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2006, s. 107-153.

²⁸ Ahmetaj, **a.g.t.**, s. 78-84, 87; Sönmez, **a.g.e.**, 52-55.

bildiriler göndermiştir. Fakat bu bildiriler hiçbir şekilde dikkate alınmamıştır²⁹. 13 Haziran 1878’de ilk oturumu düzenlenen Berlin Kongresi’nde Avrupalı Devletler, Balkan haritasının, Avrupa’da dengeyi tekrar sağlayacak şekilde, yeniden çizilmesi kararına varmışlardır. Kongre’de Osmanlı Devleti’nin Arnavutluk bölgesi ile ilgili çabaları ve cemiyetin faaliyetleri herhangi bir sonuca ulaşmamıştır³⁰. Bu konuda hakkında Bismarck, Arnavut diye bir milletin olmadığını dahi dile getirmiştir³¹. Böylelikle Osmanlı topraklarının Avrupa’da yeniden inşa edilen statükoya göre paylaşılması kararlaştırılmıştır³².

Osmanlı Devleti, özellikle Karadağ ile ilgili kongre kararlarını tatbik etme hususunda, bölge halkı Arnavutlar ile sorunlar yaşamıştır. Arnavutların yaşadığı bölge olan Osmanlı-Karadağ sınır hattının Karadağ’a verilmesi kararı sonrasında bu durumu kesin bir dille reddeden Arnavutlar, Karadağ ile çatışmaya girmiştir. Bu sorunlar sebebiyle Karadağ’a toprak verilmesi kararı uygulanamamıştır³³. Bu durum da, Osmanlı Devleti ile Karadağ ve Berlin Kongresi’nden çıkarları olan Avrupalı Devletler ile arasında problem olmuştur³⁴. Osmanlı Devleti, bu problemi çözmek ve Arnavutları silah kullanmadan ikna edebilmek maksadıyla bölgeye Müşir Mehmed Ali Paşa’yı göndermiştir³⁵. Eylül 1878’de Müşir Mehmed Ali Paşa’nın katledilmesi, Osmanlı Devleti ile Arnavutların arasının açılmasına neden olmuştur. Böylece Osmanlı Devleti, Prizren Cemiyeti’nin kontrolden çıktığını fark etmiş ve bölgedeki problemlerin çözümlenebilmesi için daha sert bir politika uygulamıştır. Yaşanan itaatsizlikler ve cemiyet mensubu Arnavutların devlete karşı isyanları sonrasında, Derviş Paşa hakimiyetindeki Osmanlı ordusu cemiyetin oluşturduğu ordu ile

²⁹ Çelik, **a.g.t.**, s. 33-35.

³⁰ Ahmetaj, **a.g.t.**, s. 69-70, 81.

³¹ Nuray Bozbora, **Osmanlı Yönetiminde Arnavutluk ve Arnavut Ulusçuluğu’nun Gelişimi**, Boyut Yay., İstanbul, 1997, s. 188; Sönmez, **a.g.e.**, 52.

³² Ayrıntılı bilgi için bkz. Eylem Tekemen, **“Berlin Kongresi ve Osmanlı Devleti”**, Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Bolu, 2006; Ahmetaj, **a.g.t.**, s. 71-78.

³³ Gusinyeli Ali Paşa ve beraberindekiler Karadağ ile savaşmış ve başarılar elde etmişlerdir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Çelik, **a.g.t.**, s. 59-63. Aldıkları başarı sonrasında Avrupalı devletler kararlarını gözden geçirip bu toprakların Osmanlı hakimiyetinde kalmasını kabul etmişlerdir. Kushtrim Shehu, **“Prizren Birliği’nden Bağımsızlığa Arnavut Milli Kimliğinin Oluşumu (1878-1912)”**, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2011, s. 95.

³⁴ Çelik, **a.g.t.**, s. 58-70.

³⁵ Mehmed Ali Paşa hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Hasip Saygılı “Berlin Kongresi’nden Yakova’da Katline Kadar Müşir Mehmed Ali Paşa (Haziran-Eylül 1878)”, **Karadeniz Araştırmaları Dergisi**, Ankara, 2015, S. 46, s. 137-152.

savaşmıştır. Cemiyet mensupları mağlup edilmiş suçlular yakalanarak cezalandırılmıştır. Böylece 1878’de kurulan Prizren Birliği, 1881’de Derviş Paşa tarafından dağıtılmıştır³⁶. Prizren Birliği’nin dağıtılmasının ardından Arnavutlar 1896’da Peja (İpek) Birliği’ni kurmuşlardır. Birlik, Arnavutların yaşadığı Yanya, İşkodra, Kosova ve Manastır vilayetlerinin birleştirilmesi³⁷ ve okullarda Arnavutça ve Türkçe eğitim verilmesi görüşünü benimsemiştir. Birlik, Sultan II. Abdülhamit’in desteğini alamasa da 1899’a kadar faaliyet göstermiştir³⁸. 1903’te Makedonya’da karışıklıkların çıkmasıyla hız kazanan Arnavut milliyetçiliği³⁹ sonrasında Arnavutlar kendi çetelerini kurmaya mecbur kalmışlardır⁴⁰.

Bâb-ı Âli, yukarıda değinildiği üzere stratejik konumu ve mevcut durumu itibariyle İşkodra Vilayeti’nin yönetici kademesinde zaman zaman değişiklikler yapmıştır. Bu değişikliklerden bir tanesi de 21 Kasım 1901’de Hassa Ordu-yu Hümayun Erkan-ı Harbiyyesi Reisi Ferik Şakir Paşa’nın, İşkodra Valiliği ve Kumandanlığına atanmasıdır⁴¹. İşkodra Vali ve Kumandanı Mehmet Şakir Paşa’nın, aylık maaşının 25.000 kuruş olduğu halde 15.300 kuruş aldığı bilinmektedir⁴².

İşkodra Vali ve Kumandanlığı’na atanan Mehmet Şakir Paşa, askeriyeden 10.000 kuruş ve valilikten 15.300⁴³ kuruş ile birlikte toplamda 25.000 kuruş maaş almıştır⁴⁴. Mehmet Şakir Paşa’nın İşkodra Valiliği, Balkanların karışık ve isyanlarla dolu olduğu bir döneme denk gelmiştir. Dönemin durumu itibariyle problemli olan bölgenin valilerinin ve kumandanlarının görev alanları genişletilmiştir. Şakir Paşa da

³⁶ Çelik, **a.g.t.**, s. 63-95.

³⁷ Birlik bu konuda iki farklı görüşe sahipti. Muhafazakar olan grup sadece vilayet birleştirilmesinden bahsederken, radikal grup tam özerklik istiyordu. Ayrıntılı bilgi için bkz. Barbara Jelavich, **Balkan Tarihi: 20. Yüzyıl**, c. II, çev. Zehra Savan, Hatice Uğur, İstanbul, Küre Yay., 2006, s. 91.

³⁸ Sönmez, **a.g.e.**, s.31, 46, 55-56, 61.

³⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Bilgin Çelik, **İttihatçılar ve Arnavutlar, II. Meşrutiyet Döneminde Arnavut Ulusçuluğu ve Arnavutluk Sorunu**, Buke Yay., İstanbul, 2004.

⁴⁰ Shehu, **a.g.t.**, s. 97-98; Jelavich, **a.g.e.**, s. 90-91.

⁴¹ 9 Şaban 1319 tarihli irade **BOA, İ.DH.**, 1390, 17; **BOA, BEO.**, 1748, 131057, lef. 1; **BOA, DH.MKT.**, 2570, 7; Ferik Seyfullah Paşa’nın İşkodra Vali ve Kumandanlığına atanmak isteğini bildiren 16 Kasım 1901 tarihli dilekçe için bkz. **BOA, PRK.AZJ.**, 43, 18; Valiliğe atanma tarihi ile ilgili olarak **İkdam**, 18 Haziran 1919, nr. 8031, s. 2; Pakalın, **a.g.e.**, s. 70; Kasap, **“Göçen Hayatların İzleri 2. Bölüm TRT AVAZ**, 15:19-15:23 eserlerinde 1900’de göreve başladığı belirtilmiştir. Ayrıca Osmanlı hükümeti, Arnavutluk ve diğer ilkel toplulukların yaşadığı bölgelere yönetici gönderirken, öncelikle bölgede kuracağı idare şeklini tespit eder sonrasında da bu idare şeklini uygulayabilecek nitelikte bir komutan vali gönderirdi. Uzer, **a.g.e.**, s. 98.

⁴² **BOA, BEO.**, 2173, 162952.

⁴³ **BOA, BEO.**, 2173, 162952.

⁴⁴ **BOA, DH.MKT.**, 642, 12, lef. 9.

bu doğrultuda, çıkan bir isyanın bastırılmasında Selanik Vilayeti'nde görev almıştır. Bu isyan, 23 Eylül 1902'de Bulgar komitecileri tarafından Selanik Vilayeti Serez Sancağı'na bağlı Cum'a-i Bala'da düzenlenmiştir⁴⁵. İsyân, Osmanlı güvenlik güçleri tarafından kasım ayı ortalarına kadar bastırılmıştır⁴⁶. İsyân sonrasında Osmanlı güçleri Selanik'teki birçok bölgede aramalar yapmışlardır⁴⁷. Bu aramalar sonucunda ele geçirilen silahlar, İşkodra Valisi Mehmet Şakir Paşa tarafından 28 Kasım 1902'de İstanbul'a gönderilmiştir⁴⁸. İsyân başarısız olmasına rağmen, Avrupalı Devletlerin ilgisini bölgeye çekmiş, sonrasında reformlar yapılmış ve Balkanlar'a müfettiş atanmıştır. Dolayısıyla sonuçları itibariyle isyan, asilerin amaçlarına ulaşmalarına neden olmuştur⁴⁹.

İsyânın hemen ardından 26 Kasım 1902'de Sultan II. Abdülhamit, Avrupalı devletlerin iç işlerine müdahale etmesini engellemek maksadı ile 'Rumeli Vilâyeti Hakkında Talimât' başlıklı reform programını yürürlüğe koymuştur⁵⁰. Bu talimatname ile Balkanlarda bir takım yenileşme ve reform hareketi başlamıştır. Buna göre, valilerin yetkileri genişletilmiş, karma jandarma teşkilatı oluşturulmuş, mahkemelerin bağımsızlığı güçlendirilmiş ve ıslahat yapmak üzere vezir rütbesine sahip umumî bir müfettişin atanması kararlaştırılmıştır. Umumî müfettişliğe Hüseyin Hilmi Paşa⁵¹ atanmış ve maiyeti ile 8 Aralık 1902'de Selanik'te göreve başlamıştır⁵². Bu tarih itibariyle Balkan vilayetlerindeki sivil yetkililer, Müfettiş Hüseyin Hilmi

⁴⁵ Güler Yarcı, "Türk Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı Diplomasisinde Makedonya Meselesi (1876-1912)", Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1996, s. 152; Hacısalihoğlu, a.g.e., s. 104.

⁴⁶ Özküçük, a.g.t., s. 80. Adanır, a.g.e., s. 163.

⁴⁷ Adanır, a.g.e., s. 163.

⁴⁸ Mehmet Şakir Paşa, 24 Kasım'da silah toplama işinin Razlık Kaymakamı tarafından yürütüldüğünü, ele geçirilen askeri mühimmatın teslim alındığını ve bölgeden toplanılan 126 sandık cephanenin 28 Kasım 1902'de İstanbul'a sevk edildiğini bildirmiştir. Ayrıntılı bilgi için İşkodra Valisi Mehmet Şakir Paşa tarafından Serez'den Yıldız Sarayı'na gönderilen şifreli telgraf BOA, Y.PRK.ASK., 187, 62, lef. 1-3.

⁴⁹ Adanır, a.g.e., s. 164.

⁵⁰ Said Paşa, **Said Paşa'nın Hatıratı**, c. II, k. II, Dersaadet, Sabah Matbaası, 1328, s. 154-160; Meltem Begüm Saatçi, "Makedonya Sorunu (1903-1913)", Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, 2004, s. 61.

⁵¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Mahir Aydın, "Hüseyin Hilmi Paşa" **DİA**, c. XVIII, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 1998, s. 550.

⁵² Uğur Özcan, "Başlangıçtan 1903'e Balkan Sorunu ve Münzsteg Planı", Osman Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir, 2003, s. 53; Beydilli, a.g.m., s. 86.

Paşa'nın emri altına girmiş bir nevi müfettişin "*muhbiri*" olmuşlardır⁵³. Hüseyin Hilmi Paşa, Balkanlarda ilk iş olarak nüfus sayımı yaptırmıştır⁵⁴. 1902 yılında yapılan nüfus sayımında İşkodra ve Draç olmak üzere iki sancaktan meydana gelen İşkodra Vilayeti⁵⁵'nin nüfusu, İslam 173.590, gayrimüslim 86.029 olmak üzere toplam 259.619 mevcut olarak kayıtlara geçmiştir. İşkodra'ya bağlı tahrir yapılan Draç Sancağı'nda İslam 75.518, gayrimüslim 6.883 iken tahrir yapılmayan İşkodra Sancağı'nda İslam 98.072, gayrimüslim 79.146 bulunmaktaydı⁵⁶. 23 Aralık 1902'de Hüseyin Hilmi Paşa, talimatnameyi uygulamaya başlamıştır. Reform programına ilk tepkiler İşkodra'da görülmüştür. Bölge halkının reform programına verdiği bu tepki, Arnavutların Osmanlı Devleti'nden kopmasına neden olacak olaylara sebep olmuştur⁵⁷. Bu olaylar, İstanbul'dan İşkodra'ya 'İstinaf Mahkemesi Azası' olarak tayin edilen bir Ermeni ve bir Musevi İşkodra'ya gelmişler, görevlerine başlayacakları sırada Müslüman bir Arnavut tarafından öldürülmüşlerdir. Sonrasında Kosova Vilayeti Priştine Sancağına bağlı Viçitrin'de Hristiyan jandarmalar aleyhinde bir ayaklanma olmuştur. Sayıları 1200'ü bulan Arnavutlar, Viçitrin'e giderek bu kazada reform programı gereği jandarmaya alınan 12 Hristiyan'ın kendilerine teslim edilmelerini istemişlerdir. Arnavutların kuşattığı hükümet konağı içinde ölümle burun buruna gelen Hristiyan jandarmalar, Arnavut jandarmaların yardımıyla zorlukla binadan çıkarılarak Kosova'ya bağlı Priştine'ye sevk edilmişlerdir. Arnavut göstericiler, meselenin bu şekilde kapatılmasını başarı olarak görmüşlerdir. Arnavutlar bu sefer ise, dört kalem (arazi, askeri, aşar ve ağnam) vergilerinin şeriatın öngördüğü vergiler olduğunu ifade ederek kabul etmişler, bunların dışındaki vergilerin ise ilave olduğunu düşünerek bu vergileri vermeyi kesinlikle reddetmişler ve merkeze gitmek üzere yürüyüşe geçmişlerdir. Fakat Priştine Sancağına bağlı Mitroviçe yakınlarına geldiklerinde, buraya yeni gönderilen Rus konsolosunu hedef

⁵³ Tokay, **a.g.e.**, s. 98-99.

⁵⁴ Meltem Begüm Saatçi, "Makedonya Sorunu", **Balkanlar El Kitabı**, (Der. Osman Karatay ve Bilgehan A. Gökdağ), c. I, KaraM ve Vadi Yay., Ankara 2006, s. 560.

⁵⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz. İlkey Erken, "**İşkodra Vilayetinin İdari ve Sosyal Yapısı 1878-1912**", Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Samsun, 2014; Mustafa Gençoğlu, "İşkodra Vilayeti'nin İdari Taksimatı ve Yapısı (1867/1868-1908)", **Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, c. XIII, S. 3, Eylül 2015, Manisa; Binbaşı M. Nasrullah, Koloğası M. Rüşdü, Mülazım M. Eşref, **Osmanlı Atlası; XX. yüzyıl başları**, Haz. Rahmi Tekin, Yaşar Baş, İstanbul, Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yay., 2003, s. 30-31.

⁵⁶ **BOA, Y.PRK.BŞK.**, 68, 74.

⁵⁷ Süleyman Külçe, **Osmanlı Tarihinde Arnavutluk**, İzmir, Ticaret Basımevi, 1944, s. 293-294.

olarak onu istemediklerini dile getirmişlerdir. Kontrolden çıkan kalabalık bütün uyarılara rağmen Mitroviçe'ye girmeye kalkışmışlardır. Kumandan Vekili Sait Bey, göstericilere nasihat etmeye çalışmışsa da, bu nasihat hiçbir işe yaramamış ve Hüseyin Hilmi Paşa'nın izni ile olaya müdahale etmiştir. Müdahale sonucunda isyancıların tamamına yakını hayatını kaybetmiştir. Yaşanan bu olayların sorumlusunun Mitroviçe Rus Konsolosu olduğu haberinin yayılması ile halk Rus Konsolosa karşı büyük bir öfke duymuştur. Ertesi gün kasabada dolaşan konsolos saldırıya uğramış ve kaldırıldığı hastanede dokuz gün sonra vefat etmiştir⁵⁸. 4 Nisan 1903'te Mitroviçe'de toplanan Arnavutlar, padişaha ıslahatın durdurulmasını talep eden telgraf çekmişlerdir. Bu ıslahat teşebbüsünden tamamen vazgeçilmediği takdirde direnişlerinden vazgeçmeyeceklerini ifade etmişlerdir. Bu durum dönemin gazetelerine yansımıştır⁵⁹.

Diğer taraftan Şakir Paşa'nın yetki alanında olmayan Manastır Vilayetinde de şu olaylar yaşanmıştır. Aynı tarihlerde Manastır Rus Konsolosu da yalnız başına çıktığı gezintide bir jandarma karakolunu ziyaret etmek istemiştir. Kapıdaki jandarma eri Rus Konsolosu tanımayınca, sinirlenen konsolos kamçısıyla jandarma erinin yüzüne vurmuştur. Bunun üzerine asker, tabancasını çıkartmış ve bütün şarjörü konsolosun üzerine boşaltmıştır⁶⁰. Bu hadiseyi öğrenen Rusya derhal suçlunun ve Manastır Vali ve Kumandanı Müşir Ali Rıza Paşa'nın idam edilmesini istemiştir. Ayrıca konsolosun cenaze merasimine bütün askerî-mülkî erkânın üniformalarıyla katılmasını⁶¹ ve ölen konsolosun ailesine yüklü miktarda tazminat verilmesi isteğini Osmanlı Hükümeti'ne iletilmiştir. Rusya'nın istekleri kabul edilmiş, er idam edilirken, Müşir Ali Rıza Paşa Trablusgarb'a sürülmüş ve konsolosun ailesine de yüklü miktarda tazminat ödenerek olay kapatılmıştır⁶². 19.

⁵⁸ Külçe, **a.g.e.**, s. 294-295. Bu konu ile ilgili olarak Fikret Adanır, 14 jandarma olduğu ve Arnavutlara nasihat eden kişinin Mitroviçe Komutanı Şemsi Paşa olduğunu dile getirir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Adanır, **a.g.e.**, s. 181.

⁵⁹ **BOA, Y.PRK.TKM**, 46, 57.

⁶⁰ Murat Bardakçı, **Enver**, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., 2015, s. 84-85.

⁶¹ Enver Paşa kendi otobiyografisinde, verilen emir doğrultusunda konsolosun cenaze törenine katıldığından ve top atışı yaptığından bahsetmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Bardakçı, **a.g.e.**, s. 84-85; Ayrıca, Rus konsolosun öldürülmesi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Hasip Saygılı, "1903 Makedonyasında Reformlara Tepkiler: Manastır Rus Konsolosu Aleksandır Rostkovski'nin Katli", **Karadeniz Araştırmaları Dergisi**, Ankara, 2013, S. 39, s. 69-94.

⁶² Külçe, **a.g.e.**, s. 295-296; Uzer bu olayın kapanmasında Kosova'da 50-60 tabur asker bulunmasının da etkili olduğunu dile getirmiştir. Uzer, **a.g.e.**, s. 154.

yüzyılın sonlarında yaşanan bu olaylar ile Balkan coğrafyası adeta patlayan bir volkan haline gelmiştir. Olayların ardı arkası kesilmemiştir. Bu kez de Kosova Vilayeti İpek Sancağı'na bağlı Yakova'da halk ayaklanmış ve Hıristiyan jandarma kabul etmeyeceklerine dair umumi bir ant içmişlerdir⁶³.

Sultan II. Abdülhamit'in yürürlüğe koyduğu, Vilayet-i Selase'de merkezi otoriteyi güçlendirerek düzeni sağlamayı amaçlayan talimatnamenin elde ettiği başarı kısa süreli olmuştur. Bu durum üzerine Avrupalı devletler mevcut programın yerine kendileri tarafından hazırlanan bir reform programı önermişlerdir. Bu reform programı, daha çok talimatnameye Avrupalı gözetmenlerin de dahil edilerek düzenlenmesi ile ortaya çıkmıştır⁶⁴. Avrupalı Devletler tarafından hazırlanan 'Viyana Islahat Programı' 23 Şubat 1903'te Osmanlı hükümeti tarafından kabul edilmiştir. Böylelikle Vilayet-i Selase, Avrupa devletlerinin kontrolüne açılmıştır⁶⁵. Bu programın kabul edilişi, Osmanlı Devleti'nin çaresizliğinin bir kanıtı olmuştur⁶⁶.

İşkodra Valisi Mehmet Şakir Paşa, karışıklıklar ile ilgilenirken bir yandan da vilayetin mülki görevleri ile alakadar olmuştur. Rumeli Müfettişliği 2 Şubat 1903'te İşkodra'ya yeni bir maarif müdürü ataması yapmıştır. Şakir Paşa, bu atama ile ilgili olarak, halihazırda vilayetin giderinin gelirinden fazla olduğunu ve atanacak yeni bir müdürün maaşının vilayetin giderini daha da arttıracığını hatta bu maaşın karşılanması için bazı okulların kapatılabileceğini dile getirmiştir. Vilayetin maddi durumu dolayısıyla yeni bir müdürün maaşının karşılanamayacağını bildirmiştir. Bunun yerine zaten bir süredir bu görev ile ilgilenen muhasebe memurunun maaşına bir miktar zam yapılarak müdürlüğe terfi ettirilmesi ve yanına bir yardımcı alınmasını tavsiye etmiştir⁶⁷. Mehmet Şakir Paşa'nın atama ile ilgili bu tavsiyesi, vilayetin içinde bulunduğu maddi durum göz önüne alınarak verilmiş bir karar olmakla birlikte, vilayet ve devlet için en doğru olanı yapmak adına önem taşımaktadır.

⁶³ Külçe, **a.g.e.**, s. 296.

⁶⁴ Program hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Saatçi, **a.g.t.**, s. 136-140; Beydilli, **a.g.m.**, s. 87.

⁶⁵ Saatçi, **a.g.t.**, s. 62.

⁶⁶ Beydilli, **a.g.m.**, s. 92.

⁶⁷ BOA, TFR.I.İŞ., 1, 85, lef. 1.

Mehmet Şakir Paşa, vilayette yaptığı mülkî düzenleme⁶⁸ ile İşkodra merkezine 18 saat uzaklıkta bulunan Akçahisar (Kruje) Kazası'nı 10 saat uzaklıktaki Draç Sancağı'na bağlanmıştır⁶⁹. İşkodra ve Prizren arasında şose bir yol inşa edilmesi için gerekli olan izin ve yazışmaların yapılmasına dair Rumeli Müfettişi Hüseyin Hilmi Paşa ile irtibata geçmiştir⁷⁰. Şakir Paşa'nın Kosova ve İşkodra Vilayetleri arasında yol yapımı faaliyetinde bulunması, çetelerle mücadele edilen bir dönemde mevcut şartların iyileştirilmesi açısından büyük değere sahiptir.

Ayrıca, Draç Sancağı'na bağlı Kavaye Kazası'nda 1903'te mısır mahsulünün az olması sebebiyle fiyatının yükseldiği ve halkın mısır temininde sıkıntı çekmemesi için sadaretin de onayıyla mısırın bölge dışına satışını yasaklamıştır⁷¹.

b. Kosova Valiliği (1903-1905)

Kosova Valisi Hafız Mehmet Paşa'nın vefat etmesi⁷² üzerine 8 Nisan 1903'te Kosova Valiliği'ne, İşkodra Vali ve Kumandanı Mehmet Şakir Paşa, tayin edilmiştir⁷³. Tayin haberini alan Mehmet Şakir Paşa, teşekkürlerini ileterek hazırlıklara başlamış yeni görev yerine en kısa zamanda ulaşacağını bildirmiştir⁷⁴. Kosova Valiliği'ne atanan Şakir Paşa, 9 Nisan 1903'te Kosova Kumandanlığı'nın Mirliwa Kazım Paşa'ya verilmesi için tavsiyede bulunmuştur⁷⁵. İşkodra'dan ayrılmadan önce kendisinin ardından siyasî ve askerî makamlara atama yapılana kadar devlet işleri ile alakadar olacak vekiller bırakan Şakir Paşa, 11 Nisan 1903

⁶⁸ Erken, a.g.t., s. 28-33.

⁶⁹ BOA, DH.MKT., 561, 9, lef. 1.

⁷⁰ BOA, TFR.I.ŞKT., 2, 122.

⁷¹ BOA, DH.MKT., 676, 34, lef. 1, 3.

⁷² BOA, DH.MKT., 642, 12, lef. 9.

⁷³ BOA, İ.DH., 1408, 44; BOA, Y.PRK.BŞK., 69, 28; BOA, BEO., 2040, 152956; BOA, BEO., 2042, 153082. lef. 1; BOA, BEO., 2044, 153226; İkdâm, 18 Haziran 1919, nr. 8031, s. 2; 1902'de vali olduğunu dile getirir. Kasap, "Göçen Hayatların İzleri 2. Bölüm TRT AVAZ, 15:24-15:27; Razlık Kaymakamı Tahsin Uzer, Şakir Paşa'nın Kosova Valisi olduğu dönemi anlatırken Şakir Paşa'dan önceki Kosova Valisi Hafız Paşa'dan bahseder, ardından da 'Reşat Bey'in vali olduğundan bahsetmektedir. Şakir Paşa'dan sonra Kosova Valisi olan Mahmut Şevket Paşa'dan da bahsetmektedir. Fakat bu iki paşa arasında 2 yıl boyunca Kosova Valiliği yapan Şakir Paşa'nın adının geçmemesi ilgi çekicidir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Uzer, a.g.e., s. 151-152; Ayrıca, Tahsin Uzer hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Ender Korkmaz, "Tahsin Uzer'in Yaşamı ve Faaliyetleri", İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2011.

⁷⁴ BOA, Y.PRK.UM., 63, 28, lef. 1-2.

⁷⁵ BOA, Y.PRK.UM., 63, 30.

itibariyle Kosova'daki görevine başlamıştır⁷⁶. Bu atama, üçüncü derece İşkodra Vilayeti'nden ikinci derece Kosova Vilayeti'ne yapılması ile önem taşımaktadır. Dolayısıyla taltif mahiyetindeki bu atama ile Şakir Paşa'nın sorumluluk ve görev alanı genişlemiştir⁷⁷. Şakir Paşa, yukarıda bahsedildiği gibi İşkodra Vali ve Kumandanlığı esnasında askeriyeden 10.000 kuruş ve valilikten 15.300⁷⁸ kuruş ile birlikte toplamda 25.000 kuruş maaş almıştır⁷⁹. Kosova Valiliği'ne atanmasının ardından 20 Eylül 1903'te Bab-ı Ali'den eski Kosova Valisi Hafız Mehmet Paşa'ya verilen 25.000 kuruş maaşın kendisine de verilmesini rica etmiştir⁸⁰. Şakir Paşa, askeriyeden aldığı maaşın kesilmesi sonrasında 19 Ağustos 1904'te Bab-ı Ali'ye gönderdiği yazı ile, valilik maaşı olan 15.000 kuruşun kendisine yetmediği dolayısıyla maaşının 25.000 kuruşa çıkarılmasını talep etmiştir⁸¹. 31 Ağustos 1904'te Bab-ı Ali bu isteğinin şimdilik mümkün olmadığı ve ileriki bir zamanda gelir tedariki olduğu takdirde mümkün olabileceği cevabını vermiştir⁸².

Şakir Paşa'nın valilik yaptığı Kosova Vilayeti'nin 'ilk şehir planlama esaslarını uygulayan vilayet' olması Osmanlı vilayetleri içerisindeki önemini göstermektedir⁸³. Kosova Vilayeti, kuzeyinde Sırbistan ve Bosna, kuzeybatısında Karadağ, batısında İşkodra Vilayeti, güneybatısında Manastır Vilayeti, güneydoğusunda Selanik Vilayeti ve doğusunda Bulgaristan ile komşudur. Priştine, Prizren, İpek (Peç), Yenipazar (Seniçe), Taşlıca ve Üsküp merkez olmak üzere altı sancaktan oluşmuştur⁸⁴. Bu stratejik konumuna ek olarak Kosova Vilayeti, Selanik ve Manastır Vilayetleri ile birlikte Vilayet-i Selase'yi meydana getirmiştir. Diğer bir adı da Makedonya olan bu bölgede 20. yüzyılda çıkan karışıklıklardan yukarıda bahsedilmiştir.

⁷⁶ BOA, DH.MKT., 684, 46.

⁷⁷ Abdülhamit Kırmızı, *Abdülhamit'in Valileri, Osmanlı Vilayet İdaresi 1895-1908*, İstanbul, Klasik Yay., 2007, s. 209.

⁷⁸ BOA, BEO., 2173, 162952.

⁷⁹ BOA, DH.MKT., 642, 12, lef. 9.

⁸⁰ BOA, BEO., 2173, 162952.

⁸¹ BOA, DH.MKT., 642, 12, lef. 11.

⁸² BOA, BEO., 2401, 180016, lef. 1, 3.

⁸³ Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908*, İstanbul, İletişim Yay., 1992, s. 64.

⁸⁴ Şemsettin Sami, "Kosova Maddesi", *Kamusu'l Alam*, c. V, İstanbul, Mihran Matbası, 1314, s. 3747-2748; Nasrullah vd., *a.g.e.*, s. 28-29; Mucize Ünlü, *Kosova Vilayeti (1877-1912)*, Ankara, Gece Kitaplığı Yay., 2014, s. 77-78.

Nitekim Şakir Paşa'nın Kosova'da valilik yaptığı dönemde Kosova Vilayeti Priştine Sancağı'na bağlı Mitroviçe Kazası'nın Rus Konsolosu öldürülmüştür. Bu olayın ardından Selanik bölgesinde, komitecilerin demiryolu, köprü ve tünelleri hedef alacaklarına dair dedikodular yayılmıştır. Bu dedikoduları doğrulayan istihbarat alınması üzerine bölgenin korunması amacı ile Edirne, Selanik, Kosova ve Manastır vilayetleri ile II ve III. Ordu'ya Seraskerlik tarafından tebligat gönderilmiştir⁸⁵. Bulgar komitecileri, Vilayet-i Selase'nin Büyük Bulgaristan emeline dahil edilmesi amacıyla bölgede Mehmet Şakir Paşa'nın valiliği döneminde, fesatlık içeren faaliyetlerde bulunmuşlardır. Bu faaliyetlerden en ses getireni Nisan 1903'te düzenlenen Selanik Suikastları⁸⁶'dır. Bu suikastler, yukarıda ifade edilen Cum'a-i Bala İsyanı sonrasında, Arnavutların reformlara karşı sergilediği isyankâr tutumlarından cesaret alan çeteler ve Gemicii adıyla bilinen komite tarafından, Osmanlı yönetiminin bölgedeki zayıflığını göstermek ve Avrupa'nın ilgisini çekebilmek maksadıyla düzenlenmiştir⁸⁷.

Ayrıca Umumî Müfettiş Hüseyin Hilmi Paşa'nın Hristiyan jandarma konusundaki icraatlarının ardından Arnavutluk ve Selanik'te cereyan eden olaylar, hükümeti sert tedbirler almaya mecbur bırakmıştır. Bu minvalde, Selanik'te örfi divani harp ilan edilmiş ve olayları araştırmak için Ferik Edip Paşa görevlendirilmiştir. Arnavutluk'a ise Müşir Ömer Rüştü Paşa komutasında iki redif tümeni ile bir nizamiye tümeni irsal edilmiştir. Arnavutluk'a giden İzmir Redif Tümeni⁸⁸ Komutanlığı'na Kosova Valisi Mehmet Şakir Paşa, Konya Redif Tümeni Komutanlığı'na Nasır Paşa ve Nizamiye Fırkası Komutanlığı'na da Şemsi Paşa tayin edilmiştir. Mehmet Şakir Paşa ile Şemsi Paşa Kosova Vilayeti İpek Sancağı'na bağlı Yakova ve Prizren Sancağı taraflarına gönderilmiştir⁸⁹. Şakir Paşa, 19 tabur 2 alay

⁸⁵ BOA, Y.MTV., 242, 32, lef. 1-3; Pınar Şenışık, "Osmanlı Makedonyası'nda Şiddet ve Nisan 1903 Olayları", *Türkiyat Mecmuası*, c. XXVII/I, 2017, s. 296.

⁸⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz. Adanır, *a.g.e.*, s. 183-192; Uzer, *a.g.e.*, s. 154-157.

⁸⁷ Külçe, *a.g.e.*, s. 296; Özküçük, *a.g.t.*, s. 83.

⁸⁸ Makedonya vilayetlerindeki çeteler 'gerilla' tipinde savaşmışlardır. Bu durum ordunun disiplinini etkilemiştir. Redifler, garnizon ya da karakol hizmetleri dışında sadece savaş durumlarında çağırılmak istemişlerdir. Yerel olaylara pek sıcak bakmamış ve Hristiyan tebaaya düşmanca tavırlar sergilemişlerdir. Bu sebepler Anadolu kökenli redif taburlarının bir daha çağırılmaması kararı alınmasına neden olmuştur. Askerler, Yakova ve İpek dağlarında Müslüman olan Arnavut çeteleri ile savaşmayı kabul etmemişlerdir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Tokay, *a.g.e.*, s. 114.

⁸⁹ Sultan II. Abdülhamit, bu büyüklükteki ordunun yanına komutanları iyi gözlemleyebilmek için hafiyelerini de göndermeyi ihmal etmediğini ifade eden Süleyman Külçe, Ömer Rüştü ve Şakir

süvari 6 batarya top ile birlikte 17 Nisan 1903'te İpek'e gitmek üzere hareket etmiştir⁹⁰. Şemsi Paşa 6 Mayıs 1903'te İpek Sancağı'na bağlı Yakova'ya girmiştir. 13 Mayıs'ta birkaç saatlik çatışma sonucu Arnavutları dağıtmış ve hükümete boyun eğmelerini sağlamıştır⁹¹.

Bu esnada Arnavutluk'ta düzeni sağlamaya çalışan Osmanlı ordusunun uzakta olmasından faydalanmak isteyen Bulgar çete ve komiteleri Manastır Vilayeti'nde harekete geçmişlerdir⁹². Manastır ve Ohri civarlarında Makedonya İç Devrim Örgütü⁹³ tarafından düzenlenen İlinden (Aziz İlyas Günü) İsyanı 15 Temmuz tarihli bildiri ile 2 Ağustos 1903'te başlatılmıştır⁹⁴. İsyen patlak verdiğinde, yaklaşık 60.000 kişilik Osmanlı ordusu, reform programına karşı ortaya çıkan Arnavut direncini bastırmak maksadıyla Kosova Vilayeti'nde bulunmakta idi⁹⁵. İlinden isyanının çıkması üzerine Arnavutluk ıslahatı bırakılmıştır. Arnavutluk bölgesindeki Osmanlı birlikleri isyan bölgesine sevk edilmiştir. Müşir Şakir Paşa⁹⁶ ve Nasır Paşa kumandasındaki redif tümenleri geriye alınarak Vilayet-i Selase'nin önemli noktalarına özellikle tren hattı güzergâhı boyunca dağıtılmışlardır⁹⁷. Ekim ortalarında tamamen bastırılan İlinden İsyanı'nın önemi, 3 Ağustos'ta ele geçirilen Kruşova kasabasında kurulan Kruşova Cumhuriyeti'dir. Bu cumhuriyetin ömrü 10 gün olmasına rağmen günümüz Makedonya'sının temellerinin bu cumhuriyetten alındığı düşüncesi hakimdir⁹⁸. İlinden İsyanı, Makedonya'nın o güne kadar gördüğü en kanlı ayaklanma olarak tarihe geçmiştir⁹⁹.

Paşaların bu durumdan oldukça ürkmüş olduğunu ve acz içinde kaldıklarını belirtmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Külçe, **a.g.e.**, s. 296.

⁹⁰ BOA, Y.PRK.MK., 13, 42.

⁹¹ Külçe, **a.g.e.**, s. 297.

⁹² Külçe, **a.g.e.**, s. 297.

⁹³ Makedonya-Edirne Bulgar İhtilalci Komitesi adıyla da bilinir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Yusuf Hamzaoglu, **Balkan Türklüğü**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2000, s. 208-209; Aydın, **Arşiv Belgeleriyle Makedonya'da Bulgar Çete Faaliyetleri**, s. 208-209.

⁹⁴ Adanır, **a.g.e.**, s. 192-213.

⁹⁵ Hakan Tan, "**Makedonya'da Bulgar Komite Faaliyetleri ve Boris Sararof**", Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2013, s. 85.

⁹⁶ Kosova Valisi Şakir Paşa bu tarihte 'Ferik' rütbesinde bulunmaktadır.

⁹⁷ Külçe, **a.g.e.**, s. 297.

⁹⁸ Saatçi, **a.g.t.**, s. 66-68.

⁹⁹ Tokay, **a.g.e.**, s. 47; Bulgarlar tarafından Müslüman köyleri basılmış halk adeta katliama tabi tutulmuştur. Müslüman nüfusun çok Bulgar nüfusunun az olduğu yerlerde de Bulgarlar aynı akıbete uğramışlardır. Uzer, **a.g.e.**, s. 154.

Yukarıda bahsedildiği şekilde İlinden İsyanı'nın çıkması ile Arnavutluk ıslahatı bırakılmıştır. Bölgedeki birlikler isyan bölgesine sevk edilmişti. İlinden İsyanı'nın bastırılmasının ardından hükümetin Arnavutlardan vergi almak istemesi üzerine Kosova Vilayeti İpek Sancağı'na bağlı Yakova'da bulunan Arnavutlar tekrar isyan etmişlerdir. Nüfusun çoğunluğunu oluşturan Arnavutlar, Kosova Vilâyeti'ndeki ıslahat programının en basit maddelerini dahi kabul etmemiştir. İpek ve Yakova'da toplanan binlerce Arnavut, Kosova Vilayeti Priştine Sancağı'na bağlı Mitroviçe'yi ele geçirmeye çalışmışlardır¹⁰⁰. Durumu haber alan Şemsi Paşa, kumandasındaki birlikleri ile isyancılar çarpışmıştır. Çıkan çatışma çok sayıda Arnavut'un ölmesine ve yaralanmasına neden olmuştur¹⁰¹. Yakova'daki isyanın bastırılmasının ardından bölgeye teftişe gelen¹⁰² Kosova Valisi Mehmet Şakir Paşa'nın, gösterdiği üstün hizmetler sonucunda 6 Ağustos 1903'te rütbesi Ferik derecesinden Birinci Ferik¹⁰³ derecesine yükseltilmiştir¹⁰⁴.

5 Ağustos 1903'te Müfettiş Hüseyin Hilmi Paşa ve Vilayet-i Selase valilerine gelen emirde, Makedonya halkının komitecilere meyletmemesi için 'Nasihat Komisyonları' kurulması ve halk ile irtibata geçmeleri bildirilmiştir¹⁰⁵. Bölgede asayişin sağlanması doğrultusunda sadaretin Hüseyin Hilmi Paşa'ya gönderdiği emirde Kosova Vilayeti'ne bağlı Üsküp ve civarındaki polis sayısının artırılması ve şüphe duyulan her Bulgar'ın aranması uygun görülmüştür¹⁰⁶. Alınan tedbirler doğrultusunda, karargâhı Prizren'de bulunan Kosova Valisi Şakir Paşa da 6 Ağustos 1903'te vilayet işlerini Kosova'da yürütmek istediğini bildirmiştir¹⁰⁷. Bunun üzerine Şakir Paşa'nın merkez vilayet Üsküp'e dönmesi emredilmiştir¹⁰⁸. Bu tedbirlerle ilgili olarak Times Gazetesi'nde yayınlanan bir haberde, Osmanlı hükümeti tarafından Üsküp'teki Müslüman ahaliye silah dağıtıldığından bahsedilmiştir. İngiliz Hariciyesi, konu hakkında Sadaret'den bilgi istemiştir. Mevcut durumun 14 Ağustos 1903'te

¹⁰⁰ Süleyman Kani İrtem, **Osmanlı Devleti'nin Makedonya Meselesi, Balkanların Kördüğümü**, Haz. Osman Selim Kocahanoğlu, İstanbul, Temel Yay., 1999, s. 221.

¹⁰¹ İrtem, **a.g.e.**, s. 221; Külçe, **a.g.e.**, s. 298.

¹⁰² Külçe, **a.g.e.**, s. 298.

¹⁰³ Orgeneral.

¹⁰⁴ **BOA, İ.TAL.**, 326, 63; **BOA, BEO.**, 2328,174552.

¹⁰⁵ **BOA, TFR.I.A.**, 12, 1189.

¹⁰⁶ Yarcı, **a.g.t.**, s. 224.

¹⁰⁷ **BOA, Y.PRK.UM.**, 65, 114.

¹⁰⁸ **BOA, İ.HUS.**, 108, 42; **BOA, TFR.I.A.**, 10, 957.

padişaha arz edilmesi ile aynı gün padişah tarafından haberi tekzip eden irade yayınlanmıştır¹⁰⁹. Kosova Vilayeti, 1903 Ağustos'unun sonlarında Üsküp ve Mitroviçe'deki askerlerin ihtiyacını karşılayacak para olmadığından maaşların ödenemediğini bildirmiştir. Bunun yanında vilayetteki polis ve diğer memurlara da maaş verilememesi durumu 29 Ağustos'ta bir irade ile tedbir alınmasını gerektirmiştir¹¹⁰. 20. yüzyılda Makedonya bölgesi, ekonomik ve askeri anlamda devlete sorunlar çıkarmıştır. Bu dönemde genel maaş ödemelerinde sıkıntı yaşanmış olmasına rağmen bölgede sürekli isyanlar çıkması sonucu askere ve paraya olan ihtiyaç daha da artmıştır. Nitekim İlber Ortaylı, bu durumu “beyaz fil” tabiri ile ifade etmiştir¹¹¹.

Vilayet-i Selase'de eşkıyanın harekete geçeceğine dair haberler mütemadiyen devam etmekteydi. Bu meyanda 17 Eylül 1903'te eşkıyanın olası faaliyet alanlarında onlara karşılık verecek kabiliyete sahip jandarmalar vazifelendirilmiştir. Sadaretin emri ile Kosova'nın da dahil olduğu üç vilayetten 400'er olmak üzere toplamda 1200 jandarma eri görevlendirilmiştir¹¹².

İlinden İsyanı, asilerin amaçlarına ulaşmaları bakımından istenilen sonucu vermiştir. Avrupa, isyan sonrasında Balkan coğrafyasında söz söyleme hakkını kendinde bulmuştur. Avusturya-Macaristan ve Rusya Dış İşleri Bakanları 2 Ekim 1903'te Münzsteg Kararlarını almıştır. Bu kararlar Makedonya Sorununu çözmek ve mevcut statükoyu korumak amacıyla alınmıştır. Genel anlamda Makedonya bölgesindeki sorunların çözümü için alınan kararlara gayrimüslimlerin de dahil edilmesi ile oluşturulmuştur¹¹³. Osmanlı hükümeti tarafından kabul edilmeyen bu kararlar, uzun süren görüşmeler sonucunda kısmen de olsa kabul edilmiştir. Kararlar sonucunda uygulanan reformlar ile başarı elde edilmişse de kalıcı olmamıştır. Bu

¹⁰⁹ Yarcı, **a.g.t.**, s. 221.

¹¹⁰ **BOA, İ.HUS.**, 109, 24; Beydilli, **a.g.m.**, s. 88-89; Yarcı, **a.g.t.**, s. 179.

¹¹¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. İlber Ortaylı, **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, İstanbul, Hil Yay., 1987, s. 178.

¹¹² 17 Eylül 1903 tarihli irade **BOA, İ.HUS.**, 109, 115.

¹¹³ Ayrıntılı bilgi için bkz. Ali Dikici, “Osmanlı Makedonya'sında Kurulan İlk Uluslararası Polis Barış Koruma Misyonu: Münzsteg Reform Programı”, **Karadeniz Araştırmaları: Balkan, Kafkas, Doğu Avrupa ve Anadolu İncelemeleri Dergisi.**, c. VI, S. 24, Kış 2010, s. 80; Özcan, **a.g.t.**, s. 63-82; Bu karar ile jandarmada Avrupalı subayların olması ve diğer birçok faktör Jön Türk hareketinin III. Ordu'da oluşmasında etkili olmuştur. Tokay, **a.g.e.**, s. 118.

duruma özellikle kararın 3. maddesi¹¹⁴ etkili olmuş, bölgenin etnik ayrışmasına ve çeteleşmeye bir nevi teşvik etmiştir. Mürzsteg Kararları'nın, genel anlamda jandarma sisteminin düzenlenmesi ve yerleşmesi bakımından bazı yararları olmuştur¹¹⁵. İlinden İsyanı sonrasında yenilenen Osmanlı jandarması, avcı taburlarının da yardımıyla dört yıl içinde Makedonya'daki Bulgar çetelerini takip etmek suretiyle Makedonya olaylarının Bulgarlara düşen kısmına son vermiştir¹¹⁶. 1903 yılı sonlarına kadar Vilayet-i Selase'de Bulgar komite ve çetelerinin faaliyetleri görülürken, 1904'ten sonra Rum ve Sırp komite ve çeteleri ortaya çıkmış ve yoğun bir şekilde faaliyet göstermişlerdir. Bu dönemde özellikle Rum komite ve çetelerine, Bulgarlar ile olan çarpışmalarında Selanik bölgesindeki Türkler ve dolaylı yoldan Osmanlı hükümetinin çok büyük desteği olmuştur¹¹⁷. Bulgarlara karşı desteklenen Rum faaliyetlerinin Osmanlı'ya zarar vereceğinin anlaşılması ile durum tersine dönmüştür. Bundan sonra Rum çetelerine karşı tavır alınmaya başlanmıştır¹¹⁸.

Kosova Vilayeti'ne bağlı Yakova'da 1904'te eşkıyanın karışıklık çıkarması üzerine Vali Şakir Paşa beraberindeki askerleriyle birlikte, problemleri çözmek ve asayişin sağlamak üzere bölgeye gönderilmiştir. Şakir Paşa'nın Yakova'da bulunacağı süre zarfında Kosova Valiliğine 15 Şubat 1904'te vekaleten Beşinci Nizamiye Fırkası Kumandanı Ferik Salih Paşa tayin edilmiştir¹¹⁹. Kosova Valisi Şakir Paşa ile Sait Paşa, 4 Mart'ta Yakova'ya ulaşmış ve meseleyi çözmüşlerdir. 7 Mart'ta İpek taraflarında isyancıların kapattığı yol açılmıştır. Asiler, önemli bir direniş göstermeden teslim olmuşlardır¹²⁰. Osmanlı idarecileri isyancıların silahlarını toplamışlardır¹²¹.

¹¹⁴ Madde 3: Sükûn ve asayişin sağlanmasının ardından çeşitli milletleri bir araya toplayacak şekilde milli taksimatı esas alacak yeni bir mülkî teşkilatlanmaya gidilecektir. Buna göre; aynı ırka mensup ahali aynı yerlerde bir arada bulunacak, böylelikle bölge etnik ve dini açıdan yeniden düzenlenmiş olacaktır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Dikici, **a.g.m.**, s. 82.

¹¹⁵ Dikici, **a.g.m.**, s. 84-103.

¹¹⁶ Hacısalihoglu, **a.g.e.**, s. 126.

¹¹⁷ Hasip Saygılı, "Rumeli Müfettişliği Döneminde (1902-1908) Makedonya'da Yunan Komitecileri ve Osmanlı Devleti", **Güvenlik Stratejileri Dergisi**, Yıl. 11, S. 21, Nisan 2015, Ankara, Harp Akademileri Komutanlığı Yay., s. 162-164; Saatçi, **a.g.t.**, s. 66.

¹¹⁸ Hacısalihoglu, **a.g.e.**, s. 112-113.

¹¹⁹ **BOA, TFR.I.A.**, 16, 1531, lef. 1-2; **BOA, İ.HUS.**, 113, 93; **BOA, BEO.**, 2274, 170534.

¹²⁰ **BOA, Y.PRK.TKM.**, 47, 48, lef. 1-3.

¹²¹ Rahman Ademi, "Bağımsızlığa Giden Yolda Arnavutlar", **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, c. VI, S. 26, 2013, s. 9.

Mart 1904'te Kosova Vilayeti Prizren Sancağı'na bağlı Luma'da çeteler ve çetecilik faaliyetleri artmıştır. Eşkıyalar, bölgedeki bir buçuk tabur asker ile Köprü Karakolu'nda bir müfreze askerin etrafını sarmış ve bölgedeki yolları kesmişlerdir. Mehmet Şakir Paşa, eşkıya ile mücadelede için Yakova'dan Luma'ya gelen on bir taburun yeni kuvvetlerle desteklenmesi gerektiğini bildirmiştir¹²². 5 Nisan 1904 tarihli belgede Kosova Vilayeti'ne bağlı Yakova, Prizren ve Luma, Manastır Vilayeti Debre Sancağı'na bağlı Raka (Reka) ve Malisya (?) bölgelerindeki asayiş problemi çözülmüştür¹²³. Ardından çözüme kavuşturulan bu problemlerin tekrar etmemesi ve asayişin daimî olabilmesi için gerekli tedbirlerin alınması emredilmiştir¹²⁴.

Yine 1904 başlarında da bu husus ön plana çıkmıştır. Arnavutluk harekâtı dolayısıyla Üsküp askeri kuvvetlerinin büyük çoğunluğu Arnavutluk'ta bulunmakta idi. Bu durumu fırsat bilen Bulgar eşkıyası, Kosova Vilayeti'ne bağlı İpek ve Üsküp'teki Müslüman ve Hristiyan halka zarar vermiş, adam yaralama ve adam öldürme gibi çeşitli suçlar işlemiştir. Bulgar eşkıyasının yakalanması için Şakir Paşa'nın emri altında bulunan iki-üç tabur askerin 6 Nisan 1904'te Üsküp taraflarına gönderilmesi emredilmiştir¹²⁵. Kosova Valisi Mehmet Şakir Paşa'ya beraberindeki iki bölük süvari ile gerektiğinde İpek'e çağırılmak üzere Prizren'e doğru yola çıkmaları emredilmiştir¹²⁶. Mehmet Şakir Paşa, 22 Nisan 1904'te Arnavutluk üzerine sevk edilen ordunun Erkan-ı Harbiye Rıyaseti ile Birinci Fırka Kumandanlığı¹²⁷,nda görevlendirilmiştir¹²⁸.

Mehmet Şakir Paşa'nın yokluğunda yerine vekaleten atanan Vali Vekili Salih Paşa, hastalanmış ve bu sürede vilayetin işleri ile bir süre ilgilenememiştir. Bunun üzerine 9 Haziran 1904'te Rumeli Müfettişi Hüseyin Hilmi Paşa'ya Arnavutluk'ta bulunan Kosova Valisi Mehmet Şakir Paşa'nın Kosova'ya geri dönüşünün uygun olup olmadığı sorulmuştur. Hüseyin Hilmi Paşa, Mehmet Şakir Paşa'nın faaliyetleri hakkında yeterli bilgi alamamasından dolayı bu hususta kararsız kalmıştır. Bu

¹²² BOA, BEO., 2295, 172119.

¹²³ BOA, BEO., 2307, 172991, lef. 1.

¹²⁴ BOA, BEO., 2307, 173009; BOA, BEO., 2315, 173556.

¹²⁵ BOA, BEO., 2307, 172991 lef. 1-2; BOA, BEO., 2308, 173041; BOA, BEO., 2308, 173042.

¹²⁶ BOA, İHUS., 116, 2; BOA, BEO., 2315, 173575.

¹²⁷ BOA, TFR.İŞKT., 12, 1173.

¹²⁸ BOA, TFR.İMKM., 2, 128.

sebeple Hüseyin Hilmi Paşa, Mehmet Şakir Paşa'nın durumunun ve dönüşünün ayrıntılı incelemesi yolunda tavır belirlemiştir¹²⁹.

15 Haziran 1904'te Mehmet Şakir Paşa, Kosova Vilayeti Prizren Sancağı'na bağlı Luma, Manastır Vilayeti'ne bağlı Debre ve Kalis(?)'de eşkıyalık faaliyetlerine izin verilmemesi ve bunun için gerekli tedbirlerin alınması ile görevlendirilmiştir¹³⁰. Manastır Vilayeti Debre Sancağı'na bağlı Raka (Reka) ve Malisya civarındaki halkın silahlanmadan asayişin sağlanması ve normal hayata dönülmesi için okulların açılması yönünde çaba sarf edilmiştir. Ayrıca yaşanan bu olayların sorumlularının da yakalanması için gerekli tedbirler alınmıştır. Bu tedbirlerin alınması için Mehmet Şakir Paşa'nın emrine 300.000 lira tahsis edilmiştir¹³¹.

18 Ağustos 1904'te Kosova Valisi Şakir Paşa'nın bir an evvel İpek'e gitmesi buraya gönderilen iki tabur askerin, bölgenin asayiş için yeterli olup olmadığı yeterli değilse ne kadar daha arttırılması gerektiği hakkında bilgi talep edilmiştir. Ayrıca bölgenin asayiş için gerekli olan tedbirlerin alınması yönünde karar verilmiştir¹³². Bu tedbirlerin alınması ile ilgili merciler haberdar edilmiştir¹³³. 10 Eylül 1904'te Prizren'deki eşkıyaya nasihat eden ve bu nasihatleri sonuçsuz kalan Şakir Paşa, bölgeye asker sevkini bir an evvel başlamasını uygun bulmuştur¹³⁴.

Yukarıda anlatıldığı üzere Kosova Valisi Şakir Paşa, çete-eşkıya saldırıları ve halkın isyanı gibi Vilayet-i Selase'de çıkan her türlü sorunun çözümünde merkezden gelen emirler doğrultusunda bölgenin valileri ve komutanları ile iş birliği yapmıştır. Bu süreçte kendi görev sahası olan Kosova Vilayeti dışındaki sorunlu bölgelerde görev almıştır. Mehmet Şakir Paşa, valilikleri sürecinde iki bölgede de klasik bir validen ziyade, devletin çözüm arayışında olduğu bir dönemde yardımına başvurduğu bir komutan ve asker olarak göze çarpmaktadır.

Ayrıca Şakir Paşa, vilayetten vilayete çete ve isyancıları kovaladığı bu dönemde, küçüklüğünden itibaren eğitimiyle bizzat ilgilendiği yeğeni Cevat Bey'i de ihmal etmemiş yakınında tutmaya çalışmıştır. Şakir Paşa, Kosova'da görevli iken

¹²⁹ BOA, BEO., 2348, 176091, lef. 1-2.

¹³⁰ BOA, BEO., 2333, 174906.

¹³¹ 21 Haziran 1904 tarihli arşiv belgesi BOA, BEO., 2356, 176641, lef. 3.

¹³² BOA, BEO., 2393, 179444; BOA, BEO., 2393, 179445.

¹³³ BOA, BEO., 2393, 179441.

¹³⁴ BOA, BEO., 2407, 180507.

yeğeni de Üsküp Düyun-u Umumiye Sandık Emaneti'ne atanmıştır¹³⁵. Üsküp'e atanma haberini alan yeğeni kısa sürede yeni görev yerine ulaşmıştır. Üsküp'e gelen Cevat Bey, dayısı Şakir Paşa'yı Kosova'daki evinde ziyaret etmiş ve dayı-yeğen hasret gidermişlerdir. Dayısını uzunca bir süreden sonra ilk kez gören Cevat Bey "*Gerçekten Paşa dayımı ihtiyarlamış gördüm.*" sözleri ile şaşkınlığını dile getirmiştir. Cevat Bey, Üsküp'te göreve başlamasının ardından on gün sonra iş yerine gelen Fransızca bir şifre telgrafı korku içerisinde dayısına iletmiştir. Yeğeni Cevat Bey hakkında 'yakalanıp gizlice İstanbul'a gönderilmesi' yazılı olan telgrafı okuyan Paşa, "*Merak etme ben hallederim.*" sözleri ile yeğenini teskin etmiştir. Nitekim Mehmet Şakir Paşa, bir ay kadar sonra başkente cevap yazarak yeğeninin sıkıntılı durumunu ortadan kaldırmıştır¹³⁶. 27 Mayıs 1904'te Mehmet Şakir Paşa'nın on iki yaşındaki oğlu Akif vefat etmiştir. Şakir Paşa, bu vahim olay sonrasında İstanbul'da ikamet eden ailesini yanına aldırılmış¹³⁷. Kosova Valisi Şakir Paşa'nın oğulları ve damadının Kosova'ya gelebilmeleri için gerekli yol masrafları sadaret tarafından karşılanmıştır¹³⁸.

20 Mart 1905'te Mabeyn Başkâtibi tarafından Mehmet Şakir Paşa'ya Yemen'e atandığı bildirilmiş, görevi kabul edip etmeyeceği ve ne zaman hareket edebileceği sorulmuştur¹³⁹. Buna karşılık Şakir Paşa: "*Ben askerim, her nereye gönderilirim oraya giderim, yarın hareket edebilirim.*" cevabını vermiştir. Yeğeninin aktardığına göre, Şakir Paşa'nın bu sözleri, askerlik mesleğine duyduğu saygı, sevgi ve büyük bağlılığını göstermektedir. Cevat Bey, dayısının Yemen'e

¹³⁵ 1876 Bursa doğumlu Ali Cevat, Ayşe Hanım ve Şabanzade Mehmed Ağa'nın en küçük oğludur. Yüceer, **a.g.e.**, s. ix; Kasap, "**Göçen Hayatların İzleri 2. Bölüm TRT AVAZ**, 13:23-14:20; Şakir Paşa, Gemlik'teki akrabalarını ve köydeki gençleri İstanbul'a okumaya getirmiş maddi ve manevi destek olmuştur. Kasap'a göre, Şakir Paşa'nın kız kardeşinin oğludur. Kasap, **Osmanlı Gürcüleri**, s. 429; Bu bilgiler doğrultusunda Ali Cevat'ın Şakir Paşa'nın öz yeğeni olup olmadığı hakkında kesin bir bilgi yoktur. Bursa'da ikamet eden Ali Cevat (Borçbakan) eğitimi ile alakadar olarak küçük yaşında İstanbul'a getirtmiştir. Tıbbiye'de öğrenim görmeye başlayan ve bu dönemde katıldığı bazı faaliyetler sebebiyle Fizan'a sürülen Cevat Bey, sonraları Trablusgarp Düyun-u Umumiyesi'nde memurluk yapmaya başlamıştır. Yüceer, **a.g.e.**, s. 31; Ayrıntılı bilgi için bkz. **BOA, DH.SAİDd.**, 141, 87.

¹³⁶ Yüceer, **a.g.e.**, s. 33-34.

¹³⁷ **BOA, BEO.**, 2371, 177781; Yüceer, **a.g.e.**, s. 34.

¹³⁸ 7 Ağustos 1904 tarihli arşiv belgesi **BOA, BEO.**, 2378, 178347; **BOA, BEO.**, 2386, 178908, lef. 1-2; **BOA, BEO.**, 2393, 179465.

¹³⁹ Fransız yazar Grece, Yemen'de görevlendirilme ile ilgili olarak düşüncelerini "*gözden düşmenin en kötüsü olarak görülürdü*" sözleri ile dile getirmiştir. Michel de Grece, **II. Abdülhamid; Yıldız Sarayı'nda 30 Yıl**, Çev. Derman Bayladı, İstanbul, Milliyet Yay., 1998, s. 194.

atandığını öğrendikten sonra duyduğu endişeyi ve bunun sebebini şu sözlerle anlatmaktadır: “Zira Paşa dayım, burada ne kadar hafîye ve işe yaramaz adam varsa birer bahane ile onların ayaklarını kaydırmıştı. Bütün korkum, bu kimselerin dayım gittikten sonra benden intikam almaya kalkmalarıydı.” Mehmet Şakir Paşa, Yemen’e yolculuğu esnasında yeğenini geride bırakmak istememiş ve Selanik’e kadar kendisi ile birlikte gelmesini emretmiştir. Cevat Bey, çalıştığı daireden hemen izin çıkmaması sebebi ile dayısı Şakir Paşa’nın maiyetine daha sonradan Selanik’te katılabiliştir¹⁴⁰. Üsküp’te kaldığı bu sürede dayısının ikamet ettiği evi ve eşyalarını satmıştır. Böylelikle Balkanlarda Şakir Paşa ailesinden geriye hiçbir şey kalmamıştır. Yeğeni Cevat Bey’in hatıratına göre Şakir Paşa, Selanik’ten İstanbul’a Hüseyin Hilmi Paşa’nın muhafızlığında özel bir vapur ile gitmiştir. Şakir Paşa’nın ardından yerine Kosova Valiliğine atanan Mahmut Şevket Paşa da Selanik’e gelmiş ve burada Şakir Paşa ile görüşmüşlerdir. Şakir Paşa yeğeni Cevat Bey’i, Mahmut Şevket Paşa’ya tanıtmıştır. Mahmut Şevket Paşa: “Pekâlâ, oğlum bir dayın gidiyorsa bir dayın da benim, asla sıkılma, bir sıkıntın olursa bana gel!” sözleri ile Cevat Bey’i teselli etmiştir. Yemen’deki görevi için Şakir Paşa’nın emrine verilen mali müşavir Ali Emirî Bey¹⁴¹ ve Raşit Paşa ile tanışan Cevat Bey onların aracılığıyla Üsküp’ten Selanik’e nakil olunabileceğini öğrenmiştir. O gece yola çıkacak olan Şakir Paşa, yeğenine sıkı sıkı sarılmış gözlerinden öperek vedalaşmıştır. Cevat Bey bu durumu: “Vapur uzaklaşıncaya kadar küpeşteden ayrılmadı. Dayımın bana karşı büyük sevgisi olduğuna bir kez daha inandım.” sözleri ile ifade etmiştir¹⁴².

¹⁴⁰ Yüceer, a.g.e., s. 35.

¹⁴¹ 1904 yılında Maliye Kupon İdaresi Müdürlüğüne tayin edilmiştir. Ancak aynı yıl Yemen Teftiş Heyeti’nde görevli olarak Yemen’de bulunması nedeniyle 1905 yılında geri döndüğünde bu göreve başkasının getirilmiş olduğunu görmüştür. Yemen’deki Hudeyde Sancağı Hastanesi’nden aldığı raporla kendi isteği doğrultusunda 1908’de 2600 kuruş maaşla emekli olmuştur. Ayrıntılı bilgi için bkz. Yahya Yeşilyurt, **Ali Emiri’nin Yemen Hatıratı**, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum, 2007, s. 25-26; Kemal Çelik, **Bir Kitap Dostu Ali Emiri Efendi (1857-1924)**, Ankara, Mor Yay., 2007, s. 22.

¹⁴² Yüceer, a.g.e., s. 36-37.

III. Yemen'deki Faaliyetleri (1905)

Yemen¹⁴³, Mekke ve Medine'nin bulunduğu Hicaz Bölgesi'nin korunması açısından stratejik bir konuma sahiptir. Osmanlı topraklarına katılmasının ardından, İstanbul'a olan uzaklığı sebebi ile yeterli ilgiliyi görememiştir¹⁴⁴. Bu durum, bitmeyen isyanlar¹⁴⁵ ve karışıklıklar ile zaten karmaşık bir yapıya sahip olan Yemenin devlet açısından yönetimini daha da sıkıntılı bir hale getirmiştir. Yemen isyanları arasında Osmanlı Devleti'ni en fazla uğraştıran isyan, hiç şüphesiz ki Zeydi İmam Yahya İsyanı olmuştur. İmam Hamidüddin'in ölümünden sonra yerine geçen oğlu İmam Yahya, Türklere karşı cihat ilan etmiş ve Yemen'in merkezi San'a'yı ele geçirmiştir¹⁴⁶. Bunun üzerine Sultan II. Abdülhamit, Yemen hakkında ıslahat layihaları hazırlanmasını istemiştir¹⁴⁷. Bab-ı Ali, Yemen'deki sorunun çözümü için bölgede tecrübesi olan Müşir Ahmet Feyzi Paşa'yı görevlendirmiştir¹⁴⁸. Bu maksatla Ahmet Feyzi Paşa Yemen Vali ve Kumandanlığı'na getirilmiştir¹⁴⁹. Ayrıca Yemen'e bir de heyet gönderilmesine karar verilmiştir¹⁵⁰. Bu Heyet-i Teftişîye Riyaseti'ne 15 Nisan 1905'te Kosova Valisi Birinci Ferik Mehmet Şakir Paşa tayin edilmiştir¹⁵¹. Mehmet Şakir Paşa'ya yeni görevi bildirilmiş ve vakit kaybetmeden Dersaadet'e gelerek buradan Yemen'e hareket etmesi emredilmiştir¹⁵². Böylece Mehmet Şakir

¹⁴³ Ayrıntılı bilgi için bkz. Halil Kurt, Cengiz Tomar, İdris Bostan, "Yemen", **DİA**, c. XXXXIII, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul, 2013, s. 400-416.

¹⁴⁴ Cezmi Eraslan, **II. Abdülhamid ve İslam Birliği**, Ötüken Yay., İstanbul, 2019, s. 280.

¹⁴⁵ Yemen isyanlarının sebepleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. İhsan Süreyya Sırma, **Osmanlı Devletinin Yıkılışında Yemen İsyanları**, İstanbul, Düşünce Yay., 1980, s. 69-163.

¹⁴⁶ İsmet Binark, **Yemen Tarihinin Kaynakları Bakımından Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nin Önemi**, Ankara, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yay., 1996, s. 9.

¹⁴⁷ Serap Sert, **Son Osmanlı Yemen Valisi Mahmud Nedim Bey Hayatı ve Faaliyetleri (1857-1940)**, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2009, s. 16.

¹⁴⁸ Turgut Hatipoğlu, **"Yemen'in Osmanlı'dan Ayrılışı (Kopuşu)"**, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2004, s. 65; Ahmet Feyzi Paşa hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet Zeki Pakalın, **Sicill-i Osmani Zeyli**, c.VI, Ankara, TTK. Yayınevi, 2008, s. 133-134.

¹⁴⁹ Metin Ayışığı, **Mareşal Ahmet İzzet Paşa Askeri ve Siyasi Hayatı**, TTK Yay., Ankara, 2013, s. 22, 42; Cengiz Çakaloğlu, "Yemen İsyanı ve Trabzon Redif Taburu (1905-1906)", **Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, c. IX, S. 1, 2007, s. 103; Sert, **a.g.t.**, s. 20.

¹⁵⁰ **BOA, BEO**, 2548, 191045; Fırka-i Islahiye diyebileceğimiz askeri nitelikteki görevleri bünyesinde barındıran bir oluşum. Sert, **a.g.t.**, s. 20.

¹⁵¹ 15 Nisan 1905 tarihli irade-i seniyye **BOA, İDH.**, 1433, 4; 16 Nisan 1905 tarihli arşiv belgesi **BOA, BEO**, 2551, 191300; **BOA, BEO.**, 2551, 191281; Ayrıca, 10 Nisan 1905'te bu göreve Suriye Valisi Nazım Paşa getirilmiştir. **BOA, BEO**, 2548, 191043, lef. 1-2; Fakat Nazım Paşa, hastalığı sebebiyle görevi kabul edemediğini bildirmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. **BOA, BEO**, 2548, 191039.

¹⁵² 15 Nisan 1905 tarihli irade-i seniyye **BOA, İHUS**, 128, 31; **BOA, BEO**, 2551, 191298.

Paşa, Kuvva-i Askeriye Kumandanlığı ile birlikte Yemen'e gönderilmiştir¹⁵³. Ayrıca Mehmet Şakir Paşa'nın, Yemen'deki görevi süresince maaşı aylık 30.000 kuruştur¹⁵⁴. Mehmet Şakir Paşa, askerlik, eğitim, nafia ve ticaret gibi birçok alanı kapsayan Yemen'deki görevinin içeriğini anlatan bir talimatname almıştır¹⁵⁵. Bu talimatnameyi uygulamak ve ıslahat çalışmalarına başlamak üzere bölgeye giden Kumandan Müsteşarı ve Erkan-ı Harbiye Reisi ve Yemen Heyet-i Teftişine Reisi Şakir Paşa, 12 Mayıs 1905'te¹⁵⁶ Hudeyde'ye ulaşmıştır¹⁵⁷. Birinci Ferik Mehmet Şakir Paşa, 26 Mayıs'ta müşir¹⁵⁸ rütbesine yükseltilmiştir¹⁵⁹.

Askeri hazırlıklar devam ederken bir taraftan da Mehmet Şakir Paşa Yemen'deki sorunun kan dökülmeden çözümlenebilmesi için müzakereler gerçekleştirmek üzere görevlendirilmiştir. Bu maksatla 28 Mayıs'ta İmam Yahya ile görüşmek üzere Yemen Vali Vekili sıfatıyla Mahmut Nedim Bey¹⁶⁰ ve Şeyh Muhammed Efendi Hudeyde'den hareket etmişlerdir¹⁶¹. İmam Yahya'nın bu konudaki mektupları telgraf ile Mehmet Şakir Paşa'ya bildirilmiştir¹⁶². Sorunun çözümü için San'a'da yapılan müzakerelerin yanı sıra diğer taraftan da askeri kuvvetler elden çıkan bölgeleri geri almak üzere harekete geçmişlerdir¹⁶³.

25 Haziran'da Hudeyde'nin iklim şartlarından rahatsız olan Mehmet Şakir Paşa, hareket hazırlıklarının tamamlanmasına kadar Menaha'daki askeri birlikleri kumanda etmesi uygun görülmüştür¹⁶⁴. Müşir Mehmet Şakir Paşa ve Müşir Ahmet Feyzi Paşa 29 Haziran'da Hudeyde'den yola çıkmış, 4 Temmuz'da Menaha'ya ulaşmışlardır¹⁶⁵. Vilayet merkezi San'a'nın kaybedilmesi sonrasında Menaha geçici

¹⁵³ Atıf Paşa, **Yemen Tarihi**, c. II, İstanbul, Şirket-i Tab'iye, 1326, s. 244; **İkdam**, 18 Haziran 1919, nr. 8031, s. 2; Pakalın, **a.g.e.**, c. XVII, s. 70.

¹⁵⁴ **BOA, İ.HUS.**, 135, 58; **BOA, BEO**, 2554, 191483; Ayrıca Şakir Paşa'nın önceki görevinde aldığı maaşın geri alınmaması bildirilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. **BOA, İ.HUS.**, 128, 43.

¹⁵⁵ **BOA, Y.PRK.BŞK**, 73, 129.

¹⁵⁶ Atıf Paşa, **a.g.e.**, s. 244.

¹⁵⁷ Murat Cebecioğlu, "**Mirlivâ Hasan Muhyiddin Paşa'nın Özel Defteri (Yemen, Irak ve Gilan Olayları) 1905-1912**", İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul, 1996, c. I, s. 45, c. II, s. 53.

¹⁵⁸ Mareşal; Kara Kuvvetleri Komutanlığı'ndaki en yüksek askeri rütbedir. Devellioğlu, **a.g.e.**, s. 655.

¹⁵⁹ **BOA, İ.TAL.**, 364, 34; Kasap, 1905'te İstanbul'a döndüğünde müşir rütbesini aldığını ifade eder. Kasap, "**Göçen Hayatların İzleri 2. Bölüm TRT AVAZ**", 15:19-15:23.

¹⁶⁰ **BOA, Y.PRK.ASK**, 230, 11, lef. 3.

¹⁶¹ **BOA, Y.PRK.UM**, 76, 34.

¹⁶² **BOA, Y.PRK.UM**, 75, 122, lef. 1-2.

¹⁶³ Sert, **a.g.t.**, s. 23.

¹⁶⁴ **BOA, Y.PRK.ASK**, 230, 84.

¹⁶⁵ **BOA, Y.PRK.ASK**, 231, 1.

olarak ordu ve vilayet merkezi yapılmıştır¹⁶⁶. Ahmet Feyzi ve Mehmet Şakir Paşalar Hudeyde'den yola çıkıp Menaha'ya ulaştıklarına dair İstanbul'a ayrı ayrı raporlar göndermişlerdir¹⁶⁷. Ayrı ayrı gönderilen bu raporlar Yemen'de sürdürülen hareketin ne derece önemli olduğunun bir göstergesidir. 6 Temmuz'da Mehmet Şakir Paşa beraberindeki taburlar ile Beyt-i Mehdî ve civarını almıştır. İlerleyişine devam eden Mehmet Şakir Paşa ve komutasındakiler 12 Temmuz'da Cebel-i Âniz ve Beytü'l-Kâbil'de kontrolü sağlamak üzere harekete geçmiştir¹⁶⁸.

Mehmet Şakir Paşa ve Ahmet Feyzi Paşa yapılan hazırlıklarının ardından 15 Temmuz 1905'te San'a Harekâtı'nı başlatmıştır¹⁶⁹. Bu harekata katılım Müşir Ahmet Feyzi Paşa, Müşir Mehmet Şakir Paşa ve Mirliya Feyzi Paşa kumandasında olmak üzere üç koldan sağlanmıştır. Müşir Mehmet Şakir Paşa Kolu: 23. Alay 1. ve 4. Tabur, 24. Alay 3. Tabur, 4. Tabur 2. Bölük, 2. Tabur 1. ve 2. Bölük iki cebel'den oluşmuştur¹⁷⁰.

Müşir Ahmet Feyzi Paşa idaresindeki kuvvetlerin, iki günde San'a'yı üç yönden kuşatması Menaha'da bulunan asi gruplar üzerinde etkili olmuştur¹⁷¹. 17 Temmuz'da Ahmet Feyzi Paşa kolu destek talebi ile Mehmet Şakir Paşa'ya katılmıştır. Muharebe sonucunda 18 Temmuz'da Beyt-i Cürîd ele geçirilmiştir¹⁷². Bu bölgelerin ele geçirilmesi San'a ile Menaha arasındaki bölgelerin güvenliğini açısından önem taşımaktadır. Mehmet Şakir Paşa, 28 Temmuz'da Havzayn'ı almıştır. 31 Temmuz'da Ben-i Matar üzerine harekete geçmişler ve bu bölgeyi de 1 Ağustos'ta ele geçirmişlerdir¹⁷³. 2 Ağustos'ta Mehmet Şakir Paşa ile Ahmet Feyzi Paşa'nın sadarete çektiği ortak telgrafta ulaşım, gıda ve bölgede yaşanan sıkıntılar sebebiyle Yemen'e gelecek iki alaydan birisinin sevkinin ertelenmesini istemişlerdir¹⁷⁴. Mehmet Şakir Paşa, 5 Ağustos'ta Beyt-i Selame ve Bo'an Boğazı'nı keşfe çıkmıştır¹⁷⁵. 7 Ağustos'ta Mefhak alınmıştır. Harekat San'a'ya adım adım

¹⁶⁶ Çakaloğlu, **a.g.m.**, s. 103.

¹⁶⁷ **BOA, Y.PRK.ASK.**, 218, 24, lef. 1-5.

¹⁶⁸ Cebecioğlu, **a.g.t.**, c. I, s. 10.

¹⁶⁹ Atıf Paşa, **a.g.e.**, s. 245.

¹⁷⁰ Cebecioğlu, **a.g.t.**, c. I, s. 5.

¹⁷¹ The New York Times, "Arab Rebels Defated", 25 Temmuz 1905 tarihli haber.

¹⁷² Cebecioğlu, **a.g.t.**, c. I, s. 12.

¹⁷³ Cebecioğlu, **a.g.t.**, c. I, s. 15-17.

¹⁷⁴ **BOA, Y.PRK.ASK.**, 231, 91; **BOA, Y.PRK.BŞK.**, 75, 3.

¹⁷⁵ Cebecioğlu, **a.g.t.**, c. I, s. 17.

yaklaşmayı sağlayacak şekilde devam etmiştir¹⁷⁶. Mehmet Şakir Paşa idaresindeki kuvvetler 12 Ağustos'ta Beyt-i Rum'u almış¹⁷⁷ ve 20 Ağustos'ta da Sinan Paşa'ya yardım için Cebel-i Gamlana hareket etmiştir¹⁷⁸. 29 Ağustos'ta Mesacid köyü civarındaki eşkıya ile çarpışmıştır¹⁷⁹. İki kola ayrılan Osmanlı kuvvetleri 30 Ağustos'ta San'a'nın önünde birleşmiştir. Gece vakti, hücum edilerek asilerin bütün erzak depoları yakılmış ve böylece asiler Cebel-i Nesubi'ye çekilmek zorunda kalmışlardır. Böylece 1 Eylül'de San'a'ya girilmiş fakat İmam Yahya ele geçirilememiştir¹⁸⁰. Ayrıca Yemen'in merkezi San'a geri alınmış olsa da iç bölgelerindeki Kevkeban, Tavila, Hadde (Sa'de) şehirleri ele geçirilememiştir. San'a'nın alınması sonrasında harekate 14 günlük ara verilmiştir. Bu süreçte San'a'daki yönetim düzenlenmiş ve askerlerin dinlenmesine olanak sağlanmıştır¹⁸¹.

Ahmet Feyzi Paşa, San'a'nın geri almasının ardından şehrin çevresinde asayiş sağlaması için harekete geçmiştir. 15 Eylül'de şehrin kuzeyinde bulunan Hacce'ye gitmek üzere yola çıkmıştır¹⁸². Mehmet Şakir Paşa San'a'da kalarak¹⁸³ ve 40. Hamidiye Süvari Alayı Komutanı Mihralı¹⁸⁴ Bey'e San'a'nın güneyindeki Ta'iz ile arasında bulunan Yerim Kazası'na gitmesi ve bir süre orada kalarak sonrasında dönmesi yönünde emir vermiştir. Mehmet Şakir Paşa'nın verdiği bu görev, tekrar Osmanlı hakimiyeti altına alınan bölge halkına bir nevi gövde gösterisi ve bölgenin güvenliğinin sağlanması olarak yorumlanabilir. Yerim'e ulaşan Mihralı Bey herhangi bir zorluk yaşamamış ve bölge halkı padişaha bağlılıklarını bildirmişlerdir¹⁸⁵. Görevini başarı ile tamamlayan Mihralı Bey, Mehmet Şakir Paşa'ya bir tezkire ile durumu bildirmiş ve emri altında bulunan iki bölük komutanı için terfii talebinde bulunmuştur. Tezkirenin kendisine ulaşmasının ardından Mehmet Şakir Paşa 29 Eylül'de durumu saraya bildirmiştir. Mehmet Şakir Paşa, Mihralı Bey'in sadık ve

¹⁷⁶ Sert, **a.g.t.**, s.23.

¹⁷⁷ Cebecioğlu, **a.g.t.**, c. I, s. 20.

¹⁷⁸ BOA, Y.A.HUS., 491, 85.

¹⁷⁹ BOA, Y.PRK.ASK., 232, 34.

¹⁸⁰ Cengiz Çakaloğlu, **Yemen'den Dönemeyen Bir Karapapak: 40. Hamidiye Süvari Alayı Komutanı Mihralı Bey**, İstanbul, Kitabevi Yay., 2011, s. 172; Ayışığı, **a.g.e.**, s. 42.

¹⁸¹ Bu şehirler ekim ayı ortasına kadar Osmanlı kuvvetleri tarafından ele geçirilecektir. Sert, **a.g.t.**, s.23.

¹⁸² Çakaloğlu, "Yemen İsyanı ve Trabzon Redif Taburu (1905-1906)", s. 110.

¹⁸³ Atif Paşa, **a.g.e.**, s. 254; Ayışığı, **a.g.e.**, s. 42.

¹⁸⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz. Çakaloğlu, **Yemen'den Dönemeyen Bir Karapapak: 40. Hamidiye Süvari Alayı Komutanı Mihralı Bey**.

¹⁸⁵ Çakaloğlu, **a.g.e.**, s. 182-184.

gayretli bir asker olduğunu ilk müracaatının sonuçsuz kalmamasının uygunluğunu da dile getirmiştir. Sarayın tezkireye verdiği cevap doğrultusunda Mihrali Bey'in ve bölük komutanlarının rütbeleri yükseltilmiştir¹⁸⁶. Ayrıca, Ahmet Feyzi Paşa ve Mehmet Şakir Paşa, imamlığını ilan eden Seyyid Kasım Dıhyani'yi İmam Yahya'ya karşı desteklemeyi önermişlerdir. Hükümete bağlılığını ilelebet sürdürmesi karşılığında Dıhyani'yi askeri mühimmat ile destekleme fikri, mabeynden olumlu yanıt alamamıştır. Böylece, daha fazla kan dökülmesini önlemek için İmam Yahya ile görüşmelere devam edilmiştir¹⁸⁷.

Ahmet Feyzi Paşa, 18 Ekim'de Heyet-i Teftişîye üyelerinden Mehmet Raşit Paşa'nın başkan olabilmesi için başvuruda bulunmuştur¹⁸⁸. Ahmet Feyzi Paşa, San'a Harekatı sonrasında payitahttan aldığı emir ile kaçak imamı yakalamak üzere 28 Ekim'de Şehare'ye harekât düzenlemiştir¹⁸⁹. Mehmet Şakir Paşa'nın ise, Ekim 1905 itibariyle Yemen'den döndüğü bilinmektedir¹⁹⁰. Mehmet Şakir Paşa, Yemen'de görev yaptığı altı aylık sürede düzenlenen San'a Harekatı'na katılmıştır. İkinci büyük hareket olan Şehare şehrinin alınmasına ise görev yeri değiştirildiği için katılamamıştır. Şakir Paşa'nın yeğeni Cevat Bey, İstanbul'a dönen Mehmet Şakir Paşa'ya Rumeli Müfettişliği'nin teklif edildiğini, fakat Avrupalıların Hüseyin Hilmi Paşa'yı tercih etmeleri sebebi ile İstanbul'da kalarak bu göreve icabet edemediğini dile getirmiştir¹⁹¹.

Balkanlardan Arap Yarımadasına, Yemen'e 'Heyeti Teftişîye Reisi' görevi ile gelen Mehmet Şakir Paşa'nın buradaki görev ve faaliyetleri bölgenin durumu¹⁹² açısından önemlidir. Bölgenin durumunun çok kötü olmasına rağmen Mehmet Şakir

¹⁸⁶ Şakir Paşa'nın Yemen'den Mabeyn'e gönderdiği telgraf **BOA, Y.PRK.ASK.**, 233, 70; Çakaloğlu, **a.g.e.**, s. 185.

¹⁸⁷ Yasemin Barlak, **Dini ve Siyasî Yönden Osmanlı Devleti İdaresinde Yemen (1872-1909)**, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Samsun, 2013, s. 97.

¹⁸⁸ **BOA, YPRK.UM.**, 77, 53, lef. 2.

¹⁸⁹ Atıf Paşa, **a.g.e.**, s. 261; Ayışığı, **a.g.e.**, s. 42; Çakaloğlu, **a.g.e.**, s. 186; Çakaloğlu, "Yemen İsyanı ve Trabzon Redif Taburu (1905-1906)", s. 111.

¹⁹⁰ Yüceer, **a.g.e.**, s. 40.

¹⁹¹ Aynı yer.

¹⁹² Bölgedeki durum için ise burada görev almış memur ve askerlerin hatıralarındaki tablolar durumun vahametinin anlaşılması açısından büyük önem teşkil etmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Asaf Tanrıku, **Yemen Notları**, Ankara, Güzel Sanatlar Matbaası, 1965, s. 9-12; Çakaloğlu, **a.g.e.**, s. 139-147; Mithat Çelik, **XIX. Yüzyılın Sonu ve XX. Yüzyılın Başında Yemen**, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Elazığ, 1999, s. 58-59.

Paşa, başkenti haberdar ederek askerlerinin eksiklerini tamamlamaya çalışmıştır¹⁹³. Ayrıca harap haldeki telgrafhanenin tamirâtı için de girişimlerde bulunmuştur¹⁹⁴. Mehmet Şakir Paşa'nın, askerlerinin ihtiyaçlarını karşılamak için İstanbul'dan gerekli yardımları isterken sergilediği tutum çok önemlidir. Tecrübelerinden ders çıkarabilen, durum değerlendirmesi yapabilen ve zor zamanlarında dahi devletinin maddi durumunu düşünmeyi ihmal etmeyen bir asker olduğunu göstermiştir. Bu tutumunu, payitahttan tekrar para talebinde bulunduğu İngiliz lirasının İskenderiye'de bozdurulurken fiyatının düşmesi ve dolayısıyla zarara girmeleri ve bu sebeple istediği paranın Osmanlı lirası olmasını ayrıca belirtmesinden anlaşılabilmektedir¹⁹⁵.

Sürekli isyanlar çıkmasına bağlı olarak bölgenin idaresinin zorluğu, maddi sıkıntılar, merkeze olan uzaklık ve iklimin sıcaklığı Yemen'in askerlerin gitmekten çekindiği bir bölge olmasına sebep olmuştur. Osmanlı Devleti, bu duruma çözüm olarak Yemen'de görev yapan subay ve askerlere görev süreleri bakımından istisna sağlamıştır. Bu istisnaya göre, Yemen'de iki yıl görev yapan subaylar üç yıl, sekiz ay görev yapan askerler ise bir yıl görev yapmış kabul edilecektir¹⁹⁶. Bunun dışında hükümetin bölgeye giden bütün paşaların maaşlarına ek olarak ücret ödediği bilinmektedir¹⁹⁷. Mehmet Şakir Paşa'nın da Yemen'de görev yaptığı süre boyunca ek ödemeler aldığı bilinmektedir¹⁹⁸.

Cezayir-i Bahr-i Sefid Valisi Abidin Paşa, Yıldız Sarayı'na gönderdiği telgrafların birinde Mehmet Şakir Paşa ile yaptığı bir yolculuk sırasında paşa hakkında edindiği görüşlerini bildirmiştir. Mehmet Şakir Paşa ile ilgili olarak asaleti yüzde altmış olsa da padişaha karşı kulluk ve sadakatinin yüzde yüz olduğunu belirtmiştir. Bu derecede ahlaklı ve namuslu bir kişinin müşirlik rütbesine, Yemen Kumandanlığı'na ve hatta Yemen Valiliği'ne dahi atanmasının çok faydalı olabileceğini dile getirmiştir¹⁹⁹.

¹⁹³ Müşir Şakir Paşa, askerin yiyecek açısından eksiklerin giderilmesine özellikle dikkat etmiştir. Bu doğrultuda; dakik (un), pirinç, gibi erzak maddelerinin zamanında gerekli yerlere ulaştırılması için yazışmalar yapmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. **BOA, BEO**, 2597, 194710; **BOA, BEO**, 2599, 194918.

¹⁹⁴ **BOA, ŞD**, 1150, 15, lef. 1.

¹⁹⁵ **BOA, BEO**, 2675, 200585, 2, lef. 1.

¹⁹⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz. **Düstur**, t. I, c. VI, Ankara, 1939, s. 408.

¹⁹⁷ Sert, **a.g.t.**, s. 17.

¹⁹⁸ **BOA, BEO**, 2736, 205144.

¹⁹⁹ **BOA, Y.PRK.UM.**, 75, 99.

IV. Teftîş-i Askerî Komisyonu Azalığı

Müşir Mehmet Şakir Paşa, Ekim 1905'te İstanbul'a dönmüş ve 20 Kasım 1905'te Teftîş-i Askerî Komisyonu azalığına tayin edilmiştir²⁰⁰. Mehmet Şakir Paşa, bu göreve tayin edildikten sonra da Yemen'de iken aldığı miktar olan 30.000 kuruş maaş almaya devam etmiştir²⁰¹.

Abdülhamit'in son dönem baş mabeyncilerinden olan Tahsin Paşa, hatıratında Yıldız Sarayı'nın bölümlerinden ve buradaki çeşitli oluşumlardan bahsetmiştir. Bu oluşumlar arasında 'Komisyon-u Askerî' adı ile anılan ve saraydaki Çit Köşkü'nde, Serasker başkanlığında toplanan bir komisyon bulunmaktadır. Bu komisyon elli kişiden oluşmuştur²⁰². Komisyon Başkanvekili; Mısır Fevkalade Komiseri Yâver-i Ekrem Müşir Gazi Ahmed Muhtar Paşa, İkinci Başkanı da Yâver-i Ekrem Müşir İbrahim Paşa'dır. Ayrıca komisyonda, Erkân-ı Harbiye-i Umûmiye Reis Vekili Edhem Paşa, Maiyyet-i Seniyye Erkân-ı Harbiye Müşiri Şâkir Paşa, Yâverân-ı fahrî ve Ferikândan Hasan Tahsin Paşa, Erkân-ı Harp Mehmed Şâkir Paşa ve Enver Paşa gibi kıymetli Osmanlı Paşaları görev almıştır²⁰³. Teftîşi Askerî Komisyonu bünyesindeki paşalar Avrupa ordularında staj yapmış ve sevilen sayılan kurmay generallerdir²⁰⁴. Müşir Mehmet Şakir Paşa'nın da bu komisyonda yer alması, dönemin önde gelen askerlerinden biri olmasının yanı sıra ilim ve irfanının da yüksek olduğuna ve padişah tarafından görüşlerine kıymet verilen bir paşa olduğuna işaret etmektedir.

Yıldız Sarayı'nda daima hazır bulunan bu askerî komisyon, çıkabilecek bir savaş durumunda askeri anlamda hazırlıklı olmak ve oluşturulabilecek ordunun mevcudu, ne kadar zamanda ve nerede oluşturulacağı gibi sorulara cevap verme

²⁰⁰ BOA, İ.HUS., 135, 48; BOA, BEO, 2708, 203056; BOA, BEO, 2718, 203812; BOA, BEO, 2736, 205144, lef.1-2; Şakir Paşa'nın Künye Kayıt Bilgisi, MSB Arşivi, Birlik Defteri: 487, Sayfa no:192; Belgelerde 'Teftîş-i Askerî Komisyonu' ve 'Teftîş-i Umûmî-i Askerî Komisyonu' ismi de kullanılmıştır. Şakir Paşa'nın yeğeni Cevad Bey, hatıratında (Yüceer, a.g.e., s. 42.) bu görevin tarihini 1907 yılı olarak belirtmiş olsa da arşiv belgelerinde anlaşıldığı üzere bu bilgi yanlıştır. Ayrıca Şakir Paşa, yeni görevinde de Yemen'de aldığı miktarda maaş almaya devam etmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. BOA, İ.AS., 65, 15, lef. 1-2; BOA, BEO, 2718, 203812.

²⁰¹ BOA, İ.HUS., 135, 58.

²⁰² Tahsin Paşa, Sultan Abdülhamid Tahsin Paşa'nın Yıldız Hatıraları, İstanbul, Boğaziçi Yay., 1990, s. 25;

²⁰³ Devlet Salnâmesi 1320, s. 100-101.

²⁰⁴ Nizamettin Nazif Tepedelenlioğlu, Ordu ve Politika, İstanbul, Bedir Yay., 1967, s. 157.

hususunda danışma organı vazifesi görmüştür²⁰⁵. Komisyonun tüm bu görev ve yetkileri, ordunun kontrolünde birinci derecede etkili olduğunu göstermektedir²⁰⁶. 1906'da Sina Yarımadası'ndaki sorunlar hakkında komisyondan rapor istenmiştir²⁰⁷. 1907'de ise Arnavutların durumu hakkında görüş istenmesi üzerine, bölgeye ulaşan Şakir Paşa, Yakova'da bulunan Gaş Kabilesi Reisi ile görüşmüş ve edindiği bilgileri 2 Eylül'de mabeyne iletmıştır²⁰⁸. Komisyon üyeleri olan Müşir Ethem Paşa, Ömer Rüştü Paşa, Şakir Paşa ve Ferik Şakir Paşa'dan oluşturulan²⁰⁹ başka bir heyetin görevi ise, Erkan-ı Harbiye Riyaseti'nden gelen raporların incelenmesi ve gerektiğinde kararların kabul edilmesini sağlamaktır²¹⁰. Tüm bu işlevler ve komisyonun Yıldız'da müstakil bir daire olarak yer alması, komisyonun ne denli önemli bir kuruluş olduğunun kanıtıdır²¹¹.

Ayrıca 17 Eylül 1906'da Mehmet Şakir Paşa'nın adı, Aydın Valiliği'ne atanacak kişiler arasında geçse²¹² de 22 Temmuz 1908'de bir sonraki vazifesine atanana kadar komisyondaki görevini icra etmiştir²¹³. Teftiş-i Askerî Komisyonu 20 Ağustos 1908'de ortadan kaldırılmıştır²¹⁴.

B. Mehmet Şakir Paşa'nın II. Meşrutiyet Dönemi Faaliyetleri

Sultan Abdülaziz ve Sultan Abdülmecid dönemlerinde Babıali'nin faaliyetleri padişahları gölgede bırakmıştır. Sultan II. Abdülhamit ise iktidara geldiğinde bu sorunu çözmek ve mutlak hakimiyete sahip olmak için hükümet işlerini Yıldız

²⁰⁵ Tahsin Paşa, **a.g.e.**, s. 89.

²⁰⁶ Ali Karaca, "Saray'da / Mabeyn-i Hümayûn'da Yâverlik Kurumu (1839-1920)" **Türkler Ansiklopedisi**, c. XIII, s. 622.

²⁰⁷ **BOA, Y.EE.**, 119, 48.

²⁰⁸ **BOA, Y.PRK.KOM.**, 15, 64.

²⁰⁹ **BOA, BEO**, 3189, 239126.

²¹⁰ Tahsin Paşa, **a.g.e.**, s. 25. Süleyman Kâni İrtem, **Bilinmeyen Abdülhamid; Hususî ve Siyasî Hayatı**, Haz. Osman Selim Kocahanoğlu, İstanbul, Temel Yay., 2003, s. 185; Aynı isimli komisyonun 1898 yılında, aralarında Mehmet Şakir bin Numan Tahir olmaksızın Yunan sınırının belirlenmesi için görevlendirildiği görülmüştür. Ayrıntılı bilgi için bkz. **BOA, Y.MTV.**, 179, 94.

²¹¹ Komisyonun hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Adem Ölmez, "Askerî Teftiş Komisyonu'nun Kuruluşu ve Faaliyetleri", **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi**, S. 43, İstanbul, 2007, s. 115-134; Tahsin Paşa, **a.g.e.**, s. 21; Ayrıca yine Yıldız Sarayı'nda bulunan "Şakir Paşa Dairesi", Müşir Ahmet Şakir Paşa'nın II. Abdülhamit'in seryaverliğini yaptığı dönemde kurulmuştur. Mehmet Şakir bin Numan Tahir ile ilgisi bulunmamaktadır.

²¹² Ayrıntılı bilgi için bkz. **BOA, Y.EE.**, 86, 15, lef. 2.

²¹³ Şakir Paşa'nın Künye Kayıt Bilgisi, **MSB Arşivi**, Birlik Defteri: 5, Sayfa no:1.

²¹⁴ Şakir Paşa'nın Künye Kayıt Bilgisi, **MSB Arşivi**, Birlik Defteri: 482, Sayfa no:14; **MSB Arşivi**, Birlik Defteri: 482, Sayfa no:30.

Sarayı'na taşımıştır. Böylelikle durum tersine dönmüş ve Babıali'nin gücü azalmıştır²¹⁵. Sultan II. Abdülhamit döneminde mabeyn ile direk iletişime geçilebilmesi sadareti fiilen devre dışında bırakmış ve saray bürokrasisi Babıali'nin yerini almıştır²¹⁶. Ancak bu durum İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin yönetimi ele geçirmesine kadar sürmüştür²¹⁷.

23 Temmuz 1908'de ilan edilen meşrutiyet ile birlikte padişahın tebaası bundan sonra "Osmanlı kulu" değil "Osmanlı vatandaşı" olmuştur²¹⁸. Demokrasinin ilk adımı olan meşrutiyet Rumeli halkı tarafından coşkuyla karşılanırken İstanbul'da şaşkınlık yaratmıştır²¹⁹. Dönemin Alman gazeteleri²²⁰ ise II. Meşrutiyet'in ilanı hakkında: İstanbul'da bir ilk yaşandığını kadın-erkek, müslim-gayrimüslim şöenlerle kutlandığını ve Bâb-ı Âlî'ye elçi ziyaretleri yapıldığını dile getirmiştir²²¹.

I. Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Reisliği (1908)

Sultan II. Abdülhamit döneminde askerî işlerle serasker ilgilenmiştir²²². Bu dönemde şekillenen Mabeyn-i Hümayun'da, sivil teşkilatın yanında askerî teşkilatlar da oluşturulmuştur²²³. Sultan II. Abdülhamit devrinin ilk zamanlarında "Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisliği" adı ile mevcut olan bu kurum, ordu birliklerindeki Erkân-ı Harp Reisleri ile ilgilenmiştir. İlk kurulduğunda daire vasfında olmayan bu kurum, Sultan II. Abdülhamit devrinin sonlarında şekillenerek "Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Dairesi" adı ile piyade, süvari, topçu, muhakemat, levâzım-ı umumiye, istihkâm, sıhhiye ve muhasebe dairelerinden oluşturulmuştur²²⁴. Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Dairesi, Harbiye Nezareti'ne bağlı olan on daireden en önemlisidir. Ayrıca dairenin en büyük amirine "Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisi" adı verilmiştir. Bu

²¹⁵ Vahdettin Engin, **Sultan II. Abdülhamid ve İstanbul'u**, İstanbul, Yeditepe Yay., 2008, s. 9-10.

²¹⁶ Ali Akyıldız, "II. Abdülhamid'in Çalışma Sistemi, Yönetim Anlayışı ve Bâbîali'yle (Hükümet) İlişkileri", **Osmanlı**, c. II, Ankara, Yeni Türkiye Yay., 1999, s. 287-288.

²¹⁷ Engin, **a.g.e.**, s. 10.

²¹⁸ Alpay Kabacalı, **Tanzimat'tan II. Meşrutiyet'e İmparatorluk ve Nesnel Tarihin Prizmasından Abdülhamid**, İstanbul, Deniz Kültür Yayınları, 2005, s. 183-184.

²¹⁹ Kabacalı, **a.g.e.**, s. 184.

²²⁰ Frankfurter Zeitung, Vorwaerts, Germania, Neue Freie Presse.

²²¹ Necmettin Alkan, **Mutlakiyetten Meşrutiyete II. Abdülhamid ve Jön Türkler**, İstanbul, Selis Kitaplar, 2009, s. 270-271, Meşrutiyetin ilanına yabancı devletlerin tepkileri ve basınlarına yansımaları için bkz. **a.g.e.**, s. 276-284.

²²² İrtem, **a.g.e.**, s. 186.

²²³ İrtem, **a.g.e.**, s. 184.

²²⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz. Karal, **a.g.e.**, c. VIII, s. 354.

dairenin: asker alma, redif işlemleri, yargılama, harita tercümesi ve basımı²²⁵, ordunun taktik ve idaresi, askerin toplama ve terfi işleri gibi görevleri vardır²²⁶.

Günümüzdeki Türk Genel Kurmay Başkanlığı'nın temellerini oluşturan bu kuruluş, II. Meşrutiyet ilanı sonrasında Seraskerliğin bünyesine dahil edilerek "Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Dairesi" adı ile vücut bulmuştur. 1935'te Türk Ordusu'nda kullanılan rütbe ve isimlerin Türkçeleştirilmesinden sonra "Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyâseti" "Genelkurmay Başkanlığı" adını almıştır²²⁷.

Balkanlardaki hareketlilik ve yaşananlar karşısında Sultan II. Abdülhamit, Avlonyalı Ferid Paşa'yı azletmiş ve her daim fikrine danıştığı Said Paşa²²⁸'yı 22 Temmuz 1908'de, tekrar sadarete getirmiştir²²⁹. II. Meşrutiyetin arefesinde padişah tarafından yenilenen kabinede, Mehmet Şakir Paşa, Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Reisi görevi ile yerini almıştır²³⁰. II. Meşrutiyetin ilanının ardından yapılacak müzakerelerin önemi sebebiyle Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Reisi kabineye ve toplantılara dahil edilmiştir²³¹. Uzunçarşılı, Müşir Mehmet Şakir Paşa'nın unvanını "Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Nazırı" olarak belirtmiştir²³².

²²⁵ Adem Ölmez, "II. Mesrutiyet Döneminde Askerî Yenilikler ve "Meclis-i Mehamm-ı Harbiye", **Yüzüncü Yılında İkinci Meşrutiyet Milletlerarası Kongre Tebliğleri**, İstanbul, 2012, s. 262.

²²⁶ Askeri meseleler, talimatlarını padişah'tan direkt olarak alan Teftiş-i Askeri Komisyonu'nun sorumluluğunda idi. Ayrıca Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Dairesi Reisi'nin bu komisyonda görüş bildiren dokuzuncu askeri bürokrat olarak bulunması da dairenin ne derece etkin olduğu hakkında bilgi verir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ölmez, **a.g.m.**, s. 117.

²²⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz. **Osmanlı Ordu Teşkilâtı**, Haz. Cengiz Eroğlu vd., Ankara, TTK Yay., 1999, s. 77-78; Eserde Şakir Paşa'nın adına rastlanılmamaktadır. Aynı tarihlerde Ahmet İzzet Paşa'nın adı görülmektedir. Aynı eser, s. 80.

²²⁸ Ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet Zeki Pakalın, **Son Sadrazamlar ve Başvekiller**, c. V, İstanbul, Ahmed Said Matbaası, 1948; İbnülemin Mahmut Kemal İnal, **Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar**, c. VI-X, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., 2013, s. 989-1120; Zekeriya Kurşun, **Küçük Mehmed Said Paşa (Siyasî Hayatı, İcraatı ve Fikirleri) 1838-1914**, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul, 1991; Pakalın, **Sicill-i Osmani Zeyli**, XVI., s. 58-70.

²²⁹ **BOA, TFR.I.U.M.**, 26, 2506; İsmail Hami Danişmend, **İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi**, c. IV, İstanbul, Türkiye Yay., 1972, s. 356.

²³⁰ Şakir Paşa'nın Künye Kayıt Bilgisi, **MSB Arşivi**, Birlik Defteri: 5, Sayfa no:1; **BOA, TFR.I.U.M.**, 26, 2506; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Hürriyet Kahramanı Resneli Niyazi Hatıratı**, İstanbul, Örgün Yayınevi, 2003, s. 20-21; Tahsin Paşa, **a.g.e.**, s. 376; Pakalın, **Son Sadrazamlar ve Başvekiller**, s. 689-690; Yüceer, **a.g.e.**, s. 43; M. Metin Hülalü, **Sultan II. Abdülhamid'in Sürgün Günleri; Hususi Doktoru Atıf Hüseyin Bey'in Hatıraları (1909-1918)**, İstanbul, Timaş Yay., 2010, s. 148.

²³¹ Uzunçarşılı, **a.g.e.**, s. 54.

²³² Ayrıntılı bilgi için bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "1908 Yılında İkinci Meşrutiyetin Ne Suretle İlân Edileceğine Dair Vesikalar". **Belleten**, c. XX, S. 77, İstanbul, 1956, s. 141; Uzunçarşılı, makalesinde 'nazır' kelimesini kullanmış olsa da verildiği arşiv belgelerinde bu kelimeye rastlanmamaktadır.

II. Meşrutiyet'in ilan edilme sürecinde Müşir Osman Paşa'nın Manastır'da dağa kaldırılmasının ardından 24 Temmuz'da sarayda, Sultan II. Abdülhamit, Sadrazam, Harbiye Nazırı, Tophane Müşiri, Maarif Nazırı ve Erkan-ı Harbiye Reisi Müşir Şakir Paşa'nın katıldığı bir toplantı yapılmıştır. Bu toplantıda durum hakkında padişahın sadrazamdan malumat alamaması üzerine, durumu Bab-ı Ali'ye giderek vükela ile müzakere etmek isteyen sadrazama, padişah *"burada paşalar var ya. Onlarla müzakere edersin."* sözleri ile yanıt vermiştir. Sadrazamın, vükela heyetinin tamamı ile müzakere edilmesinin gerekli olduğunu dile getirmesi üzerine, padişah sarayda toplanılması şartı ile kabul etmiştir²³³. Sultan'ın bu sözleri hükümeti ilgilendiren konularda alınması gereken kararların Yıldız'da kendi çatısı altında alınmasına dikkat etmesi mabeyne verdiği önemi göstermektedir. Aynı dönemde, Sultan II. Abdülhamit'e muhalif olan bir grubun dağıttığı el ilanlarında padişaha yönelik *"mabeyncilerle devlet işi görülmez"* ifadesinin yer alması da mabeynin devlet işlerinde taşıdığı ehemmiyeti göstermektedir²³⁴.

1908'de Müşir Mehmet Şakir Paşa'nın Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Reisliği görevi bu tarihe kadar aldığı en yüksek makamdaki görevdir. Son derece önemli olan bu makama getirilen Mehmet Şakir Paşa'nın, döneminin önemli askeri şahsiyetleri arasında yer aldığı anlaşılmaktadır. Ayrıca Sultan II. Abdülhamit'in bizzat oluşturduğu kabineye bu görev ile dahil edilmesi de Mehmet Şakir Paşa'nın padişahın güvenine haiz olduğunu göstermektedir. Bunun yanı sıra Mehmet Şakir Paşa'nın bu zamana kadar aldığı görevleri layığıyla yerine getirmiş olduğunu söyleyebilmek mümkündür.

II. Sultan II. Abdülhamit'in Seryaverliği (1908)

6 Ağustos 1908'de kurulan (3.) Kâmil Paşa kabinesi ile Sultan II. Abdülhamit Harbiye Nazırlığı'na sadakatinden emin olamadığı Recep Paşa'nın yerine *"mesela Müşir Şakir Paşa'nın tayini münasip olacağını ferman buyurmuştur."* Harbiye Nazırı'nın ataması direk padişaha bağlı olduğu halde Kâmil Paşa, bu konuda görüş alınmasının gerekli olduğunu belirtmiş ve alınan kararla Recep Paşa Harbiye

²³³ Süleyman Kâni İrtem, *Meşrutiyet Doğarken; 1908 Jön-Türk İhtilâli*, Haz. Osman Selim Kocahanoğlu, İstanbul, Temel Yay., 1999, s. 37-38; Pakalın, *a.g.e.*, s. 834-835.

²³⁴ Ali Akyıldız, "Mabeyn-i Hümayun", *DİA*, c. XXVII, İstanbul, 2003, s. 284.

Nazırlığı'na getirilmiştir²³⁵. 14 Ağustos 1908'de ise Erkân-ı Harbiye-i Umumiye eski reisi Müşir Mehmet Şakir Paşa, Sultan II. Abdülhamit'in seryaverliğine tayin edilmiştir²³⁶.

Sultan II. Abdülhamit'in yaverleri: yaver-i ekrem, harp yaverleri, fahri yaverler ve hususi yaverler olmak üzere dörde ayrılmıştır. Tahsin Paşa, Şakir Paşa'nın da sahip olduğu yaver-i ekremlik payesi hakkında: sadece iltifat eseri olarak bazı müşirlere tevcih edildiğini, herhangi bir vazifesinin olmadığını aynı zamanda yüksek miktarda tahsisatının olduğu dile getirmiştir²³⁷. Sultan II. Abdülhamit'in saltanatının sonlarında sadece yaver-i ekremlerinin sayısını yirmiyi bulduğu bilinmektedir²³⁸. Yaverler, iyi eğitim almış ve döneminin önde gelen şahsiyetleri arasında bulunmuşlardır. Neredeyse çoğu Avrupa'da eğitim görmüş ve kendi alanında uzmanlaşmış kimselerdir. Sultan II. Abdülhamit, yaveran teşkilatından oluşturduğu ve başkanlığını bizzat kendisinin yaptığı Teftiş-i Umumi-i Askeri Komisyon-ı Ali heyeti ile askeri yapıyı kontrol altına almaya çalışmıştır. Yaver statüsünün özel olmasının diğer bir kanıtı da kıyafetlerinin kendilerine has olmasıdır. Üniforma kırmızı fes, beyaz eldiven, mahmuzlu rugan çizme, yaverlik kordonu ile nişanı ve son model arslan başlı bir kılıçtan ibarettir. Bu şekilde saray mensupları devlet memurlarından ayrılmışlardır²³⁹. Ayrıca Sultan II. Abdülhamit, sarayın

²³⁵ İkinci Abdülhamid'in son Mabeyn Başkâtibi Ali Cevat Bey'in Fezleke'si: İkinci Meşrutiyet'in İlânı ve Otuzbir Mart Hâdisesi, Haz. Faik Reşat Unat, Ankara, TTK. Yay., 1960, s. 8-9; Kamil Paşa'nın nazırların değiştirilmesi konusunda padişahla kavga yaptığından bahseder. Ayrıntılı bilgi için bkz. Sıddık Yıldız, Çıkışından Bastırılmasına Kadar 31 Mart İsyanı, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2006, s. 29-30.

²³⁶ 9 Ağustos 1908 tarihli irade-i seniyye BOA, İ.AS., 73, 12, lef. 1; BOA, BEO., 3375, 253124; BOA, Y.PRK.BŞK., 79, 22; BOA, Y.MRZ.d., 14374, lef. 2; Şakir Paşa'nın Künye Kayıt Bilgisi MSB Arşivi, Birlik Defteri: 482, Sayfa no:14; MSB Arşivi, Birlik Defteri: 5, Sayfa no:1; Yaverlik kurumu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Ali Karaca, "II. Abdülhamid'in idareyi Kontrol Yaverlik Kurumu", XIII. Türk Tarih Kongresi: Konreye Sunulan Bildiriler, c. III, k. III, 2002, Ankara, TTK Yay., s. 1701-1739; Ali Karaca, "Sarayı'da / Mabeyn-i Hümayûn'da Yâverlik Kurumu 1839-1920" Türkler Ansiklopedisi, c. XIII, s. 610-628.

²³⁷ Tahsin Paşa, a.g.e., s. 29; Tahsin Paşa'nın anıları Yıldız Teşkilatı ve Seryaverlik kurumu ile ilgili önemli bilgiler içermektedir. Yıldız Sarayı'ndaki dairelerden bahseden Tahsin Paşa, Şakir Paşa Dairesi'nden de bahsetmiştir. Fakat bu daire ile ve paşa ile ilgili herhangi bir açıklama yapmamıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Tahsin Paşa, a.g.e., s. 21-28.

²³⁸ İrtem, a.g.e., s. 185.

²³⁹ Karaca, a.g.m., s. 1710, 1714, 1733.

kamuoyundaki imajına çok değer vermiştir. Bu sebeple mabeyn görevlilerinin isimlerinin hiçbir şekilde kötü anılmasına izin vermemiştir²⁴⁰.

Osmanlı Devleti'nin son resmi tarih yazıcısı Abdurrahman Şeref Efendi eserinde, meşrutiyet dönemindeki saray görevlileri hakkında bilgi vermektedir. Bu kişiler arasında bulunan Seryaver Müşir Mehmet Şakir Paşa hakkında: “*Müsta'id bir erkân-ı harb zabitidir. Fenâlığı ve curnalcılığı mesmu' değildir. Ziyâde mütebasbıs olduğundan her bir emir ve irâde-i padişahîyi ma'a-ziyâdet infâz etmekle medhûl idi.*” tanımlamasını yapmıştır²⁴¹. Mehmet Şakir Paşa hakkındaki bu görüş, özellikle paşanın jurnalci olmadığının belirtilmesi açısından büyük önem taşımaktadır.

Sultan II. Abdülhamit'in seryaveri Müşir Mehmet Şakir Paşa'nın bu görevi, yakın zamanda paşanın askeri kariyeri için iyi sonuçlar doğurmayacaktır. Zira 1908-1909 olaylarının bedelini özellikle yüksek rütbeli paşalar çok ağır bir şekilde ödeyecektir²⁴². Mehmet Şakir Paşa da 31 Mart'tan sonra rütbe indirimine maruz kalacak sonrasında rütbe ve nişanları alınarak sürgüne gönderilecektir.

a. 31 Mart Olayı ve Ali Kabûlî Beyin Linç Edilmesi

II. Meşrutiyet'in ilanı ile birçok alanda yenilikler yapılmıştır. Kanun-i Esasi ve sonrasında çıkartılan kanunlarla orduda yenileşmeye gidilmiş, alaylı subayların tekaüdü ile yerlerini mektepli ve genç subaylar almaya başlamıştır²⁴³. Hassa ordusundan ihraç edilen 1400 alaylı subay dahil yaklaşık 7600'den fazla²⁴⁴ subay kadro dışında kalmıştır. Alaylıların ordudaki rolünün azaltılması, alaylı ve mektepli

²⁴⁰ Akyıldız, "II. Abdülhamid'in Çalışma Sistemi, Yönetim Anlayışı ve Babıali'yle (Hükümet) İlişkileri", s. 291.

²⁴¹ Son Vak'anüvis Abdurrahman Seref Efendi Tarihi; II. Meşrutiyet Olayları (1908-1909), Haz. Bayram Kodaman-Mehmet Ali Ünal, Ankara, TTK Yay., 1996. s. 139.

²⁴² Sultan II. Abdülhamit döneminde yetişen ve 'erkân-ı devlet' adıyla anılan paşaların sayıca çokluğu, almış oldukları eğitimler ve Sultan Abdülhamit'e olan bağlılıkları son derece güçlü idi. Olivier Bouquet, **Sultanın Paşaları (1839-1909)**, Çev. Devrim Çetinkasap, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., 2016, s. 505-507.

²⁴³ Kurtuluş Kayalı, "Osmanlı Devleti'nde Yenileşme Hareketleri ve Ordu", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, c. V, İstanbul, İletişim Yayınları, 1985, s. 1257. Bu sayı kadro dışı kalan subayları belirtmektedir. İsyana katılan alaylı asker sayısı ise 5000 ile 6000 arasında değişmektedir.

²⁴⁴ Alaylı subayların yüzde seksen beşinin kadro dışı edilmiş, kalanının da birer birer kadro dışına çıkarılmıştır. Ayrıca imtihan usulü getirilmiştir. Tüm bunlar alaylıların ordudan temizlenmeye çalışıldığının göstergesi olarak yorumlanabilir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Celal Bayar, **Ben de Yazdım: Milli Mücadele'ye Gidiş**, c. I, İstanbul, Baha Matbaası, 1965, s. 151-152.

askerler arasındaki sürtüşmelerin artmasına sebep olmuştur²⁴⁵. Askeri sebeplerin dışında, II. Abdülhamit dönemi memurlarına yapılan baskı ve tasfiyeler, faili meçhul cinayetler, medrese ıslahı ve talebelerin askere alınması gibi sebeplerin de bir araya gelmesi, İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne karşı muhalefeti çoğaltmıştır. Muhalefetin olaylara tepkisi ise ayaklanma olarak kendini göstermiştir²⁴⁶.

12 Nisan'ı 13'e bağlayan gece yarısı IV. Avcı Taburu'nun erleri nöbetçi subaylarını hapsederek, silahlarıyla birlikte Sultanahmet Meydanı'ndaki Meclis-i Mebusan binasına gelmiş binayı muhasaraya almışlardır. Hükümeti (ve yönetim şekli) protesto etmeye başlamışlardır. İlerleyen saatlerde farklı ordulardan alaylılar, Derviş Vahdeti, Hürriyet ve İtilaf Partisi mensuplarının da katılımıyla toplanan kalabalık büyümüştür. Bu kalabalık, saraya çağırılan Adliye Nazırı Nazım Paşa ile Bahriye Nazırı Rıza Paşa'yı öldürmüştür. Bu durum Meclis-i Mebusan'ı endişelendirmiştir. Mahmut Muhtar Paşa'nın isyanı bastırmak için şiddet kullanma fikri kabul edilmemiş ve aksine isyancılar dinlenmek suretiyle olaylar yatıştırılmaya çalışılmıştır.

Asilerin istekleri, alaylılar dışındaki tüm subayların ordudan uzaklaştırılması, hükümetin şeriat uyarınca davranacağına ilişkin resmi güvence vermesi, isyana katılanlar için af çıkarılması ve Sadrazam, Harbiye ve Bahriye Nazırları, Mahmut Muhtar Paşa, Ahmet Rıza Paşa'nın görevden alınması idi²⁴⁷. Asilerin isteği sonucunda Hüseyin Hilmi Paşa hükümeti istifa etmiş yerine Tevfik Paşa hükümeti iş başına gelmiştir. Abdülhamit yayınladığı Hatt-ı Hümayunu'nda şeriat hükümlerine uyulmasında daha dikkatli olunmasını bildirmiştir. Ayrıca isyancıların da padişahın affına mazhar oldukları resmen açıklanmıştır²⁴⁸. Askerlerin isteklerine göre, asıl istenen cemiyetin iktidardan çekilmesi yahut uzaklaştırılmasıdır. Ayaklanan askerler

²⁴⁵ Zekeriya Türkmen, **Osmanlı Meşrutiyetinde Ordu-Siyaset Çatışması**, İstanbul, İrfan Yay., 1993, s. 20.

²⁴⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz. İsmail Hami Danişmend, **31 Mart Vak'ası**, İstanbul, İstanbul Kitabevi, 1961, Sina Akşin, **Şeriatçı Bir Ayaklanma 31 Mart Olayı**, İstanbul, İmge Kitabevi, 1994; Soner Tursun, **II. Meşrutiyet'in İlanı ve 31 Mart Olayı**, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Edirne, 2013.

²⁴⁷ Yusuf Hikmet Bayur, **Türk İnkılabı Tarihi**, c. I, k. II, Ankara, TTK Yay., 1983, s. 184; **Son Vak'anüvis Abdurrahman Seref Efendi Tarihi; II. Mesrutiyet Olayları (1908-1909)**, 1969. s. 151. Bu konu hakkında birden fazla görüş mevcuttur.

²⁴⁸ Tarık Zafer Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Partiler; İttihat ve Terakki Bir Çağın, Bir Kuşağın, Bir Partinin Tarihi**, c. III, İstanbul, Hürriyet Vakfı Yay., 1989, s. 406-7. Ayrıca Abdülhamit'in darbe girişimi karşısında net bir tavır almamış olması daha sonraları darbeye destek verdiği yönünde iddialarının ortaya atılmasın neden olacaktır. Kayalı, **a.g.m.**, s. 1257.

meşrutiyete karşı olmadıklarını “Yaşasın Meşrutiyet!” sloganlarıyla belirtirken, bir yandan da “Şeriat İsteriz!” sloganları atmışlardır²⁴⁹.

Akşin, 31 Mart Ayaklanması hakkında “iyi organize olunamadığı için başarıya ulaşamamış bir askeri darbe” söylemini kullanmıştır²⁵⁰. Göstericilerin “şeriat isteriz!” sloganları hakkında, “din unsurunun hemen hemen tümüyle bir istismar konusu bir alet” olarak kullanıldığını belirtmekle beraber “daha çok ayaklandırmaları kolaylaştıran bir araç” olarak gündeme getirildiğini dile getirmiştir²⁵¹.

Feroz Ahmad ise ayaklanmanın bir zamanlar İttihat ve Terakki Cemiyeti’ni destekleyen liberaller ile cemiyet arasında olduğundan bahseder. Liberallerden kasıt, müslim, gayri müslim din ve ırk ayırt etmeksizin cemiyet karşıtı olan bütün unsurların dâhil olduğu ve bunlara ek olarak dış güçlerin de olduğu bir ittifaktan söz etmemiz mümkündür. Bu bir iktidar mücadelesidir ve bu iktidar mücadelesi yenileşme ve geleneksellik kavramlarını kendilerine yol haritası edinen grupların mücadelesidir. Olaylar dini içerikli gösterilse de baştan sona siyasaldır²⁵². Necmettin Alkan, Feroz Ahmad’ın bu düşüncesini şu şekilde özetlemiştir: “Din ile laiklik arasında bir çatışma değil, kendi egemenliklerinin temeli olarak dinin ve şeriatın üstünlüğünü sağlamak isteyen güçler ile İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin temsil ettiği değişimden yana güçler arasındaki bir çatışmaydı.”²⁵³.

Ayrıca, bir başka fikir de 31 Mart Ayaklanmasının ardında yabancı parmağı olduğudur. Bu konuda döneme tanıklık eden resmi tarihçi Abdurrahman Şeref Efendi, isyan eden askerlerin İngiliz altınlarını har vurup harman savurduğunu dile getirmiştir. Ayaklanmanın hemen öncesinde Kâmil Paşa hükümetinin²⁵⁴ düşürülmesi²⁵⁵, ayaklanmaya ve Hareket Ordusunun İstanbul üzerine yola çıkmasına karşı İngiliz basının verdiği tepkiler, Linzer Volksblatt, Germania, Reichspost gibi

²⁴⁹ Francis McCullagh, **Abdülhamid’in Düşüşü**, İstanbul, İstanbul Kitaplığı Yay., 1990, s.92.

²⁵⁰ Sina Akşin, “Siyasal Partiler İttihat ve Terakki”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, c.5, İstanbul, İletişim Yayınları, 1985, s. 1424.

²⁵¹ Necmettin Alkan, **Selanik İstanbul’a Karşı 31 Mart Vakası ve II. Abdülhamid’in Tahttan İndirilmesi**, İstanbul, Timaş Yay., 2011, s. 337.

²⁵² Feroz Ahmad, **İttihatçılıktan Kemalizme**, İstanbul, Kaynak Yayınlar, 1996, s.23-24.

²⁵³ Alkan, **a.g.e.**, s. 338.

²⁵⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz. İhsan Güneş, **Meşrutiyet’ten Cumhuriyet’e Türkiye’de Hükümetler: Programları ve Türkiye’de Yankıları (1908-1923)**, İstanbul, İş Bankası Kültür Yay., 2012.

²⁵⁵ Alkan, **a.g.e.**, s. 289.

çeşitli ülke gazetelerinin İngiltere'yi işaret eden yorumları²⁵⁶ bu konuda önemli kaynaklar arasındadır. Bu parçalar birleştirildiğinde isyanda bir İngiliz parmağı olabileceği düşünülmektedir. Gerek dönemin hatıralarında gerekse araştırma eserleri, Alman diplomatların raporlarında ve dış basında bu konu ile ilgili birçok yazı yazılmış ortaya birçok tez atılmıştır. Sonuç olarak İngiltere bizzat 31 Mart Ayaklanmasını yönetmediyse bile (altınları ile) gidişatında etkili olmuştur denilebilmektedir²⁵⁷. Ayrıca, İngiltere'nin 31 Mart Ayaklanması'nda etkili olması gibi Almanya'nın da Hareket Ordusu'nu desteklediği hakkında varsayımda bulunabilmek mümkündür. 31 Mart Olayı ve Hareket Ordusu'nun İstanbul'a girişi, bir bakıma İngiltere ve Almanya'nın Osmanlı üzerinden çarpışması ya da güç gösterisi olduğu konusunda kuvvetli deliller vardır²⁵⁸.

Ali Kabulî Bey²⁵⁹ ayaklanma günü, süvariliğini yaptığı Asar-ı Tevfik gemisini Heybeliada'dan Beşiktaş'a getirmiş ve gemi personelinin harekâta hazırlamak maksadıyla: *"Padişah milletle kaimdir. Milleti mahv etmek isteyen her kim olursa olsun bu topraklar cezalandırmak boynumuzun borcudur."* konuşmasını yapmıştır. Karadaki ayaklanmanın etkisinde kalan bazı erler, konuşmadan rahatsızlık duyarak Kumandanları Binbaşı Ali Kabulî Bey ile üç subayı tutuklamışlardır. Bir sonraki gün tutuklular, erler tarafından cezalandırılmak suretiyle karaya çıkarılıp Bahriye Nezareti'ne götürülmüşlerdir. Bu esnada tutuklu bulunan üç subayı ellerinden kaçıran erler, Bahriye Şurası'nın Ali Kabulî Bey'i serbest bırakma kararına rağmen, sonuçtan memnun olmamış olacaklar ki, Tabur İmamı Murad Efendi'nin başını çektiği toplulukla kumandanlarını da aralarına alarak Yıldız Sarayı'na sürüklemişlerdir. Saraya vardıkları vakit, askerler "Padişahım çok yaşa!" tezahüratı yapmaya başlamışlardır. Sultan Abdülhamit, bu tip tezahürlara her daim pencereden selam ile karşılık verirdi²⁶⁰.

Olayın görgü tanığı, Sultan Abdülhamit'in Baş mabeyncisi Ali Cevad Bey, 15 Nisan'da bir grup askerin Yıldız Kasrı önünde bağrıışmaları üzerine Sultan

²⁵⁶ Alkan, **a.g.e.**, s. 294-297.

²⁵⁷ Alkan, **a.g.e.**, s. 300-301. Ayrıntılı bilgi için bkz. Doğan Avcıoğlu, **31 Mart'ta Yabancı Parmağı**, Ankara, Bilgi Yay., 1969.

²⁵⁸ Alkan, **a.g.e.**, s. 301-306.

²⁵⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Sıddık Yıldız, **Çıkışından Bastırılmasına Kadar 31 Mart İsyanı**, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2006, s. 172-183.

²⁶⁰ Kabacalı, **a.g.e.**, s. 221.

Abdülhamit'in bulunduğu kasra gitmiştir. Abdülhamit, Yıldız'ı topa tutacağını söyleyen bir binbaşı getirdiklerini söylemiş. Ardından bulundukları odadaki pencereden kalabalığa bakarak, asilerin yanında bulunan Seryaver Şakir Paşa'ya ne istediklerini sormuştur. Şakir Paşa muhtemelen padişahı anlayamamış ve pencerenin karşısında selam duran iki askeri pencerenin önüne getirmiştir. Abdülhamit bu kez askerlere ne istedikleri sormuştur. Askerler, Binbaşı Ali Kabulî Bey'in İstanbul'u topa tutacağını, çok kötü bir adam olduğunu ayrıca kendilerinin rütbe ve maaştan mahrum bırakıldıklarını dile getirmişlerdir. Abdülhamit, binbaşının bu emri kimden almış olabileceğini sorması üzerine askerler hep bir ağızdan Bahriye Nazırı Emin Paşa'dan ve yine maaştan rütbe yükseltilmesinden bahsetmeye başlamışlardır. Çıkan karışıklık üzerine Ali Cevad Bey, Abdülhamit'e istirahat etmelerini ima etse de Abdülhamit, onu duymazlıktan gelmiştir. Ali Cevad Bey, padişaha istirahat etmelerini tekrar etmesi üzerine Abdülhamit, askerlere asi binbaşmayı kendisine teslim etmelerini söylemiştir. Abdülhamit, askerlerin yanında bulunan paşalara binbaşının dikkatlice karakola götürölmesini emrederek pencerenin önünden çekilmiş ve diğer odaya geçmiştir. Abdülhamit'in ardından giden Ali Cevad Bey, dışarıdaki kargaşayı fark ederek dile getirince Abdülhamit, dikkatli olunmasını emretmiştir. Ali Cevad Bey, geri dönerek sultanın emrini ve durumla ilgili bilgi getirmelerini yaverlere iletmiş ve sultanın yanına gitmiştir. Dışarıya baktığında bir askerin elinde kanlı bir bıçak olduğunu görmüş ve Ali Kabuli Bey'in öldürölldüğünü dile getirmiştir. Bunun üzerine Abdülhamit askerlerin tam bir yeniçeri, asi olduklarını dile getirmiştir. Ali Cevad Bey, odaya geçerek yaverlere binbaşının öldürölldüğünü ve katillerinin yakalanması için sinirle bağırmıştır. Geri döndüğünde ise Abdülhamit'in, *“Başkâtıp ne bağırıyorsun? Bu âsi herifleri bizim aleyhimize döndüreceksin. Sarayı kurşuna tutturacaksın!”* demesi üzerine Ali Cevad Bey, özürlerini sunmuştur. Sonrasında Seryaver Şakir Paşa'yı salona çağırmıştır. Abdülhamit, Şakir Paşa'ya ne olduğunu sormuştur, paşa ise önüne bakarak bir şeyler mırıldanmış ve anlaşılamamıştır. Ali Cevad Bey, bu duruma sinirlenerek *“Paşa, doğrusunu söyle, ne oldu? Artık kem küm edecek zaman değildir.”* demiştir. Bunun üzerine Şakir Paşa, Ali Kabulî Bey'in karakola götürölürken, askerlerin nefretle saldırdığını ve binbaşmayı öldürölldüğünü dile

getirmiştir. Bu duruma çok üzülen Abdülhamit, sebep olanlarını ve katillerini lanetlemiştir.²⁶¹

b. Mehmet Şakir Paşa'nın Sürgüne Gönderilmesi

II. Meşrutiyet'in ilan edilmesinde büyük payı olan III. Ordu'nun merkezi Makedonya Bölgesi'nde, 31 Mart Olayı ertesi gün (14 Nisan 1909) duyulmuş, büyük bir korku ve endişeye neden olmuştur. Meşrutiyet'in tehlikede olduğu düşünülmüş ve bir ordu oluşturularak isyanın bastırılmasına karar verilmiştir²⁶². Oluşturulacak bu orduya Hareket Ordusu adı verilmiş ve orduyu da Mahmut Şevket Paşa'nın komuta etmesi uygun bulunmuştur. Ordunun Selanik tümeninin başına Hüseyin Hüsnü Paşa, tümenin kurmay başkanlığına da Kolağası Mustafa Kemal getirilmiştir. Edirne'de hazırlanan ikinci tümenin başına ise Şevket Turgut Paşa ve bu tümenin subaylığına da Kazım Karabekir görevlendirilmiştir²⁶³. Selanik'ten yola çıkan Hareket Ordusu, üç gün sonra Çatalca'ya ulaşmış ve buraya kadar herhangi bir mukavemet ile karşılaşmamıştır. Ancak burada askerlerin arasına karışan provokatörler, onları ayaklanmacıların safına çekmeye çalışmışsa da durum engellenmiştir. 24 Nisan'da yaşanan çarpışmalar sonucunda Hareket Ordusu İstanbul'a girmiş ve on bir günlük isyan nihayete erdirilmiştir²⁶⁴. Döneme tanıklık eden Abdurrahman Şeref Efendi'nin eseri ve yabancı kaynaklı birçok eserde, Hareket Ordusu'nun İstanbul'u ele geçirmesinin oldukça kanlı olduğu ve çok fazla zayıat verildiği bilgisi mevcuttur²⁶⁵.

²⁶¹ **İkinci Abdülhamid'in son Mabeyn Başkâtibi Ali Cevat Bey'in Fezleke'si: İkinci Meşrutiyet'in İlânı ve Otuzbir Mart Hâdisesi**, s. 59-61. Ali Cevat Bey'in eserinde tarafsız olup olmadığı konusu önemlidir. Ali Cevat Bey, Sultan II. Abdülhamit'in Mabeyn Başkâtibi, saray çalışanı olduğu için olaylara saray nazarından bakmıştır denilebilir; Bu konuya farklı bir açıdan bakan Mevlânzâde Rıfat ise, Abdülhamit'in Yıldız Sarayı'nın bahçesine getirilen Ali Kabûlî Bey'e 'Hain, ben sana ne yaptım ki sarayımı topa tutmak istemişsin?' sualinde bulunduğunu ve askerlere 'Götürün evlatlarım, gözüm görmesin.' diyerek eliyle nasıl isterseniz öyle yapın anlamına gelen bir işaret yapması üzerine askerlerin binbaşyı süngü darbeleri ile delik deşik ederek şehit ettiklerini iddia eder. Ayrıntılı bilgi için bkz. Mevlânzâde Rıfat, **31 Mart Bir İhtilalin Hikayesi**, İstanbul, Pınar Yay., 1996, s. 160.

²⁶² **II. Meşrutiyet'in İlk Yılı 23 Temmuz 1908-23 Temmuz 1909**, Ed. Tamer Erdoğan, İstanbul, YKY. Yay., 2008, s. 304.

²⁶³ Kabacalı, **a.g.e.**, s. 220; Ayrıca Ordunun yapısıyla alakalı olarak, orduya katılmaya istekli Türk, Rum, Yahudi gönüllülerin yanı sıra Sandanski, Panitzza, Çernapeyev gibi çete liderlerinin adamlarıyla birlikte ve Bulgar, Arnavut ve Sırp komitalarından da katılımlar olduğunu ve bunlara asker kıyafeti verilerek suretiyle orduya dâhil edilmişlerdir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Alkan, **a.g.e.**, s. 221.

²⁶⁴ Kabacalı, **a.g.e.**, s. 220.

²⁶⁵ Katledilen asker sayısı itilaflı olmakla beraber özellikle İttihat ve Terakki Cemiyeti muhaliflerinin iddiaları bu sayının bir hayli yüksek olduğu yönündedir. Alkan, **a.g.e.**, s. 237; Taş Kışla Baskınında

İsyân sonrası 25 Nisan'da Hareket Ordusu Kumandanlığı, örfî idare ilân etmiş ve 31 Mart sanıklarının yargılanması için tahkikat komisyonları ile Divan-ı Harp mahkemeleri kurulması yolunda tavır belirlemiştir²⁶⁶. Mahmut Şevket Paşa, 26 Nisan'da yayınladığı bir bildiride, Hareket Ordusu'nun bozulan kanun ve nizamı yerine getirmek maksadıyla İstanbul'da olduğunu ve ne kendisinin ne de ordusunun cemiyet adına hareket etmediklerini belirtmiştir²⁶⁷. Ancak Mahmut Şevket Paşa'nın bu açıklamasına rağmen kurulan Divan-ı Harplerde yargılanan herhangi bir cemiyet mensubuna rastlanılmamıştır²⁶⁸.

İsyânın bastırılması esnasında hayatını kaybeden ve daha sonra Hürriyet Şehitleri adıyla anılacak olan Erkan-ı Harbiye Binbaşısı Ahmet Muhtar Bey ve Mülazım Bekir Beylerin cenaze töreni yapılmıştır. 29 Nisan'da yapılan bu törene vekiller, üst düzey devlet memurları, müşirler, Ayan ve Mebusan Meclisi üyelerinin büyük bir kısmı ve yüksek rütbeli kumandanlar ile subaylar ve memurlar katılmışlardır. Gümüşsuyu Askeri Hastanesi'nden alınan cenazeler, kışla önünden Ayaspaşa, Taksim Caddesi, Mekteb-i Harbiye, Pangaltı, Şişli güzergâhı ile Hürriyet-i Ebediye Tepesi'ne getirilerek burada toprağa verilmiştir. Cenaze törenine Müşir Mehmet Şakir Paşa'nın da katıldığı bilinmektedir²⁶⁹.

26 Nisan'da Hareket Ordusu birlikleri Yıldız Sarayı'na girmiştir²⁷⁰. Yıldız'da bulunan padişahın maiyetinin bir kısmı Balmumcu Çiftliği'ne bir kısmı da Topkapı Sarayı'na gönderilmiştir²⁷¹. İstanbul'da toplanan Meclis-i Umumî-i Millî, 27 Nisan'da Abdülhamit'i tahttan indirmiş ve yerine kardeşi Veliaht Reşad Efendi'yi V.

orada olduğunu iddia eden Mustafa Turan hatıratında, Enver Paşa'nın VII. Alay Kumandanı İsmail Hakkı'yı ve teslim olan askerleri nasıl öldürttüğünü hatta sağ kalanlara askerlere tehdit ile bu cesetleri gece yarısı Sürp Agop Ermeni mezarlığına gömdürdüğünü anlatmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Mustafa Turan, **Taş Kışlada 31 Mart Faciası**, İstanbul, Aykurt Neşriyatı, 1964, s. 73-76; **Son Vak'anüvis Abdurrahman Şeref Efendi Tarihi; II. Meşrutîyet Olayları (1908-1909)**, 1996, s. 25.

²⁶⁶ Mustafa Baydar, **31 Mart Vakası**, İstanbul, Anıl Matbaası, 1955, s. 34-38; Türkmen, **a.g.e.**, s. 99-101.

²⁶⁷ **Takvim-i Vekâyi**, 26 Nisan 1909, nr. 192, s. 1; Türkmen, **a.g.e.**, s. 105.

²⁶⁸ Baydar, **a.g.e.**, s.38

²⁶⁹ **II. Meşrutîyet'in İlk Yılı 23 Temmuz 1908-23 Temmuz 1909**, s. 332-333.

²⁷⁰ **İkinci Abdülhamid'in son Mabeyn Başkâtibi Ali Cevat Bey'in Fezleke'si: İkinci Meşrutîyet'in İlânı ve Otuzbir Mart Hâdisesi**, 1985, s. 74-78; Akşin, **a.g.e.**, s. 212; **II. Meşrutîyet'in İlk Yılı 23 Temmuz 1908-23 Temmuz 1909**, s. 334.

²⁷¹ McCullagh, **a.g.e.**, s. 207.

Mehmet unvanıyla tahta çıkarmıştır²⁷². 28 Nisan'da ise devrik sultan II. Abdülhamit, ailesi ve maiyyeti ile birlikte Selanik'e gönderilmiştir²⁷³.

Yıldız'da bulunan Sultan II. Abdülhamit'e yakın olan paşalar ve devlet adamları ise Yıldız Sarayı'nın işgali ile tutuklanmıştır²⁷⁴. Öncelikle Serasker kapısında tutulan Enkaz-ı istibdad da denilen Abdülhamit ricali, daha sonra Büyükkada'daki çeşitli köşk ve evlere yerleştirilmiştir. 23 Ağustos-5 Eylül 1909 tarihleri arasında burada tutulan eski devlet adamlarına "ada misafirleri" adı verilmiştir²⁷⁵. Bu minvalde eski devlet adamalarını yargılamak için gerekli kanun düzenlemeleri yapılmıştır. Tutuklular, 19 Haziran 1909'da Divan-ı Harb'te kabul edilen (23 Temmuz 1908 sonrasında yapılan değişiklikler dikkate alınmadan) mal ve mülklerinin haciz altına alınması, rütbe, nişan ve madalyalarının geri alınması suretiyle emekliliklerinin hükümsüzlüğü ve Osmanlı kalelerinden birisinde beş sene²⁷⁶ nezaret altında bulundurulmaları kararı ile Ege Adalarına²⁷⁷ sürülmeleri uygun görülmüştür²⁷⁸. Ardından 26 Haziran 1909'da, rütbelere yaş sınırı getirilmesi hakkındaki kanun²⁷⁹, 3 Temmuz 1909'da Tensikat Kanunu²⁸⁰ ve 7 Ağustos 1909'da Tasfiye-i Rüteb Kanunu kabul edilmiştir²⁸¹. Ayrıca 21 Ağustos 1909'da Kanun-i

²⁷² **Düstur**, t. II, c. I, Dersaadet, Matba-i Osmaniye, 1329, s. 166-167; **Takvim-i Vekâyi**, 28 Nisan 1909, nr. 194, s. 1; Cemal Kutay, **31 Mart İhlâlinde Sultan Abdülhamit**, İstanbul, Kalem Yay., 1977, s. 55; Danişmend, **İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi**, s. 380.

²⁷³ Kutay, **a.g.e.**, s. 55; Cevad, **a.g.e.**, s. 85-87; **II. Meşrutiyet'in İlk Yılı 23 Temmuz 1908-23 Temmuz 1909**, s. 334.

²⁷⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz. Türkmen, **Osmanlı Meşrutiyetinde Ordu-Siyaset Çatışması**, s. 101.

²⁷⁵ İrtem, **Meşrutiyet Doğarken; 1908 Jön-Türk İhtilâli**, s. 145.

²⁷⁶ Nevsal-i Osmani'de, bu konuda farklı olarak "hayatlarının geri kalan kısmını Osmanlı sınırları dahilindeki herhangi bir kalede geçirmelerine karar verilmiştir." bilgisi mevcuttur. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ekrem Reşad, Osman Ferid, **Nevsal-i Osmani**, İstanbul, Matba-i Hayriye, 1326, s. 216.

²⁷⁷ İrtem, Midilli Adası'na sevk edildiklerini ve Balkan Harbi'ne kadar burada kaldıklarını ifade etmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. İrtem, **Meşrutiyet Doğarken; 1908 Jön-Türk İhtilâli**, s. 145.

²⁷⁸ Süleyman Kâni İrtem, **31 Mart İsyanı ve Hareket Ordusu; Abdülhamid'in Selanik Sürgünü**, Haz. Osman Selim Kocahanoglu, İstanbul, Temel Yay., 2003, s. 316.

²⁷⁹ Berri ve Bahri Erkan ve Ümera ve Zabitanın Tekaüdü İçin Rütbe-i Askerilerine Göre Tayin Olunan Sinlerini Mübeyyen Kanun. Ayrıntılı bilgi için bkz. **Düstur**, t. II, c. I, s.324-325; **Takvim-i Vekâyi**, 10 Ocak 1911, nr. 718, s. 1-2.

²⁸⁰ Ayrıntılı bilgi için bkz. "Tenkikat Kanunu" **Düstur**, t. II, c. I, s. 326-333; **Takvim-i Vekâyi**, 10 Temmuz 1909, nr. 627, s. 1-3; Ayrıntılı bilgi için bkz. Erkan Tural, **II. Meşrutiyet Döneminde Devletin Restorasyonu Bağlamında 1909 Teşkilat ve Tenkikat Kanunu**, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İzmir, 2006; Cüneyt Koşanay, **II. Meşrutiyet Döneminde Osmanlı Ordusunda Tensikat Faaliyetleri**, Celal Bayar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Manisa, 2010.

²⁸¹ Rütbe indirimlerini öngören kanunname, özellikle Sultan II. Abdülhamit döneminde hafiyelik sayesinde yükseltilen rütbe ve alınan nişanlar ile alakalıdır. Kanunname maddelerinde kimlerin dahil olacağı ve olmayacağı belirtilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. "Tasfiye-i Rüteb-i Askeriye Kanunu" **Düstur**, t. II, c. I, s. 421-427; **Takvim-i Vekâyi**, 16 Ekim 1910, nr. 648, s. 1-3; Kanunun kabulü

Esasi'de de değişikliğe gidilerek, 21 madde değiştirilmiş, 1 madde çıkartılmış ve 3 madde eklenmiştir²⁸². 31 Mart Olayından sonra yaşanan değişim ile “Ferman Anayasa” artık “Misak Anayasa” olmuştur²⁸³. Çıkarılan bu kanunlar ve Divan-ı Harp yargılamaları ile tutuklular hakkındaki hüküm kanunileştirilmiştir²⁸⁴. Bu düzenlemeler ve yaptırımlar neticesinde Sultan II. Abdülhamit döneminin izleri devletin her alanından silinmeye çalışılmıştır. Ayrıca, Osmanlı ordusunun siyaset ile çok fazla içli dışlı olması 1913'te askerlerin siyaset ile uğraşmalarını yasaklayan kanunun kabul edilmesini sağlamıştır. Zekeriya Türkmen, Balkan Savaşları'nda şanı ve şerefini kaybettiği düşünülen ordunun, bu düzenlemeler sayesinde ittihatçılar ve muhaliflerden temizlendiğini belirtmiştir²⁸⁵.

Bu süreçteki tutuklulardan birisi de Müşir Mehmet Şakir Paşa'dır. Abdurrahman Şeref Efendi, İstanbul Divan-ı Harb'inde sorgusuz, sualsiz ve müddetsiz olmak üzere sürgüne tabi tutulan kişilerin ismini zikrettiği eserinde, Şakir Paşa'nın adı bulunmaktadır²⁸⁶. İrtem, sürgüne gönderilen 107 kişinin arasında eski seryaver Şakir Paşa'nın adını zikretmiştir²⁸⁷. Müşir Mehmet Şakir Paşa, 13 Nisan 1909 İhtilali esnasında Sultan II. Abdülhamit'in seryaveri olarak Yıldız Sarayı'nda görevlidir. İhtilal sonrasında yapılan saltanat değişikliği ile Sultan II. Abdülhamit 27 Nisan 1909'da tahttan indirilmiştir. Aynı gün 27 Nisan 1909'da Seryaver Mehmet Şakir Paşa, Yaveran-ı Hazreti Şehriyariliğe atanmıştır²⁸⁸. 15 Haziran 1909'da²⁸⁹ Harekât Ordusu Kumandanlığı'nın tezkiresi üzerine rütbesi ve nişanları alınarak Rodos²⁹⁰, a sürgünü kararlaştırılmıştır²⁹¹. Mehmet Şakir Paşa'nın yeğeni Ali Cevat

esnasında mecliste yaşanan tartışmalar için bkz. **Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi (MMZC)**, 12.04.1327 (1911), D. I, c. V, İ. 85, s. 533.

²⁸² Mehmet Akif Aydın, “Kanun-i Esâsî”, **DİA**, C. XXIV, İstanbul, 2001, s. 330.

²⁸³ Rıdvan Akın, **Türk Siyasal Tarihi 1908-2000**, İstanbul, On İki Levha Yay., 2012, s. 23.

²⁸⁴ İrtem, **31 Mart İsyanı ve Hareket Ordusu; Abdülhamid'in Selanik Sürgünü**, s.302.

²⁸⁵ Zekeriya Türkmen, “Osmanlı Ordusunun Siyasileşme Sürecinde Önemli Bir Dönemeç: 31 Mart Ayaklanması”, **Cumhuriyetin 80. Yılına Armağan**, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 2004, s. 410-411.

²⁸⁶ **Son Vak'anüvis Abdurrahman Şeref Efendi Tarihi; II. Mesrutiyet Olayları (1908-1909)**, 1996. s. 256.

²⁸⁷ İrtem, **a.g.e.**, s. 316; Ancak Abdülhamit ricalinin adaya sürgününden bahseden Mustafa Baydar'ın eserinde Şakir Paşa'nın adına rastlanılmamıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Mustafa Baydar, **31 Mart Vakası**, İstanbul, Anıl Matbaası, 1955, s. 37.

²⁸⁸ Şakir Paşa'nın Künye Kayıt Bilgisi **MSB Arşivi**, Birlik Defteri: 482, Sayfa no:30.

²⁸⁹ **BOA, İ.HB.**, 57, 34, lef. 3.

²⁹⁰ Sürgün yeri olarak Rodos'un yanı sıra Midilli'den de bahsedilmektedir. Kasap, “**Göçen Hayatların İzleri 2. Bölüm TRT AVAZ**”, 15:55-16:01; **İkdam**, 18 Haziran 1919, nr. 8031, s. 2; Pakalın, **Sicill-i Osmani Zeyli**, c. XVII, s. 70.

Bey hatıratında, dayısını sürgünde iken ziyaret ettiğinden bahsetmiştir. Fakat bu ziyaret ile ilgili herhangi bir ayrıntıya yer vermemiştir²⁹².

Müşir rütbesinde iken bütün mal ve mülküne el koyulan, rütbe, nişan ve madalyaları alınarak sürgüne gönderilen eski Seryaver Mehmet Şakir Efendi,²⁹³ sürgüne gönderilmesinden yaklaşık bir yıl sonra 23 Temmuz 1910'da Sadaret'e bir dilekçe²⁹⁴ yazmıştır. Mehmet Şakir Efendi, yazdığı bu dilekçe sonrasında 7 Eylül 1910'da milli bayram münasebetiyle çıkarılan af kanunu²⁹⁵ ile emekli edilmek üzere af edilmiştir. Piyade Dairesi'nden alınan onaylanmış mazbata doğrultusunda, 34 yıl 9 aylık hizmeti neticesinde "Birinci Ferik" rütbesi ve aylık 7283 kuruş maaşı ile emekliye ayrılması uygun bulunmuştur²⁹⁶. Emekli edilerek askeriyeden tasfiye olunan Şakir Paşa'nın 1910 ile 1913 tarihleri arasında herhangi bir faaliyette bulunup bulunmadığı hakkında bilgi bulunmamaktadır. Ancak bu tarihler arasında meydana gelen Balkan Savaşları'na da katılmadığı ifade edilebilir.

Sürgün hayatı yaşayan mahkumlara, devlet tarafından ikamet maaşı verilmiştir²⁹⁷. Şakir Paşa'nın da sürgünde iken maaş alıp almadığı, almış ise miktarı, almamış ise yaşamını nasıl sürdürdüğü gibi sorular merak uyandırsa da bu konu hakkında herhangi bir bilgi bulunamamıştır.

²⁹¹ BOA, BEO., 4095, 307068, lef. 7.

²⁹² Yüceer, a.g.e., s. 48.

²⁹³ Reşad, Ferid, a.g.e., s. 216.

²⁹⁴ BOA, İHB., 57, 34, lef. 2; Düzenlemeler ile kadro dışı kalan kimselerin Sadaret'i dilekçe yağmuruna tutmasının ardından oluşan kamuoyu baskısı sonucu dilekçe sahiplerine, ehliyetleri ve hizmeti derecatı malum olduğu dile getirilerek hakları iade edilmiştir. Fakat görevlerine iade edilmemiş ve ileride gerek olduğunda taşrada veya merkezde ihtiyaca göre gerekli kadrolara atanacakları şeklinde cevap verilmiştir. Tural, a.g.t., s. 54.

²⁹⁵ Mahmut Şevket Paşa, İbrahim Hakkı Paşa kabinesinde Harbiye Nazırı olduğu dönem 11 Haziran 1911'de, mağdurin-i siyasiye hakkında kanun hükmü çıkarılmıştır. Cezalarının hafifletilmesi hakkında bu kanun hükmüne göre; enkaz-ı istibdad erkanı sürgünde oldukları dönem ile birlikte (ki bu süre 2 seneden ibarettir) eski ünvanları ve rütbeleri bir derece düşürülerek tekaüdlerine karar verilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. *Düstur*, t. II, c. III, 1330, s. 422-423.

²⁹⁶ BOA, İHB., 57, 34, lef. 2; BOA, BEO., 4304, 322766, lef. 2; *Takvim-i Vekâyi*, 19 Haziran 1919, nr. 3579, s. 5; Sürgünde olan ve affa uğrayan askerî erkanın rütbeleri ile memurların hukukları da iade edilmiştir. Taner Aslan, "II. Meşrutiyet Dönemi Genel Af Uygulamaları", *Akademik Bakış*, c. III, S. 5, Kış 2009, s. 51-52.

²⁹⁷ BOA, DH.EUM.MH., 79, 13.

III. Mahmut Şevket Paşa Suikastındaki Rolü ve Sürgüne Gönderilmesi

Meşrutiyet dönemi Osmanlı siyasetinde öne çıkan üç (Halâskârân-ı Zâbitân, Hürriyet ve İtilaf Fırkası ve İttihat ve Terakki Cemiyeti) grup bulunmaktadır. Bu gruplar Kâmil Paşa hükümetini devirmeyi planlamış, İttihat ve Terakki Cemiyeti ise bunu gerçekleştirmiştir²⁹⁸. Enver Paşa ve arkadaşları silahlanmış bir şekilde, 23 Ocak 1913’de Bâb-ı Âlî’deki hükümet toplantısını basmışlardır. Toplantıda Sadrazam Kâmil Paşa silah zoruyla istifa ettirilmiş yerine sadrazamlığa Mahmut Şevket Paşa²⁹⁹ getirilmiştir. Bu olay Osmanlı tarihe “Bâb-ı Âlî Baskını” olarak geçmiştir³⁰⁰. Baskın itibarıyla ‘hükümet darbesi’ kavramı siyasi hayattaki yerini almıştır³⁰¹. Kâmil Paşa yazdığı istifasına kendisine söylenilen şekilde “ahali” kelimesini eklediğini belirtmiştir³⁰². Baskın hakkında, İttihat Terakki grubunun şahıslar üzerinden giderek bu darbeyi yaptığı söylenmiş olsa da Balkan Savaşı’nın ve kabinenin durumunu iyi değerlendirmek gerekir³⁰³.

Bab-ı Ali Baskını, Balkan Savaşları’nın en hararetleri günlerinde gerçekleştirilmiştir. Bunun sebebi ise, Bulgarların Çatalca önlerine kadar gelmiş olması ve Edirne’nin terki hakkında Avrupalı Devletler’in verdiği notaya onay verileceği iddiası idi. Baskında Edirne’nin korunması maksadı olmasına rağmen yeni kabine bu amaca ulaşamamış ve Edirne 8 Nisan 1913’de düşmüştür. Akabinde patlak veren, Balkan Devletleri’nin kendi aralarındaki savaş ile önemli bir fırsat yakalanmıştır. Bu fırsatı değerlendiren Enver Paşa, Edirne ve havalisini geri almıştır.

²⁹⁸ Necmettin Alkan, **Ve Selanik Düştü 1912-1913 Balkan Savaşı ve Hezimet**, İstanbul, Timaş Yay., 2014, s. 267-268; Baskın öncesinde cemiyetin sultan Abdülhamit’e karşı darbe yapacaklarına dair söylemler Çatalca’ya kadar gitmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Samih Nafiz Tansu, **İki Devrin Perde Arkası**, Yay. Haz. Hüsamettin Ertürk, İstanbul, Ararat Yay., 1969, s. 101.

²⁹⁹ Mahmut Şevket Paşa hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. **Tanin**, 12 Haziran 1913, nr. 1629, s. 1-2; **Tanin**, 18 Haziran 1913, nr. 1635, s. 3-4; Ziya Şakir, **Mahmut Şevket Paşa**, İstanbul, Ahmet Sait Matbaası, t.y.

³⁰⁰ Alkan, **a.g.e.**, s. 265. Baskın esnasında hükümet binasında bulunan Saray Başkatibi Ali Fuat Türkgeldi’nin ağzından Bâb-ı Âlî Baskını hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Ali Fuat Türkgeldi, **Görüp İştiklerim**, Ankara, TTK Yay., 1951, s. 77-78.

³⁰¹ Ahmet Turan Alkan, **II. Meşrutiyet Döneminde Ordu ve Siyaset**, Ufuk Kitapları, Ankara, 2001, s. 170.

³⁰² Hilmi Kâmil Bayur, **Sadrazam Kamil Paşa Siyasi Hayatı**, Ankara, Sanat Basımevi, 1954, s. 387-388.

³⁰³ Enver Paşa’nın Almanya’daki bir arkadaşı ile yaptığı yazışmalarda, Bâb-ı Âlî Baskını ve sonrası hakkındaki şahsi görüşleri mevcuttur. Ayrıntılı bilgi için bkz. M. Şükrü Hanioglu, **Kendi Mektuplarında Enver Paşa**, İstanbul, Der Yay., 1989, s. 224-231.

Bu başarı ile ününe ün katan Enver Paşa, bu tarihten sonra “Edirne’nin ikinci fatihi” olarak anılmıştır³⁰⁴.

Bâb-ı Âlî Baskını ile İttihat ve Terakki Cemiyeti mensupları tarafından 23 Ocak 1913’te³⁰⁵ sadarete Mahmut Şevket Paşa getirilmişti³⁰⁶. Mahmut Şevket Paşa, sadrazamlığı süresince ordunun siyasetten uzak tutulması görüşünü benimsemiştir. Bu tavrını İttihat ve Terakki Cemiyeti’ne mensup hiçbir “subayı” kurduğu hükümete dahil etmeyerek göstermiştir³⁰⁷. Sadrazam ve Harbiye Nazırı Mahmut Şevket Paşa’nın, bu iki önemli makamın da gereğini yerine getirmek uğruna çoğu kez nezarette sabahladığı bilinmektedir³⁰⁸. Günleri Harbiye Nezareti ile Bab-ı Ali arasında geçen Mahmut Şevket Paşa, 12 Haziran³⁰⁹ 1913 Perşembe günü saat on birden sonra Harbiye Nezareti’nden Bab-ı Ali’ye gitmek üzere arabası ile yola çıkmıştır. Beyazıt’taki Seka Çeşmesi civarında³¹⁰ iken karşılarına çıkan cenaze sebebi ile yavaşlayan araç, çapraz ateşe tutulmuştur³¹¹. Yirmi-otuz el silah atılması sonucunda araçta bulunanlardan Mahmut Şevket Paşa ağır olmak üzere yaveri

³⁰⁴ Şevket Süreyya Aydemir, **Makedonya’dan Orta Asya’ya Enver Paşa**, c. II, İstanbul, Remzi Kitapevi Yay., 1986, s. 381, 388, 401-402, 405.

³⁰⁵ **Sadrazam ve Harbiye Nazırı Mahmut Şevket Paşa’nın Günlüğü**, İstanbul, Arba Yay., 1988, s. 9.

³⁰⁶ Alkan, **a.g.e.**, s. 275.

³⁰⁷ Alkan, **a.g.e.**, s. 276; Ali Birinci, **Hürriyet Ve İtilâf Fırkası, II. Meşrutiyet Devrinde İttihat ve Terakki’ye Karşı Çıkanlar**, Dergâh Yay., İstanbul, 2012, s. 220.

³⁰⁸ Ayrıntılı bilgi için bkz. **Sadrazam ve Harbiye Nazırı Mahmut Şevket Paşa’nın Günlüğü**, Arba Yay., İstanbul, 1988. Harap durumdaki Osmanlı donanmasını yenilemek için faaliyetlerde bulunan Mahmut Şevket Paşa, Nisan 1913’te Almanya’daki eski Maliye Nazırı Cavit Bey’e borç görüşmeleri yapması için iki mektup göndermiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Murat Bardakçı, **İttihatçı’nın Sandığı: İttihad ve Terakki liderlerinin özel arşivlerindeki yayınlanmamış belgeler ile Atatürk ve İnönü dönemlerinde Ermeni gayrimenkulleri konusunda alınmış bazı kararlar.**, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., 2014, s. 59-71; Müttefik arayışları Cavit Bey vasıtasıyla devam etmiş mektup ile gayri resmi olarak İngiltere’ye iletilen teklif, daha sonra Londra Büyükelçisi Tevfik Paşa aracılığıyla resmen iletilmiş, fakat 12 Haziran 1913’te yeniden gündeme getirilen teklif reddedilmiştir. Cezmi Eraslan, “I. Dünya Savaşı ve Türkiye”, c. XIII, **Türkler**, Ankara, Yeni Türkiye Yay., 2002, s. 611; Ardından Fransa ile görüşen Cavit Bey, şimendifer ve liman imtiyazlarını vermek suretiyle borç alabilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. **Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi Halil Mentеше’nin Anıları**, Haz. Orhan Birgit, İstanbul, Hürriyet Vakfı Yay., 1986, s. 183.

³⁰⁹ Suikast günü hakkında kaynaklarda farklı tarihler verilmiştir. 14 Haziran Çarşamba gününden bahsedilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ahmet Bedevi Kuran, **İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler**, İstanbul, Tan Matbaası, 1945, s. 327; Cemal Tepe, “İttihatçıların Polis Müdürü Azmi Bey’den ve Polis Mecmuası’ndan: Mahmut Şevket Paşa Suikastı”, **İttihatçılar ve İttihatçılık Sempozyumu Bildiriler**, c. II, 25 Kasım 2014, Ankara, TTK Yay., 2015, s.47-87; 11 Haziran gününden de bahsedilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Fahir Armaoğlu, **19. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1789-1914**, Timaş Yay., İstanbul, 2016, s. 659; Süleyman Kâni İrtem, **Meşrutiyetten Mütarekeye (1909-1918)**, Haz. Osman Selim Kocahanoğlu, İstanbul, Temel Yay., 2004, s. 500; “Büyük Şehit” **Tanin**, 12 Haziran 1913, nr. 1629, s. 3; “Cenaze Merasimi” **Tanin**, 13 Haziran 1913, nr. 1630, s. 1.

³¹⁰ Tepe, **a.g.m.**, s. 54; İrtem, **a.g.e.**, s. 500.

³¹¹ Aydemir, **a.g.e.**, s. 398; Şakir, **a.g.e.**, s. 4.

İbrahim Bey ve Kazım Ağa³¹² yaralanmıştır³¹³. Olay yerinde iken ölmemiş olan Mahmut Şevket Paşa çok geçmeden son nefesini vermiştir³¹⁴. Olayın ardından Mahmut Şevket Paşa ve beraberindekileri katledenler yakalanmış ve ifadeleri alınmak suretiyle haklarında soruşturma başlatılmıştır³¹⁵.

Mahmut Şevket Paşa suikastı ile ilgili iki tip görüş vardır. Bu görüşlerden ilki, suikastin İttihat ve Terakki Cemiyeti karşıtları tarafından Bab-ı Ali Baskınına karşı verilmiş bir tepki olduğudur³¹⁶. İkinci görüş ise, suikastın İttihat ve Terakki Cemiyeti tarafından gerçekleştirildiği³¹⁷ ya da bilinmesine rağmen önlenmediğidir³¹⁸. Mahmut Şevket Paşa'nın günlüğüne göre, suikastların bu derecede ciddi olduğu kendisine bildirilmemiştir³¹⁹. Bu dönemde Cemal Paşa, İstanbul emniyetinden sorumlu İstanbul Muhafızlığı kurumunun başında bulunmaktadır. Cemal Paşa'nın hatıratı da Mahmut Şevket Paşa'nın günlüğünü doğrular niteliktedir. Cemal Paşa, muhaliflerin Mahmut Şevket Paşa hükümetine karşı darbe hazırlığı yaptığı yönünde ihbarlar aldıklarını açıklamıştır. Ancak bu ihbarların gittikçe çoğalması sebebiyle takip edilemediğini dile getirmiştir³²⁰. Cemal Paşa hatıralarında, suikast sonrasında Şakir Paşa'nın sadrazam kaymakamı (sadrızam vekili) olarak atanacağını ve riyaseti altında kurulacak olan geçici hükümet ile İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin bütün fertlerini kapsayan bir katliam gerçekleştirileceği iddiasında bulunmuştur³²¹. Müşir Şakir Paşa'nın Mahmut Şevket Paşa'yı öldürmek için hazırlık yaptığını, buna rağmen paşanın kendisine teklif ettiği Yemen Kuva-yı Umumiyesi Kumandanlığı

³¹² İrtem, **a.g.e.**, s. 500.

³¹³ Tepe, **a.g.m.**, s. 54.

³¹⁴ Aydemir, **a.g.e.**, s. 400.

³¹⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz. Cemal Tepe, "İttihatçıların Polis Müdürü Azmi Bey'den ve Polis Mecmuası'ndan: Mahmut Şevket Paşa Suikastı", **İttihatçılar ve İttihatçılık Sempozyumu Bildiriler**, c. II, 25 Kasım 2014, Ankara, TTK Yay., 2015, s.47-87; Aydemir, **a.g.e.**, 398-401; Şakir, **a.g.e.**, s. 3.

³¹⁶ Tunaya, **a.g.e.**, s. 141.

³¹⁷ Sacit Kutlu, **Didar-ı Hürriyet Kartpostallarıyla İkinci Meşrutiyet 1908-1913**, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., 2004, s. 290.

³¹⁸ Tunaya, **a.g.e.**, s. 139; Yusuf Hikmet Bayur, **Türk İnkılabı Tarihi**, c. II, k. II, Ankara, TTK Yay., 1943, s. 316; Birinci, **a.g.e.**, 228-229; Meclis-i Mebusan'da, h. 1914 yılı bütçe konuşmaları sırasında suikast mevzuu açılmış ve tartışmalara dahi sebep olmuştur. Ayrıntılı bilgi için bkz. **MMZC.**, 30.06.1330 (1914), D. III, c. II, İ. 32, s. 186-216; Suikast rivayetleri için: Ziya Şakir, "Hürriyet ve İtilaf", **Tan**, 3-4 Ocak 1938, S. 963-964, s. 9.

³¹⁹ Alpay Kabacalı, **Türkiye'de Siyasal Cinayetler**, İstanbul, Altın Kitaplar Yayınevi, 1993, s.157-158.

³²⁰ Ayrıntılı bilgi için bkz. Cemal Paşa, **Hatıralar; İttihat ve Terakki, I. Dünya Savaşı Anıları**, Yay. Haz. Alpay Kabacalı, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., 2012, s. 33-46.

³²¹ Cemal Paşa, **a.g.e.**, s. 51-52; Bayur, **a.g.e.**, s. 317; Tunaya, **a.g.e.**, s. 428-429; İrtem, **a.g.e.**, s. 493.

Müfettişliği görevini kabul ettiğini belirtmiştir. Cemal Paşa, Şakir Paşa'nın bu davranışını da küçüklük olarak ifade etmiştir. Şakir Paşa'yı sadece düşünce ve itiraflara dayanarak zayıf birkaç delil üzerine mahkûm etmenin zor olacağından bahsetmiştir. Bu sebeple Şakir Paşa'ya karşı takibattan vazgeçtiğini ve bu durumu da açıklamamasının doğru olacağını kanısına varmıştır³²². Zira katillerin sorguda Şakir Paşa'dan bahsetmeleri paşa hakkında inceleme yapılmasına ve paşanın uzun bir süre sürgünde kalmasına neden olacaktır³²³.

Oysa ki yukarıda ifade edildiği üzere 31 Mart sonrasında sürülen Mehmet Şakir Paşa, Mahmut Şevket Paşa'nın çıkardığı af ile 1910'da İstanbul'a dönmüş ve rütbeleri iade edilerek emekli edilmiştir. Bu tarihten itibaren 1913'de Yemen'e atanmasına kadar geçen süreçte Mehmet Şakir Paşa'nın ne ile meşgul olduğu hakkında herhangi bir malumat yoktur. Mehmet Şakir Paşa, Yemen İsyanını bastırmak üzere 19 Mayıs 1913'de Yemen Kuva-yı Umumiyesi Kumandanlığı Müfettişliği'ne tayin olmuştur³²⁴. Mahmut Şevket Paşa, Yemen konusunda kendisi ile aynı fikirde olduğunu bildiği Mehmet Şakir Paşa'yı bu sebeple Yemen'de görevlendirmiştir. Mehmet Şakir Paşa, Yemen'e gitmeden 5 Haziran'da Harbiye Nezareti'ndeki makamında Mahmut Şevket Paşa'yı ziyaret etmiştir. Bu ziyarette Mahmut Şevket Paşa ve Mehmet Şakir Paşa, Yemen vazifesi hakkında görüşmüşlerdir³²⁵. Mahmut Şevket Paşa 12 Haziran'da katledilmiş olmasına rağmen Mehmet Şakir Paşa'nın 26 Haziran'da Yemen Hudeyde'ye ulaşmak üzere yola çıktığı bilgisi mevcuttur³²⁶. Lakin katillerin sorguda Mehmet Şakir Paşa'dan söz

³²² Cemal Paşa, **a.g.e.**, s. 52; Ayrıca Hürriyet ve İtilaf partisi aslilerinden Mehmet Şakir Paşa'nın suikastle kesin bir ilgisinin bulunduğu fakat bununla ilgili bir kanıt bulunamadığı bilgisi mevcuttur. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ziya Şakir, "Hürriyet ve İtilaf", **Tan**, 4 Ocak 1938, S. 964, s. 9.

³²³ **BOA, DHEUM., 1.ŞB.**, 3, 34, lef. 3; Hadiseye karışanlar hakkında yayınlanan mahkeme mazbatasında Mehmet Şakir Paşa'nın adına rastlanılmamıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. **Tanin**, 24 Haziran 1913, nr. 1641, s. 1-2.

³²⁴ **BOA, İHB.**, 132, 32, lef. 1-2; **BOA, BEO.**, 4177, 313272; **Emekli Sandığı Arşivi**, Tasnif no: 164, v. 4.

³²⁵ **Mahmut Şevket Paşa'nın Sadaret Günlüğü**, Yay. Murat Bardakçı, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., 2014, s. 299; **Sadrazam ve Harbiye Nazırı Mahmut Şevket Paşa'nın Günlüğü**, s. 186-187.

³²⁶ Veysi Karabulut, **Meşihât Müsteşârî Hüseyin Kâmil Efendi'nin Yemen Hatıraları (1912-1913)**, İstanbul, Doğu Kütüphanesi Yay., 2010, s. 225.

etmeleri üzerine paşanın bu olaya müdahil olduğu iddia edilmiş ve paşa hakkında inceleme yapılmasına sebep olmuştur³²⁷.

Mehmet Şakir Paşa, 15 Mart 1914'te emekli edilmiş³²⁸, 10 Ağustos 1914'te ise Yemen görevi ertelenmiştir³²⁹. Birinci Ferik rütbesi ile emekli edilen Müşir Mehmet Şakir Paşa, tahkikat sürecinde Ankara'ya sürülmüştür. Daha sonra isteği üzerine sürgün yeri kendi memleketi Bursa'nın Gemlik Kazasına bağlı Adliyye köyüne alınmıştır³³⁰. Mehmet Şakir Paşa, 1 Nisan 1915 sabahı posta treniyle Bilecik'e gelmiş, buradan da Yenişehir üzerinden Gemlik'e ulaşmıştır³³¹. Yolculuk öncesinde gerekli merciler haberdar edilerek³³² paşanın yolculuğunun güvenle geçmesi sağlanmıştır. Söz konusu suç hakkında, herhangi bir delil bulunmamıştır. Nitekim tahkikat esnasında ve hatta sonrasında Mehmet Şakir Paşa sürgünde ve göz hapsinde tutulmuştur³³³. Mehmet Şakir Paşa, kalabalık ailesinin geçimini sağlamak için Gemlik'te tarımla uğraşmıştır³³⁴. Bunun dışında Mehmet Şakir Paşa'nın 1913-1915 yılları arasında herhangi bir faaliyette bulunup bulunmadığı hakkında bir malumat yoktur.

Ali Cevat Borçbakan hatıratında, Mehmet Şakir Paşa'nın sürgün edilmesi ile ilgili olarak birkaç noktaya değinmiştir. Bunlardan ilki, Mehmet Şakir Paşa'nın dile getirmiş olduğu boğazların geçilemeyeceği düşüncesinin bir şekilde jurnal edildiğidir. Diğer de Goltz Paşa'nın, Mehmet Şakir Paşa'nın komutan olarak Kafkas Cephesi'ne atanması konusundaki ısrarındır. Bu vaziyet paşanın İstanbul'dan uzaklaştırılmasına sebep olmuştur. Böylelikle paşa önce Ankara'ya daha sonra

³²⁷ **Takvim-i Vekâyi**, 19 Haziran 1919, nr. 3579, s. 5; Pakalın, Enver Paşa'nın suikastın medhaldarı olarak Mehmet Şakir Paşa'yı gösterdiği ve araştırma yapılmaksızın önce Ankara sonrasında da Mudanya'ya sürüldüğünü dile getirmiştir. Pakalın, **a.g.e.**, s. 71. Mehmet Şakir Paşa'nın Ankara sonrasındaki sürgün yeri Mudanya değil Gemlik'tir. Ayrıca Gemlik'e sevk konusu, paşanın isteği üzerine görüşülerek kabul edilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. **BOA, DH.EUM., 1.ŞB.**, 3, 34, lef. 3; **BOA, DH.ŞFR.**, 51, 188; **BOA, BEO**, 4177, 313272.

³²⁸ **Emekli Sandığı Arşivi**, Tasnif no: 164, v. 4; 15 Nisan 1914'te 5398 kuruş maaş ile emekli edildiği bilgisi mevcuttur. Ayrıntılı bilgi için bkz. **BOA, BEO**, 4304, 322766, lef. 2.

³²⁹ **BOA, BEO**, 4304, 322766, lef. 2.

³³⁰ **BOA, DH.EUM., 1.ŞB.**, 3, 34, lef. 2-5.

³³¹ Dahiliye Nezareti'nden Hüdavendigâr Vilayeti'ne gönderilen 5 Nisan 1915 tarihli şifre telgrafı **BOA, DH.EUM., 1.ŞB.**, 2, 43.

³³² **BOA, DH.EUM., 1.ŞB.**, 2, 41.

³³³ **BOA, DH.EUM., 1.ŞB.**, 2, 45; **BOA, DH.EUM., 1.ŞB.**, 3, 34, lef. 2; **BOA, DH.ŞFR.**, 51, 189.

³³⁴ Öndeş, **a.g.e.**, s. 77.

Gemlik'e sürgüne gönderilmiştir³³⁵. Ali Cevat Bey, Şubat 1916'da sürgünde olan dayısı Mehmet Şakir Paşa ile görüşmüştür. Bu görüşmede Ali Cevat Bey, dayısının sürgünde olmasının tek sorumlusunun Sultan Hamid olduğuna dair sözler sarf etmesi üzerine Mehmet Şakir Paşa yeğenine şu nasihatte bulunmuştur³³⁶. “Sen de bu vatan uğruna sürgünlere gittin, ama çalıştın ve bugünlere geldin. Bugünde Sultan II. Abdülhamit'e lanet ediyorsun. Bu adam akılsız bir adam olsa idi, bu kadar yıl saltanatla kalabilir miydi? Aksine bu adam çok akıllı ve zeki, ama çevresinin kötü olması sebebiyle hataları oldu. Fakat emin ol ki, her yaptığını milletin selameti için yaptığını inanmıştı. Tahsilinin de az olması dolayısıyla bazı hatalarını kaçınılmaz yaptı. Emin ol ki, padişahlarımızdan lekesiz olanıdır.” Mehmet Şakir Paşa yeğeni ile arasında geçen bu konuşmasında siyasi görüşü ve eğitime verdiği değerden bahsederken tecrübelerini de yeğenine aktarmaya çalışmıştır.

Mehmet Şakir Paşa, 3 Nisan 1918'de hala sürgünde iken³³⁷ Harbi Umumi, Osmanlı Devleti'nin beklediği gibi gitmemiş ve harbin sonunda ağır bir mütareke imzalanmıştır. Savaşı yöneten kadrolar ve önde gelen İttihatçı liderler iktidardan uzaklaşmış yurt dışına çıkmışlardır. Mehmet Şakir Paşa, mütareke sonrasında kurulan hükümetlerin çıkardığı aflardan yararlanmıştır. Özgürlüğe kavuşmuş ve Bursa'dan İstanbul'a dönmüştür. Ancak dönüşü hakkında bir tarih tespit edilememiştir³³⁸.

Vakit Gazetesi, Mehmet Şakir Paşa ile Harbiye Nazırı iken bir röportaj yapmıştır. Bu röportajda Mehmet Şakir Paşa'nın sürgün edilmesi konusunda dikkat çeken bir nokta vardır. Mehmet Şakir Paşa röportajın bir bölümünde, İttihat ve Terakki Cemiyeti üyeleri hakkında “*Ben İttihad ve rüesasının fikrine muhalif-i eşkar beslediğinden dolayı tevkif ve nefi edildim.*”³³⁹ sözlerini sarf etmiştir. Mehmet Şakir Paşa, bu sözleri ile İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne karşıt bir siyasi görüşe sahip

³³⁵ Yüceer, a.g.e., s. 52; İkdâm Gazetesi, Şakir Paşa'nın sürgün edilmesinin nedenini Harbi Umumi'ye girmememiz gerektiğini dile getirmesinden kaynaklandığını öne sürmüştür. Ayrıntılı bilgi için bkz. **İkdâm**, 18 Haziran 1919, nr. 8031, s. 2; Ayrıca Kasap, Enver Paşa'nın Şakir Paşa'yı görevden alarak sürgüne gönderdiğinden bahseder. Kasap, “**Göçen Hayatların İzleri 2. Bölüm TRT AVAZ**, 16:36-16:48.

³³⁶ Yüceer, a.g.e., s. 102.

³³⁷ Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye 1. Şube'nin tutmuş olduğu sürgün ile ilgili evrakı **BOA, DH.EUM., 1.ŞB.**, 14, 41.

³³⁸ **İkdâm**, 18 Haziran 1919, nr. 8031, s. 2; Pakalın, a.g.e., s. 70-71.

³³⁹ **Vakit**, 25 Nisan 1919, nr. 536, s. 1.

olduğunu dile getirmiştir. Aynı zamanda sürgün edilmesinin de yine bu sebepten ileri geldiğini ifade etmiştir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MEHMET ŞAKİR PAŞA'NIN MÜTAREKE DÖNEMİ FAALİYETLERİ VE ÖLÜMÜ (1918-1919)

Osmanlı Devleti müttefikleri ile 1914-1918 yılları arasındaki I. Dünya Savaşı'nda İtilaf kuvvetlerine karşı savaşımıştır. Savaş devam ederken Talat Paşa kabinesi istifa etmiş, yerine görevlendirilen Ahmet İzzet Paşa 14 Ekim 1918'de kabinesini oluşturmuştur. 30 Ekim 1918 tarihinde imzalanan Mondros Mütarekesi¹ ile Osmanlı Devleti savaştan resmen çekilmiştir. İmzalanmak zorunda kalınan Mondros hükümleri gereğince 5-6 Kasım tarihi itibarıyla ordular terhis edilmeye başlanmıştır². Sadrazam Ahmet İzzet Paşa 8 Kasım'da istifa etmiştir³. Bunun üzerine görevlendirilen Ahmet Tevfik Paşa 11 Kasım 1918'de ilk hükümetini kurmuştur⁴. İki gün sonra 13 Kasım 1918'de İtilaf donanmasının İstanbul'a gelmesiyle işgaller başlamıştır⁵. Bu tarihten itibaren başlayan işgaller ile Türk insanı çok büyük acılara maruz kalacaktır⁶. Ayrıca 26 Kasım'da Enver ve Cemal Paşa'ları yargılamak üzere Divân-ı Harb-i Örfî⁷ kurulmuş ve görevde bulundukları döneme dair yolsuzlukların araştırılması için de komisyon oluşturulmuştur⁸. Ermeni tehciri suçu ile eski

¹ BOA, HR.SYS., 2305-20; Nihat Erim, **Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri (Osmanlı İmparatorluğu Anlaşmaları)**, c. I, Ankara, TTK Yay., 1953, s. 519-524; Ayrıntılı bilgi için bkz. Akın Çelik, Savaş Açıkaya, **Bir Devrin Sonu Mondros**, İstanbul, İskenderiye Yay., 2014.

² Yıldırım Ordular Grubu Karargâhı ve 2nci Ordu Karargâhının lağvedildiğine dair, Harbiye Nazırından Yıldırım Ordular Kumandanlığına gönderilen belge, **Harp Tarihi Vesikaları Dergisi**, S. 29, yıl. 8, Ankara, Genel Kurmay Basımevi, 1959, v. 745; Orduların terhisi ile ilgili padişah iradesi **Takvim-i Vekâyi**, 9 Kasım 1918, nr. 3389, s. 2-5; **Atı**, 6-7 Kasım 1918, nr. 300-301 s. 1.

³ Lütfi Simavi, **Osmanlı Sarayının Son Günleri**, İstanbul, Hürriyet Yay., t.y., s. 433-434.

⁴ İlk hükümetini 11 Kasım 1918'de kuran Ahmet Tevfik Paşa, ikinci hükümeti 13 Ocak ve son olarak üçüncü hükümetini de 24 Şubat'ta kurmuştur. Ayrıntılı bilgi için bkz. Zeki Sarıhan, **Kurtuluş Savaşı Günlüğü**, c. I, Ankara, TTK. Yay., 1973, s. 154.

⁵ **Türk İstiklal Harbi I Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı**, Ankara, Genelkurmay ATASE Yay., 1999, s. 180.

⁶ Ziya Şakir, **İşgal Altında**, Haz. Feridun Ata, Konya, Palet Yay., 2010; **İşgal İstanbul'undan Fotoğraflar**, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yay., 1996; Vera Dumesnil, **İşgal İstanbul'u**, çev. Emre Öktem, İstanbul, İstanbul Kitaplığı Yay., 1993; İ. Hakkı Sunata, **İstanbul'da İşgal Yılları**, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., 2006; Devrim Vardar, **İstanbul'un İşgali (1918-1923)**, İstanbul, Doğu Kitabevi, 2011; Bilge Criss, **İşgal Altında İstanbul; 1918-1923**, İstanbul, 1993; Zekeriya Türkmen, "İstanbul'un İşgali ve İşgal Dönemindeki Uygulamalar", **ATAM Dergisi**, c. XVIII, Temmuz 2002, S. 53, s. 338.

⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz. Feridun Ata, **İşgal İstanbul'unda Tehcir Yargılamaları**, Ankara, TTK Yay., 2005.

⁸ 5 Temmuz tarihinde idama mahkûm edileceklerdir. **Takvim-i Vekâyi**, 4 Ocak 1919, nr. 3436, s. 3; Sarıhan, **a.g.e.**, s. 79.

Boğazlıyan Kaymakamı Kemal Bey⁹ İstanbul'da olmak üzere, göç esnasında yaşanan olaylar ile ilgili sanıkların bir kısmı tutuklanmıştır¹⁰. 3 Mart 1919'da Ahmet Tevfik Paşa istifa etmiştir¹¹. 4 Mart 1919 itibariyle Damat Ferit Paşa sadrazam olmuştur¹². Böylelikle Damat Ferit Hükümetleri dönemi¹³ başlamıştır.

A. Damat Ferit Paşa Kabinelerindeki Görevleri

Mehmet Şakir Paşa, Sadrazam Damat Ferit'in 4 Mart 1919'da kurduğu ve 16 Mayıs'ta istifa etmesine kadar devam eden birinci kabinesinde¹⁴ ve 19 Mayıs 1919'da ikinci kez göreve gelmesiyle kurduğu ikinci kabinesinde görev almıştır¹⁵. Mehmet Şakir Paşa'nın, Damat Ferit'in iki kabinesine de dahil edilmesinin en büyük nedeni, İttihat Terakki ile herhangi bir bağlantısının olmaması aksine bu cemiyete karşıt bir görüşte olmasıdır. I. Damat Ferit Hükümeti'nin üyelerinin seçimi aşamasında, Hürriyet ve İtilaf partisi üyelerinden Zeynel Abidin¹⁶, sürgün arkadaşı¹⁷ Müşir Şakir Paşa'nın Harbiye Nezareti'ne tayin edilmesi konusunda ısrar etmiştir.

⁹ 9 Nisan'da idama mahkûm edilmiş, 10 Nisan'da da infaz gerçekleştirilmiştir. **Alemdar**, 11 Nisan 1919, nr. 110-1420, s. 1; Sarihan, **a.g.e.**, s. 64, 87, 120; Ayrıntılı bilgi için bkz. Ercan Süel, “Boğazlıyan Kaymakamı Kemal Bey”, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul, 1992; Taha Niyazi Karaca, **Yozgat Ermeni Ayaklanmaları ve Boğazlıyan Kaymakamı Kemal Bey Olayı**, İstanbul, IQ Kültür ve Sanat Yay., 2008; İhsan Kurt, **Kahrolsun Böyle Adalet Boğazlıyan Kaymakamı Kemal Bey**, İstanbul, Kum Saati Yay., 2008; Nejdett Bilgi, **Ermeni Tehciri ve Boğazlıyan Kaymakamı Mehmed Kemal Bey'in Yargılanması**, Ankara, KÖKSAV Yay., 1999.

¹⁰ Dersaadet Divan-ı Harb-i Örfisi'nden Kemal Bey ile Tevfik Bey'in idam kararları çıkmıştır. Sadrazam Damat Ferit ile Harbiye Nazırı Şakir Paşa'nın bu kararı tasdik ettikleri irade ile kararın uygulanması için gerekli emir verilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. **BOA, İ.DUİT.**, 175, 23, lef. 1-3; Türkgeldi, **a.g.e.**, 1949, s. 220.

¹¹ **Takvim-i Vekâyi**, 5 Mart 1919, nr. 3488; **Alemdar**, 5 Mart 1919, nr. 75-1385, s. 1.

¹² **BOA, İ.DUİT.**, 9, 56; **Takvim-i Vekâyi**, 5-6 Mart 1919, nr. 3488-3489; **Alemdar**, 5 Mart 1919, nr. 75-1385, s. 1; Güneş, **a.g.e.**, s. 240-242; Selahattin Tansel, **Mondros'tan Mudanya'ya Kadar**, c. I, Ankara, Başbakanlık Basımevi, 1973, s. 86; Gökbilgin, **a.g.e.**, s. 52; Türkgeldi, **a.g.e.**, s.212.

¹³ Damat Ferit Paşa'nın 1919 yılı itibariyle; I. Hükümeti 4 Mart-15/16 Mayıs 1919, II. Hükümeti 19 Mayıs 1919-20 Temmuz 1919 ve III. Hükümeti de 21 Temmuz-1 Ekim 1919 tarihleri arasında kurmuştur. Ayrıntılı bilgi için bkz. Şerafettin Can Erdem, “Sadrazam Damat Ferit Paşa”, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2002; Cevdet Küçük, “Damad Ferid Paşa”, **DİA**, c. VIII, 1993, s. 436-437.

¹⁴ **Takvim-i Vekâyi**, 6 Mart 1919, nr. 3489.

¹⁵ **Takvim-i Vekâyi**, 20 Mayıs 1919, nr. 3553, s. 2; Güneş, **a.g.e.**, s. 241-242; Yazım yanlışlığı sebebiyle “Müşavir Şakir Paşa” şeklinde geçmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Tarık Mümtaz Göztepe, **Osmanoğullarının Son Padişahı Vahideddin Mütareke Gayyasında**, İstanbul, Sebil Yay. 1969. s.114.

¹⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz. Refik Halid Karay, **Minelbab İlelmihrab**, İstanbul, İnkılâp Kitabevi, 2009, s. 393; **Tan**, 31 Mayıs 1938, nr. 1108, s. 7.

¹⁷ Zeynel Abidin ile Mehmet Şakir Paşa'nın sürgünde iken Gemlik'te oldukları bilinmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. **BOA, DH.ŞFR.**, 83, 63. **BEO, DH.EUM.1.ŞB.**, 14, 41.

Böylece yüzünü dahi görmedikleri Mehmet Şakir Paşa, hasta olmasına rağmen Zeynel Abidin'in zoru ile kabinedeki en önemli makama tayin edilmiştir. Ayrıca Mehmet Şakir Paşa'nın damadı Avni Paşa da Nafiaya atanmıştır. Kabine bu iki paşanın dışında Hürriyet ve İtilaf partisi üyelerinden oluşturulmuştur¹⁸. Ayrıca Zeynel Abidin de Damat Ferit'in Âyan Heyeti üyeleri arasında yer almıştır¹⁹. Ayrıca İstanbul basını, Damat Ferit Paşa'nın sadarete geldiği ilk günden itibaren oluşturulan kabinenin bir fırka kabinesi olacağı iddiasını çeşitli manşetler ile dile getirmiştir²⁰. Dönemin diğer hükümetleri gibi Damat Ferit Hükümeti'nin de değişmeyen özelliği kısa soluklu oluşu ve sürekli yapılan kabine değişiklikleri olmuştur²¹. Bu sebeple hükümet ne ciddi bir program oluşturulabilmiş ne de devlet meselelerini ele almayı başarabilmiştir.

Damat Ferit Hükümeti iş başına gelir gelmez İttihat ve Terakki Cemiyeti mensuplarını tutuklamak suretiyle çeşitli cezalara çarptırma çabası içerisine girmiştir²². Esasında Damat Ferit'in amacı, İttihat Terakki mensuplarının tamamını divan-ı harplerden çıkan kararla idam ettirmek olmuştur. Fakat bu emeline Harbiye Nazırı Şakir Paşa ve (eski harbiye nazırı) Abuk Ahmet Paşa'nın "Bu bizim elimizden gelmez" sözleri ile reddetmeleri sonucunda ulaşamamıştır²³. Bu doğrultuda tutuklulara azl edilme, sürgün ve idam cezaları verilmiştir²⁴. Ancak İzmir'in işgal edilmesinin akabinde düzenlenen mitingler sonucu tutuklu bulunan İttihat Terakki mensuplarının hapisten kurtulacakları düşüncesi Damat Ferit Paşa'yı endişelendirmiştir. Bunun üzerine Damat Ferit Paşa, Sabri Efendi, Ali Kemal ve

¹⁸ Karay, a.g.e., s. 126.

¹⁹ 16 Mart 1919 tarihli irade-i seniyye **BOA, İ.DUİT.**, 11, 39; **Takvim-i Vekâyi**, 18 Mart 1919, nr. 3499; **İkdam**, 19 Mart 1919, nr. 7940, s. 1; Fatih Mehmet Sancaktar, "Son Osmanlı Meclis-i Ayanı'nda Damat Ferit Paşa Taraftarlarının Faaliyeti ve Anadolu Hareketi'ne Etkisi", **İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Dergisi, Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları**, S. IX, 2006, 143.

²⁰ Ayrıntılı bilgi için bkz. "Hürriyet ve İtilâf Damat Ferit Paşa Kabinesi", **Hadisat**, 5 Mart 1919, nr. 70, s. 1; "Hürriyet ve İtilâf", **Alemdâr**, 5 Mart 1919, nr. 75-1385, s. 1; Refik Halid "Mütecannis Kabine", **Sabah**, 5 Mart 1919, nr. 10527, s. 1; **İkdam**, 5 Mart 1919, nr. 7937, s. 1.

²¹ Sarıhan, a.g.e., s. 2, 21, 155, 156.

²² İhsan Sabri Balkaya, "Mütareke Dönemi Asayişin Üç Boyutu", **Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, S. 41, 2008, s. 20.

²³ Mustafa Hayri Efendi, **Meşrutiyet, Büyük Harp ve Mütareke Günlükleri (1909-1922) Şeyhülislam Ürgüplü Mustafa Hayri Efendi**, Haz. Ali Suat Ürgüplü, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2015, s. 512-513.

²⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz. Haluk Selvi, **Millî Mücadele'de İlk İşgaller İlk Direnişler**, İstanbul, Yeditepe Yay., 2011, s. 111-126; **Yeni Gün**, 22 Mart 1919, nr. 198, s. 1; Sarıhan, a.g.e., s. 181.

Vasfi Hoca ile aralarında tutukluların İngilizlere teslim edilmesi ve İstanbul'dan Malta'ya sevk edilmelerini kararlaştırmışlardır²⁵. Ardından Damat Ferit, İngilizler'e müracaat ederek tutuklu olan İttihat ve Terakki Cemiyeti mensupları ve taraftarlarının şehir dışında hapsedilmelerini istemiştir²⁶. Böylece 28 Mayıs'ta, İngiliz Karadeniz Orduları Başkomutanı General Milne'nin emri ile Bekirağa Bölüğü'ndeki 67 tutukludan 55'i Malta'ya 12'si de Mondros'a sürülmüştür²⁷. Ayrıca I. Damat Ferit hükümetinin en önemli faaliyeti hiç şüphesiz ki Mustafa Kemal Paşa'yı Samsun'a göndermek olmuştur.

Diğer taraftan İstanbul ile başlayan işgallerin ülkenin her yanına yayılması, Rum ve Ermeniler gibi azınlıkları cesaretlendirmiştir. Bu azınlıklar kurdukları örgütler ve çeteler ile silahlı eylemler başta olmak üzere, ırza geçme, gasp, soygun yol kesme, hırsızlık ve yakıp yıkmaya gibi çok sayıda eylemlerde bulunmuşlardır²⁸. Devlet bu durumu sorunlu bölgelere jandarma kuvvetleri göndererek çözmeye çalışmıştır²⁹. Jandarma gönderilemeyen bölgelerdeki Müslüman ahalisi ise, bu eylemler karşısında koruma ve korunma amaçlı olarak silaha sarılmak zorunda kalmıştır. Bu durum İtilaf Devletleri tarafından çete faaliyetleri gibi algılanmıştır. Yaşanılan bu ve benzeri olaylar ülkede asayişin ne denli bozuk olduğunun önemli bir göstergesidir. Hükümet, gayrimüslim çeteleri yakalayarak düzeni sağlamak bir yana, Müslüman ahaliden haksızlıklara karşı sükûnetlerini korumalarını ve gayrimüslimler

²⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz. Mustafa Hayri Efendi, *a.g.e.*, s. 511-512.

²⁶ Selvi, *a.g.e.*, s. 115.

²⁷ Selvi, *a.g.e.*, s. 115; Fatih Mehmet Sancaktar, "Another Side Of The National Struggle Period: Exiles Of Malta (January 1919-October 1921) / Milli Mücadele'nin Farklı Bir Yüzü: Malta Sürgünleri (Ocak 1919-Ekim 1921)", *Asia Minor Studies*, c. II, S. 3, 2014, s. 68; Bilal Şimşir, bu tarihte Malta'ya sürülenlerin 67 kişi değil de 78 kişi olduğunu dile getirmektedir. Bilgi yanlışlığının sebebi İngiliz kaynaklarının 11 kişiyi Türk makamlarına bildirmediğinden ileri gelmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Bilâl Niyazi Şimşir, *Malta Sürgünleri*, İstanbul, Bilgi yayınevi, 1985, s. 106-112.

²⁸ Anadolu yakasındaki asayiş olayları için bkz. Murat Aydoğdu, "**Mütareke Döneminde (1918-1922) İstanbul'un Anadolu Yakasında Asayiş Problemleri**", İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2009; Avrupa yakasındaki asayiş olayları için bkz. Eda Yıldırım, "**Mütareke Döneminde Çatalca'da Asayiş Durumu (1918-1922)**", İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2016.

²⁹ Harbiye Nazırı Şakir Paşa, 17 Nisan'da Fransız Gazetesi Journal d'Orient'e verdiği demeçte, Şile, Bursa ve Aydın'daki hırsızlık, soygunculuk türündeki eşkıyalıklardan bahsetmiştir. Bu durumu önlemek için, İstanbul'dan sürekli olarak bölgelere jandarma gönderildiğini böylelikle bu durumun önüne geçilebileceğini dile getirmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. *Alemdar*, 17 Nisan 1919, nr. 116-1426, s. 2.

ile iyi geçinmelerini istemiştir. Hatta bu amaçla nasihat heyetleri oluşturularak Anadolu'nun birçok yerine yollanmıştır³⁰.

I. Bahriye Nazırlığı (4 Mart-2 Nisan 1919)

Mehmet Şakir Paşa, 4 Mart 1919'da oluşturulan I. Damat Ferit kabinesinde Bahriye Nazırlığına getirilmiştir³¹. Damat Ferit Hükümeti, azınlıkların taşkınlıkları sonucu ortaya çıkan asayiş sorunu³² ve ekonomik durumun düzeltilmesini ele alarak şehirlerin idare usulünü ve gelişmelerini izleyecek bir encümen oluşturmuştur. Bahriye Nâzırı Mehmet Şakir Paşa'nın da dahil olduğu bu encümen, 31 Mart 1919'da sadarete ilk toplantısını yapmıştır³³. Aynı tarihlerde, önceden oluşturulmuş olan heyetlerin daha kapsamlı bir şekilde düzenlenmesine ve katılacak saygın kimseler ile Anadolu'nun çeşitli bölgelere gönderilmesine karar verilmiştir.

Bu minvalde Anadolu Nasihat Heyeti³⁴ teşkil edildi. Bu heyet Şehzade Abdürrahim Efendi başkanlığında olmak üzere Bahriye Eski Nâzırı ve âyandan Ali Rıza Paşa, Divân-ı Harb-i Örfi Eski Reisi Mahmut Hayret, Basra Eski Valisi Süleyman Şefik Paşa, Erkan-ı Harbiye Mirlivalığından Emekli Ali Fevzi, Bursa Müftüsü Ömer Fevzi, Pazarcık Eski Müftüsü Halil Fehim, Karahisar Eski Mebusu Yanko Güvenidis, Dahiliye Nezareti Memurin-i Kalem Müdürü Ohannes Ferid'den oluşturulmuştur³⁵. Heyetin Anadolu'ya yapacağı yolculuk için, Harbiye Nazırı³⁶

³⁰ İhsan Sabri Balkaya, "Mütareke Dönemi Asayişin Üç Boyutu", **Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, S. 41, 2008, s. 20-22.

³¹ **BOA, İDUİT.**, 9, 56; **Takvim-i Vekâyi**, 6 Mart 1919, nr. 3489; **Alemdâr**, 5 Mart 1919, nr. 75-1385, s. 1; Güneş, **a.g.e.**, s. 240-242; Haluk Y. Şehsuvaroğlu, **Asırlar Boyunca İstanbul; Sarayları, Camileri, Abideleri, Çeşmeleri**, İstanbul, Cumhuriyet Gazetesi Yay., t.y., s. 195; Amerikan istihbaratı yeni oluşturulan Damat Ferit Kabinesi üyeleri hakkında önemli bilgilerin bulunduğu bir rapor hazırlayarak Washington'a göndermiştir. Bu raporda Mehmet Şakir Paşa ile ilgili olarak: iyi eğitilmiş olduğu, Abdülhamit'in yaverliğini yapmış etkin bir kişi olduğu, İttihatçılar tarafından Sakız Adası'na ve Ankara'ya olmak üzere iki kez sürgün edildiği ve Gürcü Avni Paşa'nın kayınpederi olduğu bilgileri mevcuttur. Ayrıntılı bilgi için bkz. Melek Öksüz, "Amerikan Belgeleri'ne Göre I. Dünya Savaşı ve Mütareke Dönemlerinde Osmanlı Hükümetleri", **Turkish Studies**, S. 5/1, 2010, s. 1263.

³² Ayrıntılı bilgi için bkz. Mustafa Turan, "İzmir'in İşgalinden Önce Anadolu'da Rum Taşkınlıkları ve Tedbirler", **Ankara Üniversitesi, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, S. 6, Kasım 1990, s. 349-360.

³³ Mevlüt Çelebi, **Heyet-i Nasîha; Anadolu ve Rumeli Nasihat Heyetleri**, İzmir, Akademi Kitapevi, 1992, s.5-6.

³⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz. Mevlüt Çelebi, **Heyet-i Nasîha; Anadolu ve Rumeli Nasihat Heyetleri**, İzmir, Akademi Kitapevi, 1992; Türkmen, **a.g.e.**, s. 88-101; Alev Coşkun, **Kuvayı Milliye'nin Kuruluşu: En Uzun 15 Gün, Ödemiş Direnişi**, İstanbul, Cumhuriyet Kitapları, 1998 s. 129.

³⁵ Çelebi, **a.g.e.**, s. 12.

Mehmet Şakir Paşa ile Baytar Müfettiş-i Umumisi Mazlum Bey heyetle gönderilecek yük hayvanlarının seçimini itina ile yapmışlardır³⁷. Üzerinde durulan diğer bir önemli husus da heyetin güvenliğinin sağlanması olmuştur. Harbiye Nezareti, heyetin emrine altmış kişilik bir süvari bölüğü tahsis etmiştir. Ayrıca İzmir 17nci Kolordu Kumandanlığı, Erzurum 15nci Kolordu Kumandanlığı, Sivas 3ncü Kolordu Kumandanlığı ve Konya Yıldırım Kıtaaatı Müfettişliği, Anadolu Nasihat Heyeti'nin yola çıktığı ve izleyecekleri güzergâh hakkında bilgilendirilmiştir. Kolordular, heyet kendi bölgelerine girdikleri vakit teçhizatlı olarak sürekli heyete refakat etmek üzere emir almıştır³⁸. Heyet, Anadolu yolundaki ilk durakları olan Mudanya'ya gitmek üzere 16 Nisan saat 17.00'de İstanbul'dan yola çıkmıştır. Heyeti, padişah adına aralarında Sadrazam Damat Ferit Paşa³⁹ ile Mehmet Şakir Paşa'nın da bulunduğu üst düzey devlet görevlileri uğurlamışlardır⁴⁰. Anadolu'ya giden heyet, halka Rumlar ile iyi geçinmelerini ve hatta onlara zulmetmemelerini nasihat etmiştir. Heyetin bu söylem ve faaliyetleri daha sonra Yunanlılar tarafından "*Türk yönetimi bile halkına Rumlara iyi davranın demek zorunda kaldı*" şeklinde lanse edilecektir⁴¹.

Rumeli Nasihat Heyeti, ise Şehzade Cemalettin Efendi başkanlığında olmak üzere Harbiye Eski Nâzırı Cevat Paşa ile Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Reisi Fevzi Paşa'dan oluşmuştur. Heyet görevini tamamladıktan sonra 9 Mayıs 1919'da İstanbul'a dönmüştür. İstanbul'a gece yarısı dönen heyeti Sadrazam Damat Ferit Paşa başta olmak üzere Şeyhülislam, Dahiliye, Bahriye ve Harbiye Nazırlarının da dahil olduğu devlet erkanı karşılamıştır. Heyeti getiren trenin istasyona yaklaşması

³⁶ Şakir Paşa, encümendeki bu görevine Bahriye Nazırı iken başlamış, aşağıda anlatılacağı üzere 2 Nisan itibarıyla Harbiye Nazırlığına geçmiş olmasına rağmen bu görevine de devam etmiştir.

³⁷ **Hâdisat**, 16 Nisan 1919, nr. 106, s. 2.

³⁸ **HTVD**, S. 43, v. 1020; Çelebi, **a.g.e.**, s. 12-13.

³⁹ Sadrazam Damat Ferid Paşa'nın heyetin kuruluşu hakkındaki görüşü şöyledir; "heyetin görevi daha ziyade manevidir. Vazifesi, halka padişahın selamını tebliğ etmek, padişahımızın kendilerini düşündüğünü anlatmak şu anda padişahın kalbinin de tebanın kalbi gibi rencide olduğunu anlatmaktır." Ayrıntılı bilgi için bkz. **Sabah**, 1 Mayıs 1919, nr. 10582, s. 1.

⁴⁰ Ayrıca Ömer Yaver Paşa ile Seryaver Miralay Naci (Eldeniz) Bey, Bahriye Nâzırı Avni Bey, Nafia Nâzırı Şevket Turgut Paşa, Dâhiliye Nâzırı Mehmet Ali Bey, Mütareke Komisyonu Reisi Galip Kemalî Bey ve Hürriyet ve İtilâf Fırkası eski başkanı Nuri Paşa; Çelebi, **a.g.e.**, s.16; Göztepe, **a.g.e.**, s.142.

⁴¹ Taçalan, **a.g.e.**, s. 216.

ile hazırda bekleyen bando şehzadeyi selamlamıştır. Ardından heyet üyeleri ve devlet erkânı kendilerini bekleyen otomobillerle Yıldız Sarayı'na gitmişlerdir⁴².

Mehmet Şakir Paşa'nın Bahriye Nazırlığı süresince encümenlik görevi dışında bilinen bir icraatı daha olmuştur. Bu icraat, paşanın Bahriye Nazırlığına getirilmeden önce, 27 Şubat'ta eski Bahriye Nazırı Rauf (Orbay) Bey'in Anadolu'ya geçebilmek maksadıyla askerlik mesleğinden istifa etmek üzere sunduğu dilekçesini değerlendirmesidir. Mehmet Şakir Paşa bu dilekçeyi, teşkilatın kıymetli bir bahriye subayını kaybetmesinin doğru olmayacağı ve bu konuda kendisi ile bizzat görüşmek istediği notunun iletilmesi ile istifasını bekletme yönünde tavır belirlemiştir. Rauf Bey'in, istifanamesinde belirttiği “bugünkü şartlar” gerekçesi Şakir Paşa tarafından askerlikten çekilmek için yeterli görülmemiştir. İstifasında kararlı olan Rauf Bey, Mehmet Şakir Paşa ile görüşmesinin durumu değiştirmeyeceğini düşünürken, Damat Ferit'ten aldığı davet ile istifası hakkında sadrazam ile görüşme imkânı bulmuştur. Kendisi ile dostane bir konuşma yapan Damat Ferit'e karşı açık sözlülükle istifa sebebini anlatmış ve istifasını kabul ettirerek sadrazamın konağından ayrılmıştır⁴³.

Mehmet Şakir Paşa, yirmi dokuz gün süren bu kısa görevinde kendi alanı dışındaki Bahriye'de nezareti, teşkilatı ve personeli tanıma imkânı bulamadan Harbiye Nazırı Abuk Ahmet Paşa'nın istifa etmesi ile Harbiye Nezareti'ne atanmıştır⁴⁴.

II. Harbiye Nazırlığı (2 Nisan-19 Mayıs 1919)

2 Nisan'da istifa eden Harbiye Nazırı Abuk Ahmet Paşa'nın yerine Bahriye Nazırı Mehmet Şakir Paşa Harbiye Nazırlığına atanmıştır⁴⁵. Harbiye Nazırı Şakir Paşa'nın ilk görevi ise, 3 Nisan'da, “IX. Ordu mülgadır” emri ile Karadeniz'de

⁴² **Alemdar**, 10 Mayıs 1919, nr. 1448, s. 1; **İkdam**, 10 Mayıs 1919, nr. 7992, s. 2; **Sabah**, 10 Mayıs 1919, nr. 10591, s. 2; Çelebi, **a.g.e.**, s. 62.

⁴³ Rauf Orbay, **Cehennem Değirmeni: Siyasi Hatıralarım**, c. I, İstanbul, Emre Yayınları, 1993, s. 235-238; **Zaman**, 16 Mayıs 1919, nr. 368, s.1; Rauf Bey ve maiyeti, 24 Mayıs 1919'da Bandırma'ya geçmiş, buradan hareketle 8 Haziran'da Ankara'ya oradan da Ali Fuat Paşa (Cebesoy) ile Amasya'ya gelerek Mustafa Kemal'in yanında yerini almıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Mustafa Alkan, “Hüseyin Rauf Orbay'ın Hayatı (1880-1964)”, **ATAM Dergisi**, c. XX, S. 59, Ankara, 2004, s. 611.

⁴⁴ Mehmet Şakir Paşa'nın Harbiye Nezareti'ne atanması ile ilgili Meclis-i Vükela mazbatası **BOA, MV.**, 260, 23; **BOA, İDUİT.**, 9, 57.

⁴⁵ Mehmet Şakir Paşa'nın Harbiye Nezareti'ne atanması ile ilgili Meclis-i Vükela mazbatası **BOA, MV.**, 260, 23; **BOA, BEO.**, 4563, 342167; **BOA, İDUİT.**, 9, 57; **Takvim-i Vekâyi**, 3 Nisan 1919, nr. 3513, s. 1; Güneş, **a.g.e.**, s. 241.

Yakup Şevki Paşa'nın kumandasında mevcut bulunan IX. Ordu'nun, Kazım Karabekir Paşa'nın kumandasındaki XV. Kolordu ile birleştirmek ve Yakup Şevki Paşa'yı İstanbul'a çağırmak olmuştur⁴⁶. Yakup Şevki Paşa'nın merkeze çekilmesinin gerekçesi ise, İngiliz Karadeniz Orduları Başkomutanı General Milne'nin, Yakup Şevki Paşa'yı Kars telsiz istasyonunun tahrip edilmesinden sorumlu tutmasıdır⁴⁷. İstanbul'a gelen Yakup Şevki Paşa'nın, İngilizler tarafından tutuklanması durumunun sadece telsiz istasyonu tahribi olmadığı göstermektedir. Asıl sebep Yakup Şevki Paşa'nın asker toplaması ve bir takım siyasi faaliyetlerde bulunmasıdır⁴⁸. İngilizler, Anadolu'da Yakup Şevki Paşa⁴⁹ gibi cesur, aktif ve halka önderlik edebilecek komutanları istememiş, bir şekilde tutuklamış ya da pasif göreve atanmalarını sağlamışlardır. İstanbul'da bulunan XV. Kolordu Kumandanı Kâzım Karabekir ise kolordu merkezi Erzurum'a gitmeden önce 10 Nisan'da Harbiye Nazırı Mehmet Şakir Paşa'yı ziyaret etmiştir. Karabekir, Mehmet Şakir Paşa'nın zeki ancak ihtiyar ve hasta olduğunu dile getirmiştir. 11 Nisan Cuma günü ise Kâzım Karabekir, huzura kabul edilmiştir⁵⁰. Okyar, Kâzım Karabekir'e padişah ile görüşme fikrini Mehmet Şakir Paşa'nın verdiği görüşündedir⁵¹.

Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisi Fevzi Paşa'nın 28 Nisan 1919'da günlüğüne düştüğü nota göre; Damat Ferit, Mustafa Kemal'i fenalıkları sebebiyle Malta'ya sürmek istiyordu. Bunu da Harbiye Nazırı Mehmet Şakir Paşa ifade etmiştir⁵². Tefik Bıyıklıoğlu ise bu konuyu Fevzi Paşa'nın notuna göre şöyle izah etmiştir. Mustafa Kemal Paşa, Ahmet Rıza Bey ile Damat Ferit'i sadareten uzaklaştırmak istiyordu. Bu durumdan haberdar olan Damat Ferit de Harbiye Nazırı

⁴⁶ **Türk İstiklal Harbi I Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı**, Ankara, Genelkurmay Basımevi, 1962, s. 223-224.

⁴⁷ Gotthard Jaeschke, **Türk Kurtuluş Savaşı İle İlgili İngiliz Belgeleri**, Ankara, TTK. Yay., 1971, s. 102.

⁴⁸ Zekeriyâ Türkmen, **Mütareke Döneminde Ordunun Durumu Yeniden Yapılanması (1918-1920)**, Ankara, TTK Yay., 2001, s. 87.

⁴⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Selma Yel, **Yakup Şevki Paşa ve Askerî Faaliyetleri**, Ankara, ATAM Yay., 2002.

⁵⁰ Kâzım Karabekir, **Günlükler**, c. I, İstanbul, Yapı Kredi Yay., 2009, s. 586.

⁵¹ Ali Fethi Okyar, **Üç Devirde Bir Adam**, İstanbul, Tercüman Yay., 1980, s.271.

⁵² Nilüfer Hatemi, **Mareşal Fevzi Çakmak ve Günlükleri**, c. II, İstanbul, Yapı Kredi Yay., 2002, s. 648.

Mehmet Şakir Paşa ve Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisi Fevzi Paşa'ya Mustafa Kemal'i İstanbul'dan uzaklaştırma düşüncesinden bahsetmiştir⁵³.

I. Tevfik Paşa hükümeti döneminde tasfiye kanunu ile mağdur edilen komutanların orduya tekrar katılabilmeleri için harekete geçilmiştir⁵⁴. Damat Ferit Hükümetleri zamanında da İttihat ve Terakki Cemiyeti mensuplarının ordudan uzaklaştırılması ile daha önce Enver Paşa'nın tasfiye hareketiyle ordudan emekli ettirdiği yaşlı, tecrübeli, fakat statükocu subay ve komutanların yeniden kadroya dahil edilmelerine imkân sağlamıştır⁵⁵. Mehmet Şakir Paşa da kendisi gibi tasfiye edilen subayların listesini istemiş ve bu subayların orduya davet edilerek müracaatlarının değerlendirilmesinin yolunu açmıştır⁵⁶. Harbiye Nezareti bu davet ile subayların yarışacaklarını tahmin etmiştir⁵⁷. Fakat beklenen sayıda subay ve komutan Osmanlı ordusuna geri kazandırılmamıştır⁵⁸. Geri kazandırılan⁵⁹ komutanlar ise Osmanlı Genelkurmayı'nda çeşitli görevlere atanmışlardır⁶⁰.

Harbiye Nazırı Mehmet Şakir Paşa, Anadolu'da eşkıyalık faaliyetlerinin artması üzerine Rumların ve Ermenilerin taşkınlıklarına karşı tedbir alınmasını uygun bulmuştur. Harbiye Nezareti ile Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti'nin baskıları sonucunda hükümet, Anadolu'nun iç bölgelerine mecburî göç politikasını uygulamak üzere harekete geçmiştir⁶¹. Ancak bu çalışmalar sonuçlanmadan Yunan işgali başlayacaktır.

a. İzmir'in İşgali (15 Mayıs 1919)

İtilaf Devletleri tarafından düzenlenen, sadece I. Dünya Savaşı galiplerinin katıldığı⁶² Paris Barış Konferansı'nda⁶³ Osmanlı topraklarının kimler arasında ve

⁵³ Tevfik Bıyıklıoğlu, *Atatürk Anadolu'da (1919-1921)*, c. I, Ankara, TTK Yay., 1959, s. 42.

⁵⁴ Akşin, *a.g.e.*, s. 215; *Takvim-i Vekâyi*, 18 Kasım 1918, nr. 3397, s. 1.

⁵⁵ Türkmen, *a.g.e.*, s. 75.

⁵⁶ *Alemdar*, 9 Nisan 1919, nr. 108-1418, s. 1; Hazırlanan listeye göre; 2 Müşir, 1 Birinci Ferik, 20 Ferik, 85 Liva, 185 Mirliva, 112 Kaymakam, 257 Binbaşı, 2 Kolağası, 15 Mülazım-ı Evvel, 12 Mülazım-ı Sani ve 32 memurin emekliye ayrılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz.; *Alemdar*, 11 Nisan 1919, nr. 110-1420, s. 1.

⁵⁷ *Alemdar*, 2 Şubat 1919, nr. 50-1360, s. 2.

⁵⁸ Türkmen, *a.g.e.*, s. 76.

⁵⁹ *Takvim-i Vekâyi*, 18 Kasım 1918, nr. 3397, s. 1.

⁶⁰ *Takvim-i Vekâyi*, 1 Şubat 1919, nr. 3460, s. 1-2.

⁶¹ Türkmen, *a.g.e.*, s. 87.

⁶² Galipler, anlaşma şartlarını hazırlarken mağluplara söz vermemiş, Almanya, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu, Bulgaristan ve Osmanlı Devleti Paris'e çağırılmamıştır. Mağlup devletler kendileriyle

nasıl paylaşılacağıının belirlenmiştir. Konferansta İzmir'in, İtalyanlara mı yoksa Yunanlılara verileceği konusu tartışmalara sebep olmuştur. Karar Yunanistan lehine çıkmış ve işgal hakkı kendilerine verilmiştir⁶⁴. Konferansa katılan Yunan Heyeti'nin⁶⁵ İzmir konusundaki talebi: "Türklere karaya çıkarma harekâtından 12 saat önce haberdar edilmesi ve Amiral Calthorpe'un İzmir'de bulunması idi." Bunun üzerine Yunan Heyeti'ne şu talimat verilmiştir:

1. Harekât sırasında Amiral Calthorpe İzmir'de bulunacak.
2. Yunan kıtaları 14 Mayıs'tan önce İzmir açıklarına gelmeyecek.
3. İtalyan temsilcisi durumdan 12 Mayıs'ta haberdar edilecek.
4. Amiral Calthorpe ve Amiral Amet İstanbul'da Türklere şu malumatları

verecek:

- a) Yunan çıkarma harekâtından 36 saat önce İzmir tabyaları müttefik kuvvetlerine teslim edilecek,
- b) Yunan çıkarma harekâtı Türklere 12 saat önce bildirilecek,
- c) Tabyalar Yunan Kumandanına terk edilecek⁶⁶

Venizelos, Paris Barış Konferansı'nda İzmir konusundaki Yunan isteklerini İtilaf Devletleri'ne bildirmiştir. Ancak bununla yetinmeyen Venizelos, Anadolu'da kurulacak Türk Devleti'nin mümkün olduğunca küçük ve zayıf olması gerektiğini belirtmiştir. Ayrıca doğusunda bir Ermeni Devleti kurulması için de konferansta Ermeni heyeti bulunmasını savunmuştur⁶⁷.

Paris'te planlanan bu olay örgüsüne göre, İzmir'in işgali tamamen müttefik işgali gibi gösterilecek idi. Türkler ne olduğunu anlamadan bunun müttefik değil de bir Yunan işgali olduğu ortaya çıkacaktı. Türklerin direnmelerine imkân tanınmayacaktı. Oysa ki İzmir'de bulunan mülkî ve askerî yetkililer de böyle bir

ilgili anlaşmalar hazırlandıktan sonra çağırılacak, durum oldu bittiye getirilerek anlaşmaları imzalamak zorunda bırakılacaklardır. Galip devletler bu davranışı sergileyerek mağlup devletlerin barış anlaşması yapma haklarını ellerinden almışlardır. Selvi, **a.g.e.**, s. 93.

⁶³ Ayrıntılı bilgi için bkz. Margaret Macmillan, **Paris 1919: Six Months That Changed The World**, New York, Random House, 2002; Margaret Macmillan, **Paris 1919: 1919 Paris Barış Konferansı ve Dünyayı Değiştiren Altı Ayın Hikâyesi**, çev. Belkıs Dişbudak, Ankara, ODTÜ Yay., 2004.

⁶⁴ Sina Akşin, "Paris Barış Konferansı'nın Yunanlıları İzmir'e Çıkarma Kararı", **Üçüncü Askeri Tarih Semineri, Türk-Yunan İlişkileri**, Ankara, Genelkurmay ATASE Yay., 1986, s. 174-188; Zafer Çakmak, **İzmir ve Çevresinde Yunan İşgali ve Rum Mezalimi**, İstanbul, Yeditepe Yay., 2007, s. 107; Selvi, **a.g.e.**, s. 101.

⁶⁵ **Türk İstiklal Harbi II. Cilt Batı Cephesi**, k. I, Ankara, Genelkurmay ATASE Yay., 1999, s. 3.

⁶⁶ Gotthard Jaeschke, **Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi**, c. I, Ankara, TTK. Yay., 1970, s. 30.

⁶⁷ **TİH II. Cilt Batı Cephesi**, s. 4.

duruma tepki göstermeyecek kişiler idi⁶⁸. İzmir'in işgali yaklaştıkça İtilaf güçlerinin baskısı artmış ve olası bir Türk mukavemetini düşürmek için Vali ve Kolordu Komutanı Nurettin Paşa görevinden alınmıştır⁶⁹. İdarî görevi olan İzmir Valiliği'ne 11 Mart'ta (Kambur) Ahmet İzzet Bey getirtilmiştir⁷⁰. Nurettin Paşa, 27 Mart'ta İstanbul'a gitmek üzere İzmir'den ayrılmıştır⁷¹. 28 Mart'ta da yeni Vali İzzet Bey görevine başlamıştır⁷². Nurettin Paşa'nın askerî makamı olan 17nci Kolordu Komutanlığına ise Ali Nadir Paşa getirilmiştir⁷³.

İtalyanlar 28 Mart 1919'da Antalya'ya çıkarma yapmışlardır. Bu olay üzerine Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisi Fevzi (Çakmak) Paşa, İtalyan çıkarmasının ardından Yunanlıların bir misilleme yapabileceklerine karşı sadareti uyarmıştır⁷⁴. Bu minvalde Fevzi Paşa 3 Nisan'da sadrazama iletmek üzere Harbiye Nazırı Mehmet Şakir Paşa'ya bir rapor vermiştir. Ardından 7 Nisan'da da Harbiye Nezareti eli ile sadrazamlığa tekrar bir yazı göndermiştir⁷⁵. Bu yazıda: Yunanistan'da çıkan bir gazetede, Londra'nın Yunanistan'ın Anadolu'ya asker çıkarmasına izin verdiği bilgisi mevcuttur. Ayrıca son zamanlarda Yunanlıların Adalar Denizi'ndeki gemilerini, Adalar limanlarına toplamakta olduğu da öğrenmiştir. İtalyanların Antalya işgaline karşılık Yunanlıların da Anadolu kıyılarına asker çıkarmaları ihtimalinin çok yüksek olduğunu bildirmiştir⁷⁶.

Yunanistan'ın İzmir Siyasi Temsilcisi Albay Mauroudes (Mavrudis) 9 Nisan'da, İzmir Valiliği'ne Çeşme açıklarında bulunan Türk (Foti) adasının "mütareke şartları gereği" bir an evvel boşaltılmasını isteyen bir mektup göndermiştir. Harbiye Nezareti'ne bildirilen bu olaya nezaret 13 Nisan'da gönderdiği cevapta: Adanın Yunanlılar tarafından hiçbir suretle işgaline izin verilmemesine eğer adaya asker çıkarılırsa karşılık verileceğinin Yunan temsilcilerine iletilmesi

⁶⁸ Kazım Özalp, **Millî Mücadele 1919-1922**, c. I, Ankara, TTK Yay., 1985, s. 5; Akşin, **a.g.e.**, s. 265; Kâzım Karabekir, **İstiklâl Harbimiz**, İstanbul, Emre Yay., 1993, s. 64.

⁶⁹ Jaeschke, **Türk Kurtuluş Savaşı İle İlgili İngiliz Belgeleri**, s. 65.

⁷⁰ **TİH I**, s. 134; Nurdoğan Taçalan, **Ege'de Kurtuluş Savaşı Başlarken**, Ankara, Bilgi Yay., 2007, s. 208; Erdem, **a.g.t.**, s. 25.

⁷¹ Necati Fahri Taş, **Nureddin Paşa ve Tarihi Gerçekler**, İstanbul, Nehir Yay., 1997, s. 83.

⁷² Erdem, **a.g.t.**, s. 41.

⁷³ **Takvim-i Vekâyi**, nr. 3523, 15 Nisan 1919, s. 1; Taş, **a.g.e.**, s. 84; Cemal Kutay, **Etniki Eterya'dan Günümüze Ege'nin Türk Kalma Savaşı**, İstanbul, Boğaziçi Yay., 1980, s. 302.

⁷⁴ **TİH I**, s. 138; Jaeschke, **a.g.e.**, s. 68.

⁷⁵ **TİH I**, s. 138; Bilge Umar, **İzmir'de Yunanlıların Son Günleri**, İzmir, İzmir Büyükşehir Belediyesi, 2011, s. 95.

⁷⁶ **ATASE**, No. 1/4, Dos. 79, (**TİH I**, s. 139'dan naklen).

emretmiştir⁷⁷. Albay Mauroudes'e bu doğrultuda cevap verilmiştir. Sonrasında Foti Adası ile ilgili herhangi bir üsteleme ya da direnme olmamıştır. Bilge Umar, bu durumu İzmir'in işgalinden önce ilk "havayı yoklama" girişimi olduğunu dile getirmektedir⁷⁸. Nitekim 17 Nisan'da Yunan zırhlı kruvazörü Averoff İzmir'de karaya devriye çıkarmıştır. Bunun üzerine Harbiye Nezareti tarafından Kolordu Komutanına 19 Nisan'da Averoff süvarisine kesin bir tebligat vererek bundan sonra devriye çıkarıldığı takdirde men edileceğinin anlatılması hususunda talimat verilmiştir⁷⁹. Fevzi Paşa, anılarında ise, Harbiye Nazırı Şakir Paşa yerinde olmadığı için Averoff zırhlısının karaya çıktığını haber veren telgrafın kendisine geldiğini ve bu emri verdiğini ifade etmiştir⁸⁰. Bilge Umar, bu durumun da ikinci ve işgalden önceki son yoklama olduğunu dile getirmiştir⁸¹.

19 Nisan'da Hariciye Nezareti yoluyla gelen belgeye göre, Yunanlıların Adalar Limanı'na asker çıkarmalarına İtalyanların engel olduğu ve böyle bir çıkarmaya karşı tedbir alma sorumluluğunun bundan sonra Harbiye Nezareti'nde olduğu bildirilmiştir⁸². Harbiye Nezareti'nin 21 Nisan'da verdiği cevapta ise, İzmir bölgesine olası bir Yunan çıkarmasına karşı kuvvetlerin artırılması konusunu içeren ikinci bir rapor bulunmaktadır. Bu raporda, ordunun savaşacak durumda olmadığı, İzmir'de bir Yunan çıkarması tasarılarına meydan verilmemesi için 17nci Kolordu'nun geçici bir süre mevcudunun artırılması konusunda İtilaf Devletleri temsilcilerinin rızalarının alınması teklif edilmektedir⁸³. İtilaf Devletleri ise bu teşebbüse hiçbir cevap vermemiştir⁸⁴.

Paris Barış Konferansı mevzularından birisinin İzmir'in işgali olduğu hakkında çeşitli duyumlar alan Osmanlı Hükümeti, İngilizlere duyulan aşırı güven

⁷⁷ ATASE, No. 1/4, Dos. 103, (TİH I, s. 136'dan naklen).

⁷⁸ TİH I, s. 136; Umar, a.g.e., s. 94-95.

⁷⁹ ATASE, No. 1/3, Dos. 48, (TİH I, s. 136'dan naklen).

⁸⁰ Murat Sertoğlu, *Mareşal Fevzi Çakmak Açıkıyor*, İstanbul, Derin Tarih Yay., 2015, s. 31; Tansel, a.g.e., s. 176.

⁸¹ Umar, a.g.e., s. 95.

⁸² ATASE, No. 1/4, Dos. 67, (TİH I, s. 139, 219'den naklen); 26 Nisan tarihinde bu konu ile alakalı Dahiliye Nezareti ile Harbiye Nezareti arasındaki yazışmalarda, asayişin temini için Aydın Valiliği'ne durumun bildirildiği anlatılmış ve Harbiye Nezareti tarafından gerekli yerlerin haberdar edilmesi istenmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Umar, a.g.e., s. 96.

⁸³ ATASE, No. 1/4, Dos. 67, (TİH I, s. 139-140, 219'den naklen).

⁸⁴ TİH I, s. 140.

sebebiyle bu duruma ehemmiyet vermemişlerdir⁸⁵. Bu görüşten farklı olarak Gotthard Jaeschke, Damat Ferit'in 23 Nisan'da İtilaf Devletleri'nin üç yüksek komiserine verdiği nota ile Yunanlıların "İzmir sahiline" yapacakları çıkartma için 25.000 kişiyi hazır bulundurdıkları söylentisini bildirmiştir⁸⁶. Basın ise, bu söylentilerin gerçekleşmesi ihtimali üzerinde durarak halkı bilgilendirmek ve bilinçlendirmek maksatlı sürekli bu konuyu işlemiştir⁸⁷. Bu endişeler neticesinde İzmir ve civarında müdafaa-i hukuk cemiyetleri kurulmuştur⁸⁸. İzmir hakkında çıkan bu söylentiler ve halkın heyecanı üzerine 17nci Kolordu Kumandanı Mirliva Ali Nadir Paşa, bu durumu Harbiye Nezareti'ne bir telgraf⁸⁹ ile bildirmiştir⁹⁰. Harbiye Nazırı Şakir Paşa ile Bab-ı Âli arasında geçen yazışmalar sonucunda 12 Mayıs'ta 17nci Kolordu Komutanı Ali Nadir Paşa'ya her türlü silah, cephane ve üniformanın kişiler veya heyetler tarafından ülkeye sokulmasının yasaklandığına dair talimat verilmiştir⁹¹. Bu talimat ile ülkeye silah ve cephane gibi malzemelerin girişinin yasaklanması, orduların terhis edilmiş olması dolayısıyla olası bir isyana engel olunması amacı taşımaktaydı⁹².

14 Mayıs günü saat 09.00'da⁹³ İngiliz siyasi temsilcileri, Amiral Calthorpe tarafından yazılan ilk notayı,⁹⁴ İzmir Valisi Ahmet İzzet Bey'e bizzat tebliğ etmişlerdir. Vali, derhal 17nci Kolordu Kumandanı Mirliva Ali Nadir Paşa ve Erkân-ı Harbiyye-i Umumiyye Reisi Abdülhamit Bey'i çağırmıştır. Bu notanın muhtevası olan, 14 Mayıs 1919 günü saat 14.00'de İzmir ve civarının müttefik devletlerce mütarekenin 7nci maddesine dayanarak işgal edileceğini⁹⁵ temsilcilerin huzurunda

⁸⁵ İngilizlere duyulan güvenin zamanla yanlış olduğu anlaşılmışsa da, hükümetin başka bir seçeneği olmadığını düşünmesi, onları İngilizlere güvenmek zorunda bırakmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Çelik, Açıkkey, **a.g.e.**, s. 198-200.

⁸⁶ Gotthard Jaeschke, "İngiliz Belgelerinin Işığında Yunanlıların İzmir Çıkartması", **Belleten**, c. XXXII, S. 128 (Ekim 1968), Ankara, TTK Yay., s. 568.

⁸⁷ İzmir'in işgali sonrası İstanbul basını ikiye bölünmüştür. Bazı gazeteler işgali kınarken, işbirlikçi basın ise işgale karşı konulmaması hakkında yayınlar yapmışlardır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Bülent Varlık, "Mütareke ve Milli Mücadele'de Basını", **Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, c. V, İstanbul, İletişim Yay., 1985, s. 1200.

⁸⁸ Haluk Selvi, **İşgal ve Protesto**, Değişim Yay., İstanbul, 2007, s. 19.

⁸⁹ **ATASE**, No. 1/1, Kls. 12, Dos. 49, Fih. 3-2. (**TİH II. Cilt Batı Cephesi**, s. 36'dan naklen)

⁹⁰ **HTVD**, S. 37, v. 894; **TİH II. Cilt Batı Cephesi**, s. 35-36; Çakmak, **a.g.e.**, s. 109-110.

⁹¹ **ATASE**, No. 6/3781, Dos. 333, (**TİH I**, s. 140-141'den naklen); Jaeschke, **a.g.e.**, s. 76.

⁹² Türkmen, **a.g.e.**, s. 83.

⁹³ **ATASE**, No. 1/1, Kls. 14, Dos. 55, Fih. 4-1. (**TİH II. Cilt Batı Cephesi**, s. 35'ten naklen)

⁹⁴ **BOA, DH.İUM.EK.**, 51, 72 lef. 5-6; Zekeriyâ Tarık Bâlioğlu, "İzmir'in İşgal Ültimatoları", **Tarih ve Medeniyet**, S. 3, İstanbul, 1994, s. 43.

⁹⁵ **ATASE**, No. 1/1, Kls. 14, Dos. 55, Fih.4-1. (**TİH II. Cilt Batı Cephesi**, s. 35'ten naklen)

kendilerine bildirmiştir⁹⁶. Ali Nadir Paşa, söylentiler üzerine çektiği telgrafına Harbiye Nezareti'nden henüz bir cevap alamadan Amiral Calthorpe'un ilk notasını öğrenmiştir. Bunun üzerine sadaret tekrar haberdar edilmiş notanın muhtevası anlatılarak ne yapmaları gerektiğini sormuştur⁹⁷. Kimseden herhangi bir cevap alamayan Ali Nadir Paşa, telgrafın başına geçerek Harbiye Nazırı Mehmet Şakir Paşa'dan talimat istemiştir⁹⁸. Mehmet Şakir Paşa, böyle bir durum hakkında bir bilgilerinin olmadığını ama Mondros Mütarekesi hükümlerine göre İtilaf Devletlerinin İzmir'i ya da gerekli gördükleri başka bölgeleri işgal etmeleri durumunda silahların bırakılarak geri çekilmeleri gerektiğini dile getirmiştir⁹⁹. Bunun üzerine Nadir Paşa, bu işgalin geçici olduğunu ancak bunun bir Yunan işgaline yol açabileceğini dile getirdiğinde ise Mehmet Şakir Paşa'dan *"bu gibi şeyialara ehemmiyet vermeyiniz!"* cevabını almıştır¹⁰⁰. 17nci Kolordu Kumandanı Ali Nadir Paşa, Bab-ı Âli ve Harbiye Nazırı Şakir Paşa ile telgraflaşmasından sonra komutası altındaki birliklere şu emirleri vermiştir. İzmir, bugün öğleden sonra İtilaf Devletleri tarafından işgal edilecektir. Her türlü silah ve harp malzemesi bu kıtalara teslim edilecektir. Bu bölgedeki komutanlar, subaylar ve erler bölge dışında gerilerinde toplanacaklar, kolordunun vereceği emre göre hareket edeceklerdir. Bu işgale hiçbir şekilde karşı konulmayacak, gelecek İtilaf müfrezelerine gereken kolaylıklar sağlanacaktır. Kolorduya verilen bu emir sebebiyle, Türk birlikleri işgalden hemen önce sessizce çekilmişlerdir. Dolayısıyla işgal güçleri ile Türk askeri güçleri arasında hiçbir çatışma olmamıştır¹⁰¹. Limanda bulunan Yunan harp gemileri

⁹⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet Karayaman, "İzmir Valisi İzzet Bey'in Kaleminden İzmir'in İşgali", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, c. VI, S. 15, Yıl. 2007/Güz, İzmir, 2009, s. 3-18.

⁹⁷ HTVD, S. 37, v. 895.

⁹⁸ TİH II. Cilt Batı Cephesi, s. 36.

⁹⁹ TİH I, 1999, s. 209; Tansel, a.g.e., s. 188; Ali Çetinkaya, *Askerlik Hayatım 1914-1922; Irak Cephesi, İşgal İzmir'i ve Ayvalık*, Yay. Haz. Oktay Şimşek, Zeki Dilek, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., 2012, s. 279.

¹⁰⁰ ATASE, No. 1/1, Kls. 14, Dos. 55, Fih. 27-3. (TİH II. Cilt Batı Cephesi, s. 36'dan naklen); ATASE, Kls.12 Dos.74-49 Fih.5; Kls.14 Dos.72-55 Fih.27-1 (Mustafa Turan, "İzmir'in İşgali Üzerine", *ATAM Dergisi*, c. XII, S. 36, 1996, Ankara, s. 744'den naklen); TİH I, s. 210; Ömer Sami Coşar, *İstiklal Harbi Gazetesi*, İstanbul, Yeni İstanbul Yay., 15 Mayıs 1919, s. 1; Çetinkaya, a.g.e., s. 248.

¹⁰¹ TİH II. Cilt Batı Cephesi, s. 36; Coşar, a.g.e., s. 1.

mürettebatı, yerli Rumlara Yunan ordusunun 15 Mayıs'ta İzmir'e çıkacağını haber vermiştir. Bu haber İzmir halkını ise endişe ve kedere düşürmüştür¹⁰².

Türk Ocağı'nda toplanan gençler, işgal karşısında hükümetin ne yapacağını öğrenmek maksadıyla valiye heyet göndermeye karar vermişlerdir. Vali Ahmet İzzet Bey, Türk Ocağı'ndan gelen bu heyeti oldukça soğuk karşılamış ve sadece durumu sadrazama ilettiğini ve haber beklediğini dile getirmiştir. Bunun üzerine Türk Ocağı'na dönen gençler bir sonuç alamadan dağılmışlardır¹⁰³. İzmir halkı, Yahudi maşatlığında toplanmışlardır. Buradaki mitingde gazeteci Hasan Tahsin, Türk Ocağı'ndan Vasıf (Çınar) Bey ve Müftü Rahmetullah Efendi gibi isimler konuşmalar yapmışlardır. Sonrasında ise sabaha kadar bütün Anadolu'ya İzmir'in işgal edildiğine dair telgraflar¹⁰⁴ çekilmiştir¹⁰⁵.

Fevzi Paşa'nın daha önce verdiği emre göre, olası bir Yunan çıkarması halinde Harbiye Nazırı'nın imzasıyla ateşle karşılık verilmesi gerektiğini bildirmiş idi¹⁰⁶. Mehmet Şakir Paşa, Fevzi Paşa'nın verdiği bu emri Ali Nadir Paşa'dan öğrenmiş ve böyle bir şey olamayacağını ifade etmiştir. Mehmet Şakir Paşa'nın bu sözleri İzmir'in işgali esnasında Türk askerlerinin hareketsiz kalmasına neden olmuştur¹⁰⁷. Fevzi Paşa, İzmir'in işgaline ihtimal vermeyen Harbiye Nazırı Mehmet Şakir Paşa ile işgal konusunda yaşadığı fikir ayrılıkları sebebiyle makamından olduğunu dile getirmiştir¹⁰⁸. Fevzi Paşa, tayini hakkında emre uyacağını fakat muamelenin doğru olmadığını Mehmet Şakir Paşa'ya iletmiş, paşa da buna karşılık "keenlemeyekün"¹⁰⁹ cevabını vermiştir¹¹⁰.

¹⁰² TİH II. Cilt Batı Cephesi, s. 38.

¹⁰³ Coşar, a.g.e., s. 2.

¹⁰⁴ Telgraf metni için bkz. Karabekir, a.g.e., s. 64; Taçalan, a.g.e., s. 256.

¹⁰⁵ TİH II. Cilt Batı Cephesi, s. 39; Umar, a.g.e., s. 109-117; Coşar, a.g.e., s. 2; Taçalan, a.g.e., s. 253-256; Özalp, a.g.e., s. 6-7.

¹⁰⁶ ATASE, No. 1/1, Kls. 26, Dos. 105, Fih. 62-2. (TİH II. Cilt Batı Cephesi, s. 36'dan naklen); Falih Rıfkı Atay, Atatürk'ün Bana Anlattıkları, İstanbul, Sel Yayınları, 1955, s. 121.

¹⁰⁷ Sertoğlu, a.g.e., s. 39.

¹⁰⁸ Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisi Fevzi Paşa, Harbiye Nazırı Mehmet Şakir Paşa'nın onayı ile 14 Mayıs'ta I. Ordu Müfettişliği'ne tayin edilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Takvim-i Vekâyi, 15 Mayıs 1919, nr. 3549, s. 1; Sertoğlu, a.g.e., s. 34; Atay, a.g.e., s. 121.

¹⁰⁹ Hukuk literatüründe; hiç olmamış gibi anlamında kullanılmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. 'çevrimiçi' https://www.hukuki.net/hukuk_sozlugu.asp?start=911, 9.7.2019.

¹¹⁰ Hatemi, a.g.e., s. 650.

14 Mayıs akşamı saat 23.30'da¹¹¹ Amiral Calthorpe'un ikinci notası¹¹² İngiliz siyasi temsilcileri aracılığı ile İzmir Valisi Ahmet İzzet Bey'e iletilmiştir¹¹³. Vali İzzet Bey, nota muhtevasını 17nci Kolordu Kumandanı Mirliya Ali Nadir Paşa'ya bildirmiştir. İkinci notada, İzmir'in ertesi gün (15 Mayıs) saat 08.00 civarında fakat ilk notadan farklı olarak, İtilaf güçleri adına Yunan kuvvetleri tarafından işgal edileceği bildirilerek subay ve askerlerin işgal boyunca kışlada kalmalarının gerekli olduğu vurgulanmıştır¹¹⁴. Ayrıca bu kararın Bab-ı Âli'ye de bildirilmiş olduğundan da bahsedilmiştir. İngiliz Amirali notanın sonunda, limandaki İtilaf filoları asayişli sağlayacaklardır diyerek tehdit etmeyi de ihmal etmemiştir. Kolordu Komutanı Ali Nadir Paşa, bu notayı 14 Mayıs'ı 15 Mayıs'a bağlayan gece saat 01.00'de Harbiye Nezareti'ne bildirmiştir¹¹⁵. Ali Nadir Paşa, nezaretten herhangi bir cevap alamamış ve mecbur olmamasına rağmen bu notanın gereğini yerine getirmiştir¹¹⁶.

15 Mayıs 1919 sabahı saat 08.00'de Yunan kıtaları İzmir'e çıkmaya başlamışlardır. Aynı vakitlerde yerel bir gazetede İzmir Valisi'nin, şehrin Yunanlılar tarafından işgal edileceğini yalanlayan bir beyanat yayınlamıştır. Bu beyanat okunurken Yunanlılar şehri çoktan işgale başlamışlardı¹¹⁷. İzmir'e giren Yunan İşgal Kuvvetleri tarafından, halkın dini duygularına, örfüne, hukukuna, gelenek ve göreneklere saygısızlık edilmeyeceğine dair bildiri metni¹¹⁸ okunmuştur. İzmir'deki Rum Metropoliti¹¹⁹ Chrysostomos işgale katılan Yunan askerlerini kutsamıştır. Bu durum kötü bir etki oluşmasına sebep olmuş, askerler sevinçten havalara zıplayarak

¹¹¹ İkinci notanın saati hakkında farklı kaynaklarda farklı saatler zikredilmiştir. Genelkurmay'a göre, nota saat 23.30'da iletilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. **TİH II. Cilt Batı Cephesi**, s. 40.

¹¹² **BOA, DH.İ.UM.EK.**, 51, 72, lef. 1-2; **ATASE**, No. 1/1, Kls. 12, Dos. 49, Fih. 5-6. (**TİH II. Cilt Batı Cephesi**, s. 40'dan naklen); Jaeschke, **a.g.e.**, 265-266.

¹¹³ Selçuk Ural, Mehmet Okur, "Vali İzzet Bey'in Kaleminden İzmir'in İşgali", **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, S. 17, Erzurum, 2001, s. 267.

¹¹⁴ Ural, Okur, **a.g.m.**, s. 270.

¹¹⁵ Ali Çetinkaya, bu tarihte Ayvalık Mıntıka Kumandanlığı vazifesi ile Ayvalık'ta bulunduğunu ve İzmir'den İstanbul'a giden telgraf hattının Ayvalık üzerinden geçmesi sebebiyle görevi icabı İzmir-İstanbul telgraflaşmasını takip ettiğini ifade etmiştir. Bu konuda da farklı olarak Ali Nadir Paşa'nın Yunan kuvvetlerinin işgalini bildiren telgrafına karşılık İstanbul'dan "devletlerin buna müsaade etmeyeceklerine dair bir cevabın geçtiğini" dile getirmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Çetinkaya, **a.g.e.**, s. 345-352.

¹¹⁶ **TİH II. Cilt Batı Cephesi**, s. 40.

¹¹⁷ Fahri Belen, **Türk Kurtuluş Savaşı**, İstanbul, Yeditepe Yay., 2015, s. 82.

¹¹⁸ Ayrıntılı bilgi için bkz. Engin Berber, **Sancılı Yıllar: İzmir 1918-1922 Mütareke ve Yunan İşgali Döneminde İzmir Sancağı**, Ankara, Ayraç Yayınevi, 1997, s. 222.

¹¹⁹ Ortodokslarda patrikten sonra gelen ve bir bölgenin din işlerine başkanlık eden din adamına verilen ad.

İzmir sokaklarında yürüyüşe çıkmışlardır. Askerlerin geçtiği yerlerde toplanan Rumlar, Türkleri tahrik edecek davranışlarda bulunmuşlardır¹²⁰. Ardından Hukuk-u Beşer Gazetesi Yazı İşleri Müdürü Hasan Tahsin¹²¹, in Yunan Efzon alayının önünde yürüyen bayraktarı vurması¹²² ile gerilim tırmanmıştır. Bu olay ile birlikte Türk halkı harekete geçmek için beklediği işareti almıştır. Fakat işler “Yaşasın Venizelos” demedikleri için İzmir Askerlik Dairesi Başkanı Albay Süleyman Fethi Bey de dahil olmak üzere çok sayıda Türk subayı ve askerinin öldürülmesine kadar varmıştır. Türk askerlerin maruz kaldığı katliamın yanı sıra siviller de çoluk çocuk kadın erkek demeden katledilmişlerdir. Yaşanan katliam ertesi gün de devam etmiştir¹²³. Bunun üzerine Calthorpe duruma el koyarak Yunan Subaylarını ağır şekilde azarlamıştır. Kurulan Harp Divanı ile idam da dahil olmak üzere çeşitli cezalar verilmiştir¹²⁴.

İşgal esnasında bölgedeki polislerin büyük çoğunluğu görevlerinden alınmıştır. Kalan kısmının da İzmir ve civarında kalmasına izin verilmemiş, Anadolu’nun çeşitli bölgelerine sürülmüşlerdir. İzmir’de kalanlar ise, görev ve yetkilerinden hatta canlarından olmuşlardır¹²⁵.

15-16 Mayıs tarihlerindeki sansür İstanbul halkının İzmir’in işgalini öğrenmesine engel olmuştur¹²⁶. 16 Mayıs’ta hükümet resmi tebliğ yayınlarak işgal durumuna açıklık getirmiştir¹²⁷. Yunan işgali sonrası hükümet adına yapılan açıklama, “*Millete vekâr ve sükûnu muhafaza lüzumunu*” tavsiyesi olmuştur. Harbiye Nazırı Şakir Paşa da işgale herhangi bir tepki göstermeyerek, hükümetin siyasetine uygunluk göstermiştir. Fakat Erkan-ı Harbiye, hükümet ve Harbiye Nazırı ile aynı görüşte olmamıştır. Erkânı Harbiye-i Umumiyye Reisi, Harbiye Nazırı Mehmet Şakir Paşa’nın hükümeti ikaz etmek ya da en azından daha müsbet kararlara teşvik etmesi

¹²⁰ Berber, a.g.e., s. 222-223.

¹²¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Hakan Ayaz, “II. Meşrutiyet Döneminde Hasan Tahsin ve Gazeteciliği”, Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir, 2014, s. 79-80; Sabri Durusu, “15 Mayıs 1919’da İzmir’e Çıkan Yunanlıların İzmir ve Çevresinde Yaptıkları Katliam”, *Askeri Tarih Bülteni*, S. 21, Ankara, ATASE Yay., 1986, s. 9.

¹²² Oğuz Gülcan, “Batı Anadolu’da Kuvayı Milliye’nin Oluşumu (1919-1920)”, Ankara Üniversitesi, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2007, s. 122; Jaeschke, a.g.e., s. 80.

¹²³ Durusu, a.g.m., s. 10-12.

¹²⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz. Umar, a.g.e., s. 179; Jaeschke, a.g.e., s. 81.

¹²⁵ Ali Arslan, Abdurrahman Bozkurt, Ramazan Erhan Güllü, *Düşmanın Şehirdeki Hedefi Millî Mücadele Polisler*, İstanbul, Paraf Yay., 2011, s. 151-152.

¹²⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz. Salih Tunç, “İzmir’in Yunanlılar tarafından işgali ve İstanbul Basınına Yansımaları (15-26 Mayıs 1919)”, c. XV, *Türkler*, Ankara, Yeni Türkiye Yay., 2002, s. 765-775.

¹²⁷ Tebliğ metni için bkz. *Hadisat*, 17 Mayıs 1919, nr. 137, s. 1.

gerektiğine inanmıştır. Erkânı Harbiye tarafından kaleme alınarak Mehmet Şakir Paşa'ya imzalatırılan Yunan çıkarmasına muvafakat konusundaki bir yazı sadrazama sunulmuştur. Ancak, Harbiye Nazırı Mehmet Şakir Paşa, İzmir'deki Komutanlığa işgale muvafakat emrini daha önce vermiş bulunduğu için, bu yazının artık kıymeti kalmamıştır. Büyük ihtimalle sadrazam daha yazıyı okumadan İzmir'in işgal haberi İstanbul'a gelmiştir¹²⁸.

Sonraki günlerde asırlardır bir Türk şehri olan İzmir'in Yunanlılar tarafından işgali, bütün engellemelere rağmen tüm yurttan duyulmuştur¹²⁹. Halkın buna tepkisi sert olmuştur. İstanbul'daki işgal güçleri komutanlıklarına,¹³⁰ Osmanlı sarayına ve hükümete memleketin her köşesinden özellikle muhtelif Müdafaa-ı Hukuk cemiyetlerinden protesto telgrafları yağmıştır. Bu telgraflarda ulusun kendini savunacağı söylemleri yer almıştır¹³¹. Türk halkı, işgal güçleri komutanlıklarını telgraf yağmuruna tutmak dışında başta İstanbul¹³² olmak üzere, birçok yerde mitingler düzenlenmiştir. Şüphesiz ki bunların en etkilisi 23 Mayıs'ta düzenlenen Sultan Ahmet Mitingi'dir¹³³. Bu mitingin tüm yurttan etkili olduğunu gören Calthorpe, 31 Mayıs itibarıyla mitinglerin yapılmamasına dair hükümete nota vermiştir¹³⁴. İzmir'in işgali sonrasında, Türklere yönelik katliamlar¹³⁵ ve yağmalar, Türk milletinin gereken tepkiyi vermesine sebep olmuştur. Türklerin cesareti,

¹²⁸ **TİH II. Cilt Batı Cephesi**, s. 39.

¹²⁹ Webb bu durumu 19 Mayıs tarihli raporunda açıkça belirtmektedir. Jaeschke, **a.g.e.**, s. 81-82.

¹³⁰ İngiliz Yüksek Komiser Vekili Webb, Londra'ya 657 adet protesto telgrafi aldığını bildirmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Alev Coşkun, **Kuvayı Milliye'nin Kuruluşu**, Cumhuriyet Kitapları, İstanbul, 2005, s. 164; Sarıhan, **a.g.e.**, s. 247; Protesto telgrafları hakkında İngiliz Yüksek Komiser Vekili Webb, sadece kendisine gelen telgrafların 200'ü aştığını belirtmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Salâhi Ramadan Sonyel, **Mustafa Kemal (Atatürk) ve Kurtuluş Savaşı**, Ankara, TTK Yay., 2008, s. 200; Calthorpe şahsen iki günde 675 yerden protesto telgrafi almıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Jaeschke, **a.g.m.**, s. 573.

¹³¹ İzzet Öztoprak, **Türk ve Batı Kamuoyunda Milli Mücadele**, Ankara, TTK Yay., 2014, s. 61-62; Sonyel, **a.g.e.**, s. 194-216.

¹³² Ayrıntılı bilgi için bkz. Kemal Arıburnu, **Millî Mücadele İstanbul Mitingleri**, Ankara, Yeni Desen Matbaası, 1975.

¹³³ Sultanahmet Mitingi'ne davet için dağıtılan beyânnâme bkz. **Millî Mücadele Dönemi Beyânnâmeleri ve Basını**, Haz. Zekâi Güner, Orhan Kabataş, Ankara, TTK Yay., 1990, s. 78; Miting hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Arıburnu, **a.g.e.**, s. 28-33.

¹³⁴ Sonyel, **a.g.e.**, s. 217; Jaeschke, **a.g.e.**, s. 82.

¹³⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz. Mustafa Turan, **Yunan Mezalimi (İzmir, Aydın, Manisa, Denizli, 1919-1923)**, Ankara, ATAM Yay., 1999, s. 73-87; Zekeriyâ Türkmen, **Belgelerle Yunan Mezalimi**, Ocak Yay., Ankara, 2000; Metin Ayışığı, "Unutulan Soykırım: Batı Anadolu'da Yunan Mezalimi", c. XV, **Türkler**, s.776-789.

savaşma azmi ve direnci ortaya çıkmış, esir olmaksızın kahramanca özgürlüğü için savaşarak ölmeyi seçen Kuva-i Milliye ruhu ortaya çıkmıştır.

Mehmet Şakir Paşa, İzmir'in işgal edileceği haberlerine karşı koyulmamasını emretmiştir. Bu emri doğru değerlendirebilmek çok önemlidir. Şöyle ki, Damat Ferit hükümeti İtilaf Devletlerinin kararlarına uygunluk gösterip diğer taraftan el altından milli mücadeleyi desteklemiştir. Bu tavır Damat Ferit'in "*Mütareke şartları ve yabancı devletlerin kontrolü dolayısıyla, bir hareket yapmaya ve yardım etmeye kudreti olmadığı*" sözlerinden anlaşılabilir¹³⁶. Ayrıca Dahiliye Nazırı Ali Kemal Bey de kendisi ile görüşmeye gelen Balıkesir heyetine¹³⁷ Damat Ferit'in bu sözlerini tekrarlamıştır. Ayrıca, biz ayaklanmanıza engel olacak emirler verimiz, çünkü baskı altındayız. Siz isyan ediniz, milli müdafaa, bir milletin en büyük hakkıdır sözlerini sarf etmiştir¹³⁸. Bu doğrultuda Mehmet Şakir Paşa'nın da telgraf başında İtilaf Devletleri tarafından göz hapsinde olan bir hükümetin Harbiye Nazırı olarak mütareke şartlarını ihlal edebilecek herhangi bir emir vermesini beklemek pek doğru olmazdı. Harbiye Nezareti, mütareke sonrasında diplomasinin kesin bir sonuç getirmeyeceği öngörüsü ile bazı uygulamalarda bulunmuştur. Bu uygulamalar esnasında İtilaf Devletleri'nin dikkatinin celb edilmemesine önem verilmiştir. Hükümetin siyasi görüşü desteklenir görünürken, bir taraftan da silahlı direniş için gerekenleri yapmaya başlamıştır¹³⁹. Harbiye Nazırı Mehmet Şakir Paşa, bu doğrultuda 30 Nisan'da Ereğli'de bulunan Yıldırım Kışla Müfettişliği'ne oldukça önem arz eden bir şifre göndermiştir. Bu şifrede, Harb-i Umumi'den şimdiye kadar yapılan istihbarat hizmetlerinin son ana kadar kesintiye uğratılmamış olmasından bahsetmektedir. Daha açık ifade ile, istihbaratın düzenli olarak Harbiye Nezareti'ne

¹³⁶ İsmet Bozdağ, "Millî Mücadeleyi İstanbul Başlattı", **Tarih ve Medeniyet**, S. 15, İstanbul, 1995, s. 37.

¹³⁷ Rahmi Apak, **İstiklâl Savaşında Garp Cephesi Nasıl Kuruldu**, İstanbul, Güven Basımevi, 1942, s. 51-53.

¹³⁸ Apak, **a.g.e.**, s. 52; Bozdağ, **a.g.m.**, s. 37.

¹³⁹ Harbiye Nezareti'nin Mondros'tan sonraki faaliyetleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Mustafa Budak, "İzmir'in İşgali Sürecinde Osmanlı Harbiye Nezareti'nin Direnişle İlgili Tavrı", **90. Yılında Millî Mücadele Sempozyumları Bildiriler**, Ankara, ATAM Yay., 2011, s. 311-326.

bildirilmesi istenmiştir. Bu istihbaratın aşağıda belirtilen üç ana konuda yapılması gerekli görülmüştür¹⁴⁰.

- a. Genel olarak Osmanlı Devleti'nin leh ve aleyhindeki siyasî fikir akımları
- b. Çevre hükümetlerdeki siyasî inkılâplar
- c. Stratejik birlikler ve genel kuvvetler, sınırlara yakın yabancı kuvvetler ile Osmanlı ülkesindeki yabancı birlikler ve genel harekât.

Ancak İzmir'in işgali Harbiye Nezareti'nin bu bölgeye ağırlık vermesini gerektirmiştir. 15 Mayıs'ta Harbiye Nezareti'nden 57. Fırka¹⁴¹'ya gönderilen şifrede, işgalin mahiyetinin henüz belli olmadığı ve bu belirsizlik ortadan kalkıncaya kadar İzmir'deki askerler toplu halde bulundurulacak silahlarını koruması öngörülmüştür¹⁴². Mehmet Şakir Paşa'nın halefi Şevket Turgut Paşa da nezaret makamına geldikten sonra bu çizgiyi bozmamış ve 19 Mayıs'ta silahlı direnişin hangi şartlar dahilinde yapılması gerektiğini bildirerek Batı Anadolu'daki askerî makamları uyarmıştır¹⁴³. Harbiye Nezareti'nin ve ordu komutanlarının¹⁴⁴ direniş hakkındaki benzer tavrı, Anadolu'da Kuvâ-i Milliye hareketinin oluşum sürecini hızlandırdığı yadsınamaz bir gerçektir¹⁴⁵.

Mehmet Şakir Paşa'nın İzmir'in işgali karşısındaki tavrı başka bir eserde ise şu şekilde geçmektedir: Gece yarısından sonra Harbiye Nezareti'ne durmaksızın acele notlu telgraflar gelmiştir. Bu telgraflarda, İzmir'den Kolordu Askerlik Dairesi Reisi Süleyman Fethi Bey, Harbiye Nazırı Mehmet Şakir Paşa ile makine başında

¹⁴⁰ ATASE, Kls. 239, Dos. 20, Fih. 12, (Budak, **a.g.m.**, s. 315'ten naklen); Zekeriya Türkmen, "Mütareke Döneminde (1918-1921) Ordu Mütareke Döneminden Millî Mücadele'ye Geçişte Ordunun Yeniden Yapılandırılması", **Askerî Tarih Bülteni**, 1996, S. 41, s. 49.

¹⁴¹ Merkezi İzmir'de olan 17. Kolordu Komutanlığı, 56. ve 57. Fırkalardan oluşmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. ATASE, Nr. 1/50, Kls. 466, Dos. 8, Fih. 1/1, (Türkmen, **Mütareke Döneminde Ordunun Durumu Yeniden Yapılanması (1918-1920)**, s. 326'dan naklen).

¹⁴² Bu şifre telgrafi, haberleşmedeki sıkıntılar sebebiyle 17nci Kolordu Komutanlığı 56ncı Fırka ve 10ncu Fırka Ahz-ı Asker Rıyaseti'ne duyurulamamıştır. ATASE, Kls. 239, Dos. 20, Fih. 15-1, (Budak, **a.g.m.**, s. 315'ten naklen); Aynı şifre, 2nci Kolordu, Edirne 4ncü Fırka Ahz-ı Asker Rıyaseti, Kırkkilise 49ncü Fırka, Keşan 60ncü Fırka ve Edirne 187nci Alay ve Merkez Kumandanlıklarına Süvari ve Topçu Alay ve Cebel Taburu'na gönderilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. **ATBD**, S. 112, Ankara, Genel Kurmay ATASE Yay., Yıl, 50, Haziran, 2001, s. 30, belge no. 4119.

¹⁴³ ATASE, Kls. 239, Dos. 20, Fih. 18, (Budak, **a.g.m.**, s. 316'dan naklen); Bu tamimin diğer bir nüshası Aydın 57. Fırka Kumandanlığına gönderilmiştir. Bkz. **ATBD**, s. 50-51, belge no. 4125.

¹⁴⁴ Gerek Mustafa Kemal Paşa'nın Yunan işgaline verdiği tepki, gerekse Erkân-ı Harbiye-i Umumiyye Reisi Cevad Paşa'nın Ayvalık direnişinin başarılı olmasından duyduğu memnuniyeti ifade etmesi ve birçok komutanın vatanın siyaset yolu ile kurtarılabilmesi için öncelikle ordunun güçlü olması gerektiği ve gerekirse silahlı bir direnişte bulunulması gerektiği görüşüne sahip olmuşlardır.

¹⁴⁵ Budak, **a.g.m.**, s. 320.

hemen konuşmak istediğini belirtmiştir. Bunun üzerine Harbiye Nazırına haber verilmiştir. Çok geçmeden Harbiye Nazırı Mehmet Şakir Paşa beraberindeki Fevzi (Çakmak) ve Ahmet Fevzi Paşalar ile içeri girmiştir. İzmir’den gelen haber paşalara iletilmiştir. Buna göre: “İzmir limanına demirleyen İtilâf Donanması Amiralî Caltrope, mütarekenin 7nci maddesine göre İzmir’in teslim edilmesini istemiştir. Ayrıca Karaburun’dan Körfez dışında birçok Yunan nakliye gemisinin askerle dolu olarak beklediği haberi gelmiştir. Buna göre İzmir teslim edilir edilmez Yunanlılar tarafından işgal edilecektir. İzmir halkı galeyandadır. İzin verirsiniz bu isteği reddederek elimizdeki kuvvetlerle İzmir’i müdafaa edeceğiz.” Bu haberleri okuyan Mehmet Şakir Paşa, “*Haydi evlâtlar, Allah muvaffakiyet versin, Tanrı yardımcınız olsun.*” demiştir. Ardından İzmir’e yazılacak cevapta mütarekenin 7nci maddesine nasıl karşı çıkacaklarına dair konuşmalar geçmiştir. Şakir Paşa’nın “*İzmir’i Yunanlılara teslim etmek olur mu?*” sözleri üzerine Ahmet Fevzi Paşa: “*7nci madde meydandadır. Yunanlılar İzmir’e çıkacak olurlarsa, Bab-ı Âli vasıtasıyla protesto ederiz.*” düşüncesini dile getirmiştir. Bunun üzerine Harbiye Nazırı Mehmet Şakir Paşa sapsarı kesilmiş ve sinirden titreyen elleri ilk yazılan emri silmiş ve yeni emri yazmıştır. Bu emri makine başındaki görevliye “*innâ lillâh ve innâ ileyhi râciun*” sözleri ile teslim etmiştir. Mehmet Şakir Paşa, İzmir’e şu cevabın verilmesini emretmiştir: “*Amiral Caltrop’un mütarekenamenin 7nci maddesine istinaden vukubulan talebini yerine getiriniz. Ben Bab-ı Âliye gidiyorum lâzım gelen teşebbüsatta bulunacağım.*”¹⁴⁶. Atay, eserinde yer verdiği bu bölümü, işgal gecesi Harbiye Nezaretinde nöbet tutan muhabere memurunun anlatışı üzerinden hazırladığını dile getirmiştir. Harbiye Nezareti’nin tavrının anlaşılabilmesi açısından önem arz eden diğer bir nokta ise Harbiye Nazırı Mehmet Şakir Paşa’nın, 25 Nisan’da Fransız Moniteur d’Oriental Gazetesi’ne verdiği demektir. Mehmet Şakir Paşa bu demecinde, Harbiye Nezareti ile İtilaf Devletleri münasebetinin yolunda olduğunu dile getirmiştir. Ayrıca mütarekenin bütün hükümlerinin de uygulandığını ifade etmiştir¹⁴⁷. Ancak aynı gün, 25 Nisan’da Konya’ya gelen İtalyan birlikleri barınmak için bina taleplerini dile getirmişlerdir. II. Ordu Müfettişi Mersinli Cemal

¹⁴⁶ Falih Rıfkı Atay, **Çankaya: Atatürk’ün Doğumundan Ölümüne Kadar**, İstanbul, Doğan Kardeş Yay., 1969, s. 167-168.

¹⁴⁷ **Vakit**, 25 Nisan 1919, nr. 536, s. 1.

Paşa, bu durumu Harbiye Nezareti'ne bildirmiştir. Harbiye Nezareti bu durum karşısında İtalyan taburunun Konya'ya gelişinin protesto edilmesini ve hiçbir yardımın yapılmamasını yönünde tavrı belirlemiştir¹⁴⁸. Harbiye Nezareti'nin İtilaf Devletleri ile iyi geçinme ve mütarekeyi uygulama söylemlerine rağmen İtalyanların protesto edilmesi yönünde tavrı belirlemiştir. Nezaretin bu tavrı İtilaf Devletleri'nin emirlerinin zahiren uygulandığının ancak uygulamada emirlere olabildiğince engel olunmaya çalışıldığının bir göstergesidir. Tüm bunlara göre devlet görevlileri resmiyette, imzalanan mütarekenin dışına çıkılmaması ya da mütarekeye ters bir emir verilmemesi görüşü benimsemiş ve buna uygun emirler vermişlerdir.

İstanbul Hükümeti 14 Mayıs'a kadar İzmir'in işgal edileceğinden bihaber durumdadır. 15 Mayıs¹⁴⁹ sabahı saat on birde Nişantaşı'ndaki hariciye konağına gelen Amiral Webb, İzmir'in işgal edildiğine dair notasını sadrazama bizzat vermiştir. Bu durum üzerine toplanan kabine, işgale ilk itiraz ve tepki olarak bir nota¹⁵⁰ hazırlamış ve bu notayı sadrazam gece geç saatlerde İtilaf Devletleri mümessillerine şahsen teker teker vermiştir. Ardından Hariciye Konağına geri dönen sadrazam, kabine üyeleri ile birlikte istifa etmeye karar vermişlerdir. 16 Mayıs'ta Yıldız Sarayı'nda padişahı ziyaret eden sadrazam af edilmelerini isteyerek istifalarını padişaha sunmuşlardır¹⁵¹. Damat Ferit Paşa, hükümetin istifası ile ilgili olarak, böyle

¹⁴⁸ HTVD, S. 39, v. 925-926; TİH I, s. 148-149.

¹⁴⁹ İstanbul'un haberdar edildiği notanın 14 Mayıs ve 15 Mayıs tarihli olduğunu hakkında çeşitli kaynaklar mevcuttur. Mustafa Turan, 14 Mayıs tarihini vermiş ve Gökbilgin'i kaynak göstermiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Mustafa Turan, "İzmir'in İşgali Üzerine", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, c. XII, S. 36, Ankara, ATAM Yay., 1996, s. 739-755. (Oysa ki Gökbilgin bir tarih vermemiştir. 16 Mayıs tarihli İstanbul matbuatının yayınladığı İstanbul gazetelerinde; "*dün sabah saat 11 de Nişantaşın'da sadrazam Ferit Paşa'ya konaklarında Amiral Vep tarafından verilen notada Paris konferansı kararına göre İzmir kalelerinin....*" yazısı mevcuttur. Bu bilgiye göre notanın verildiği tarih 15 Mayıs yani işgal günüdür. Ayrıntılı bilgi için bkz. Gökbilgin, **a.g.e.**, s. 86. Ayrıca Harbiye Nazırı Mehmet Şakir Paşa'nın İstanbul'a işgal haberleri geldiğinde verdiği tepkiyi de göz önüne alırsak tarihin 15 Mayıs olduğu kanısına varılmaktadır.) Ayrıca Turan, Mehmet Şakir Paşa'nın bu işgali bilmesi gerektiğini düşünerek "nasıl bilmiyordu?" diyor. Başka bir yerde de durumdan "Harbiye Nazırı'nın ihaneti" diye bahsetmektedir. Bu çirkin yakıştırmayı Mehmet Şakir Paşa'nın Ali Nadir Paşa'ya "mütareke kuralları gereği İtilaf devletlerinin İzmir'i işgali emrine uyulması"nı dile getirdiği için yapmıştır. Mehmet Şakir Paşa'ya böylesine çirkin bir yakıştırma yaparken diğer taraftan da Ali Nadir Paşa'yı zorunluluğu olmamasına rağmen aldığı emirleri yerine getiren Türk subayı olarak savunmaktadır. Akşin ise, Damat Ferit'in Webb'e verdiği 15 Mayıs tarihli protesto notasından yola çıkarak hükümetin işgal haberini, vali ve kolordu komutanından gelen telgraf ile öğrenmiş olduğu kanısındadır. Akşin, **a.g.e.**, s. 267; Tebliğ metni için bkz. **İkdam**, 16 Mayıs 1919, nr. 7998, s. 1; **İleri** 16 Mayıs 1919, nr. 488-106, s. 1; **Hadisat**, 17 Mayıs 1919, nr. 137, s. 1.

¹⁵⁰ Nota için bkz. Göztepe, **a.g.e.**, s.146-147.

¹⁵¹ Göztepe, **a.g.e.**, s.145-148; İstifa metni için bkz. **İkdam**, 17 Mayıs 1919, nr. 7999, s. 1; İnâl, **a.g.e.**, XI-XIV, s. 2040.

bir zamanda padişahı yalnız bırakmak istemediğini dile getirmiştir. Fakat Heyet-i Vükela'ya kabul ettirememiş ve sonuçta istifa kararı çıktığı dile getirmiştir¹⁵². Dönemin şartları gereği İtilaf kuvvetleri karşısında çaresizlikten dolayı hükümet üyelerinin istifa ettikleri görülmektedir.

Yunan ordusunun üç yıl süren Anadolu Harekâtı bittiğinde geriye baştan aşağıya tahrip edilmiş, yakılmış, yıkılmış ve viraneye dönmüş bir Batı Anadolu kalmıştır. Yunan askerleri ve hükümeti, başta İngiltere olmak üzere bütün destekçilerini hüsrana uğratmıştır. Yunan zulmü de Avrupalılar tarafından tescillenmiştir¹⁵³.

b. Mustafa Kemal Paşa'nın Samsun'a Çıkışında Oynadığı Rol

Mondros Mütarekesi'nin açık uçlu ve son derece ağır şartları, yavaş yavaş uygulanmaya başlanmıştır. Mütarekenin 5. maddesi olan “Hudutların muhafazası ve iç asayişin devam etmesi için lüzum görülecek askerî kuvvetten başka derhal terhis edilecek, bunların miktarı bilahare İtilaf hükümetleri tarafından kararlaştırılacaktır”¹⁵⁴ hükmü doğrultusunda, Harbiye Nazırı Şakir Paşa ile beraberindeki Cevat (Çobanlı) ve Fevzi (Çakmak) Paşa'lar, Osmanlı Ordusunu yeniden yapılandırmaya girişmişlerdir¹⁵⁵. Bu girişimin sonucunda, müfettişlikler¹⁵⁶ tesis edilmesini planlamışlar ve Damat Ferit'in de benimsediği bu proje Nisan ayı sonunda padişah tarafından onaylanmıştır. Askeri yetkilerin yanı sıra mülki yetkilere de haiz olacak bu müfettişlerin görevlerine başlamaları için, müttefik devletlerden onay alınması gerekli idi. Bu onay, müfettişliklerin asayiş sağlama ve mütarekeye

¹⁵² Türkgeldi, a.g.e., s. 228.

¹⁵³ Ayrıntılı bilgi için bkz. Mevlüt Çelebi, **İtalyan Arşiv Belgelerinde Anadolu'da Yunan Mezalimi (1919-1922)**, Ankara, ATAM Yay., 2010; Selçuk Ural, “Yunan Mezaliminin Uluslararası Alanda Tescili” c. XV, **Türkler**, Ankara, 2002, s. 792-799; Kansu Şarman, “İngiliz ve Amerikan Arşivlerinde Yunan Zulmü”, **Popüler Tarih Dergisi**, S. 10, İstanbul, Mart 2001, s. 14-15.

¹⁵⁴ ATASE, 1-3, Kls. 6, Dos. 25, Fih. 3,4,4,5 (Türkmen, a.g.e., s.80'den naklen)

¹⁵⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz. Türkmen, **Mütareke Döneminde Ordunun Durumu Yeniden Yapılanması (1918-1920)**.

¹⁵⁶ Bu bilgi, yeni oluşturulan IX. Ordunun (III. Ordu) müfettişliğe aittir. Daha önceden oluşturulmuş olan 2 müfettişlik böyle oluşturulmamıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Zekeriya Türkmen, “İkinci Meşrutiyet Döneminde (1909-1919) Osmanlı Ordusunda Müfettişlik Teşkilâtına Geçiş ve Uygulamalar”, **Beşinci Askerî Tarih Semineri (23-25 Ekim 1995) Bildirileri**, c. I, Ankara, 1996, s. 21-46; Türkmen, a.g.e., s. 104 – 120.

uyulup uyulmadığının kontrol edilmesi amacı ile kuruldukları dile getirilerek alınmıştır¹⁵⁷. Müfettişlik teşkilatının kurulması ile birlikte mütareke hükümlerine aykırı bir durum teşkil etmeden görünüşte Osmanlı ordusu savaş düzeninden barış düzenine geçmiştir¹⁵⁸. Oysa Harbiye Nazırı Şakir Paşa, 30 Nisan'da Ordu Müfettişlikleri ve Kolordulara “gizli” notu ile gönderdiği emirde ordunun seferber durumda olduğunu açıklamış askerî faaliyetler ve istihbaratın hiçbir şekilde aksatılmaması doğrultusunda emir vermiştir¹⁵⁹.

Osmanlı ordusundaki yapılandırma, mevcut bulunan ordunun daraltılması, dolayısıyla asker sayısının indirilmesiyle gerçekleşmiş olacaktır. Fakat İtilaf Devletleri, henüz bu konuda herhangi bir sayı¹⁶⁰ bildirmemişlerdir. Bu durumu lehine kullanmak isteyen Osmanlı yönetimi bir komisyon oluşturarak harp tecrübesi yüksek, kıymetli subayların terhis edilmeyecekler arasına alarak ileride mevcudunu tekrar arttırmak amacıyla ordunun iskeletini korumayı planlamışlardır¹⁶¹. Ordunun mevcudunun azaltılmasının yanı sıra silah, teçhizat ve diğer malzemelerin de müttefik kuvvetlerine teslim edilmesi gerekmekte idi¹⁶².

Yukarıda zikredilen İzmir'in durumu ile benzer özellikler taşıyan Karadeniz'deki karışıklık ortamını kavrayabilmek, konunun ehemmiyeti açısından Samsun ve civarının o günkü durumuna bakmak elzemdir. Ayrıca, İzmir'in işgalinden önce Karadeniz'de, Pontus Rum Devleti kurma çabaları görülmüştür.

¹⁵⁷ Abdurrahman Bozkurt, “İtilaf Devletlerinin İstanbul'da İşgal Yönetimi”, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2009, s. 122.

¹⁵⁸ Zekeriya Türkmen, “Mustafa Kemal Paşa'nın Samsun'a Hareketi ve Müfettişlik Bölgesindeki Faaliyetleri”, **90. Yılında Millî Mücadele Sempozyumları Bildiriler**, Ankara, ATAM Yay., 2011, s. 67.

¹⁵⁹ Türkmen, **a.g.m.**, s. 68-69-108; Kasap, “Göçen Hayatların İzleri 2. Bölüm TRT AVAZ”, 19:43-19:49.

¹⁶⁰ General Milne'ye göre; 1 süvari ve 1 piyade tümeni ve yardımcı kuvvetlerden meydana gelen 3 kolordu kurulmalı ve toplam asker mevcudu 100.000 civarında olmalı idi. Ayrıntılı bilgi için bkz. Türkmen, **a.g.e.**, s. 80; Harbiye Nazırı Şakir Paşa ise Nisan 1919'da Moniteur Oriental adlı gazeteye verdiği demeçte, müttefiklerin Türklerin 100.000 kişilik ordu kurmalarına izin vereceklerini umduğunu belirtmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. **Alemdar**, 25 Nisan 1919, nr. 124-1434, s. 1; Türkmen, **a.g.e.**, s. 82; Aynı konuda, Mehmet Şakir Paşa, 17 Nisan'da Journal d'Oriental'e verdiği röportajda ise, bunun “gayet ağır bir yük altında bulunan bütçemizi göz önüne alarak” şimdilik Osmanlı ordusunu düzenlemekten vazgeçildiğini belirtmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. **Alemdar**, 17 Nisan 1919, nr. 116-1426, s. 2.

¹⁶¹ Türkmen, **a.g.e.**, s. 80-82.

¹⁶² Türkmen, “Mütareke Döneminde (1918-1921) Ordu Mütareke Döneminden Millî Mücadele'ye Geçişte Ordunun Yeniden Yapılandırılması”, s. 47.

Trabzon Vilayeti'ne bağılı Samsun Sancağı'nın¹⁶³ coğrafi ve ticarî konumu itibariyle merkez olarak düşünülmesine neden olmuştur. Bu amaçla Samsun'a 30 bin civarında Hristiyan getirilmiştir. Buna rağmen Rum nüfus Müslüman nüfusun yarısına dahi yaklaşmamıştır¹⁶⁴. Ayrıca Anadolu'da eşkıyalık yapan asker kaçakları da bu bölgede yoğun bir şekilde bulunmaktadır¹⁶⁵. Bölgedeki Rumlar, devlet kurmak için Balkanlar örneğindeki gibi silahlı hareketlenme, ayaklanma başlatmışlardır. Bu olaylara karşı Müslüman halk ve hükümet tepki göstermesi "katliam" şeklinde yansıtılmıştır¹⁶⁶. Rumlar, bağımsızlığa gitme yolunda cemiyetler¹⁶⁷ ve çeteler¹⁶⁸ oluşturmuşlardır. Bu oluşumlar gösterdikleri Pontus faaliyetlerini¹⁶⁹ ulvî bir görev olarak görmüşlerdir. Bu durum da faaliyetlerinin daha fazla arttırmasına neden olmuştur¹⁷⁰. Bu çetelere karşılık halihazırda Müslüman asker kaçakları da çeşitli oluşumlar içerisine girmişlerdir. Müslüman asker kaçaklarının oluşumuna halkın destek olması ile ortaya asayişsizlik ortamı çıkmıştır. Tüm bu yaşananlar bölgenin İtilaf Devletleri tarafından işgal edilmesine zemin hazırlamaktaydı.

İzmir'in işgalinden sonra, Rumların çoğunlukta olduğu Orta Karadeniz bölgesinde ortaya çıkan çeşitli tecavüzler dayanılmaz bir hal almıştır. Böylece Orta Karadeniz bölgesinin halkı İzmir'deki gibi bir işgalin kendi başlarına geleceği düşünceleriyle millî teşkilatlanmayı hızlandırmıştır¹⁷¹. Bu teşkilatlanmada çete oluşumlarının yanında yer yer sivillerden oluşturulan milis güçleri de bulunmuştur.

¹⁶³ Nasrullah vd., **a.g.e.**, s. 74.

¹⁶⁴ Baki Sarısakal, **Belge ve Tanıklarla Samsun'dan Ankara'ya (19 Mayıs 1919-23 Nisan 1920)** c. I, Samsun, Samsun Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2008, s. 240.

¹⁶⁵ Türkmen, **a.g.e.**, s. 87.

¹⁶⁶ Akşin, **a.g.e.**, s. 241.

¹⁶⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz. **Pontus**, Ankara, T.B.M.M. Hükümeti Matbuat Müdüriyet-i Umumisi Yayını, 1922.

¹⁶⁸ Ayrıntılı bilgi için bkz. **Atatürk'ün Samsun'a Çıkışı ve Kurtuluş Savaşı'nın Başlatılmasına Dair Belgeler**, Haz. Cemal Taşkiran vd., Ankara, ATASE Yay., 1999, s. 9-11; Kemal Çiçek, "Amerikan İstihbarat Raporları Işığında Orta Karadeniz'de Rum Çete Faaliyetleri Hakkında Bazı Gözlemler", **İlk Adımdan Cumhuriyet'e Milli Mücadele**, İstanbul, Mavi Yayıncılık, 2008, s. 123-128.

¹⁶⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Hamit Pehlivanlı, "Tarih Perspektifi İçerisinde Pontus Olayı: Yakın Tarihimize ve Günümüze Etkileri", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, c. X, S. 29, Ankara, ATAM Yay., 1994, s. 357-377; Hasan Cicioğlu, "Samsun Bafra (Nebiyân Bölgesinde) Rumların Pontus Faaliyetleri(1918-1922)", **İlk Adımdan Cumhuriyet'e Milli Mücadele**, İstanbul, Mavi Yayıncılık, 2008, s. 157-164; Mesut Çapa, **Pontus Meselesi**, İstanbul, Serander Yay., 2001.

¹⁷⁰ Bilâl Niyazi Şimşir, **British Documents on Atatürk (1919-1938)**, c. I, Ankara, TTK Yay., 1973, s. 4-5.

¹⁷¹ Dursun Ali Akbulut, "Millî Mücadele Orta Karadeniz Kuva-yı Millîyesi", **History Studies Prof. Dr. Enver Konukçu Armağanı**, 2012, s. 4.

Bu kuvvetlerin başında da farklı rütbelerde subaylar yer almıştır. Samsun'da bulunan İngilizler, bölgedeki askeri depolardan halka silah dağıtıldığı yönünde şikayetlerde bulunmuşlardır¹⁷². Mondros hükümlerince toplatılarak depolarda tutulan silahların belli bir meblağ karşılığında zabitler tarafından ahaliye dağıtıldığı haberleri karşısında İngilizler, Harbiye Nazırı Mehmet Şakir Paşa'ya ihtar göndermişlerdir. Mehmet Şakir Paşa ise bu durumun gerçek dışı olduğunu sadece köy bekçilerine silah dağıtıldığı cevabını vermiştir¹⁷³.

Bölge hakkındaki İngiliz raporlarının¹⁷⁴ yanı sıra Harbiye Nazırı Mehmet Şakir Paşa'nın yazışmaları¹⁷⁵ da asayiş bozukluklarından¹⁷⁶, karışıklık çıkması ihmalinden ve silahsızlanma sağlanmadıkça durumun sakinleşmeyeceğinden bahsetmekte idi¹⁷⁷. Bu haberler üzerine Webb ile İngiliz Dış İşleri arasındaki yazışmalar sonucu 9 Mart 1919'da 200 kişilik İngiliz müfrezesi Samsun'u işgal etmiş¹⁷⁸, başka bir müfreze de Merzifon'a gönderilmiştir. İngilizlerin Samsun çıkarmasına tepki gecikmemiş, 17-18 Mart gecesini makineli tüfek bölüğünden Hamdi isimli teğmen askerlerini alarak dağa çıkmıştır. Teğmen Hamdi Olayı'nın ardından ittihatçı fikirlerin Türkler arasında bilhassa da askerler arasında yayılmasından çekinen İngilizlerin endişeleri daha da artmıştır. Bu durum, İtilaf kuvvetleri irtibat zabitlerinin dönemin Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Reisi Fevzi Paşa'dan konu hakkında sürekli malumat istemesinden anlaşılabilmektedir¹⁷⁹. İngilizler'in Samsun'a çıkarma yapma nedeni, çete-eşkıyalık faaliyetlerinin bahane olarak öne sürülmesindendi. Oysaki bu bahanenin ardındaki gerçek, bölgenin stratejik bakımdan Karadeniz'den Anadolu'ya açılan doğal bir kapı vazifesi görmesidir. Samsun'un gerek bu özelliği gerekse İtilâf Devletlerinin Enver Paşa ile Almanların bu bölgede

¹⁷² BOA, DH.ŞFR., 97, 258.

¹⁷³ BOA, DH.KMS., 50/1, 75, lef. 6.

¹⁷⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet Okur, "İngiliz İstihbarat Raporlarına Göre 1919'da Samsun'da Genel Durum", *İlk Adımdan Cumhuriyet'e Milli Mücadele*, İstanbul, Mavi Yayıncılık, 2008, s. 129-141.

¹⁷⁵ ATASE, kol: İSH, kutu: 18, gömlek: 90, belge: 90-1, (Sarısakal, a.g.e., s.267'den naklen); ATASE, kol: İSH, kutu: 15, gömlek: 87, belge: 87-1, (Sarısakal, a.g.e., s. 265'ten naklen); *Atatürk'ün Samsun'a Çıkışı ve Kurtuluş Savaşı'nın Başlatılmasına Dair Belgeler*, s. 44.

¹⁷⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet Evsile, "Atatürk'ün Samsun'a Çıktığı Sırada Samsun ve Çevresinin Asayiş Durumu", *19 Mayıs ve Milli Mücadele'de Samsun Sempozyumu Bildiriler*, (20-22 Mayıs 1999), Samsun, 2000, s. 168-170.

¹⁷⁷ Akşin, a.g.e., s. 242.

¹⁷⁸ HTVD, S. 4, yıl. 2, 1953, v. 68; TİH I, 252; Jaeschke, a.g.e., s. 103.

¹⁷⁹ Süleyman Külçe, *Mareşal Fevzi Çakmak; Askerî, Hususî Hayatı*, İstanbul, Ahmet Halit Yaşaroğlu Kitapçılık ve Kağıtçılık, 1953, s. 107.

gizli teşkilatlar oluşturduğunu düşünmüş olmaları¹⁸⁰ Enver Paşa'nın Anadolu'ya geçme durumunda Samsun'u kullanabilecek olma ihtimalini doğurmuştur¹⁸¹.

Fevzi Paşa, 5 Nisan'da Yunan ve Bulgar seferberliğine karşı ordunun durumunu ve İngilizlerin ordumuzu tamamen dağıtmaya sevk ettiklerini Sadrazam'a bildirmek üzere tezkire yazdığını fakat Mehmet Şakir Paşa'nın imzalamadığını öne sürmektedir¹⁸². 21 Nisan 1919'da İngiliz Yüksek Komiseri Amiral Calthorpe tarafından Sadrazam ve Hariciye Nazırı Damat Ferit Paşa'ya bir mektup gönderilmiştir. Nota özelliği taşıyan bu mektupta, bahsi geçen mevzular şunlardır: Erzurum, Erzincan, Bayburt ve Sivas bölgelerindeki askerî duruma son verilip suçluların cezalandırılması, mevcut şûraların¹⁸³ kapatılmak suretiyle faaliyetlerinden men edilmesi, bu vaziyetten padişah haberdar edilerek son durumun ne olduğu hakkında komiserliğe malumat verilmesidir¹⁸⁴. 25 Nisan'da Hariciye Nezareti tarafından verilen cevapta ise, Mondros hükümlerinin uygulandığı, orduların terhis edilip silahların merkezde toplatıldığı, IX. Ordunun ilga edilip suçluların cezalandırıldığı, şûraların kapatıldığı ve bunlara ek olarak Ermeni ve Rumların yaptığı taşkınlıklar ve sebepleri bildirilmiştir¹⁸⁵.

İtilaf güçleri, Mondros Mütarekesi'nden sonra, sözde tedbir alma yöntemi olarak düşündükleri ve aslında Anadolu'yu savunmasız bırakmak itibarıyla, herhangi bir işgale karşı koymayı engelleyecek olan silahsızlandırma projesi, düşünülenin aksine Mustafa Kemal'e Samsun yolunu açması yönüyle önem arz eder¹⁸⁶. Mustafa Kemal Paşa'nın Samsun ve civarında görevlendirilme süreci üç aşamada incelenebilir:¹⁸⁷

I. Müfettişliğe tayinine ait 30 Nisan tarihli İradeye¹⁸⁸ kadar

¹⁸⁰ Külçe, **a.g.e.**, s. 106-107.

¹⁸¹ Sabahattin Selek, **Anadolu İhtilâli**, İstanbul, Burçak Yayınevi, 1968, s. 206.

¹⁸² Hatemi, **a.g.e.**, s. 645.

¹⁸³ Ayrıntılı bilgi için bkz. Nilgün Akgül Erdaş, **Milli Mücadele Döneminde Kafkas Cumhuriyetleri ile İlişkiler (1917-1921)**, Ankara, ATASE Yay., 1994.

¹⁸⁴ Bu belge, Mustafa Kemal Paşa'nın Samsun'a çıkmasının ardından malumat istemesi üzerine kendisine gönderilen özet belgedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. **HTVD**, S. 4, v. 66; Jaeschke, **a.g.e.**, s. 104, 267.

¹⁸⁵ Jaeschke, **a.g.e.**, s. 104-106, 267-268.

¹⁸⁶ Akşin, **a.g.e.**, s. 247-249.

¹⁸⁷ Jaeschke, **a.g.e.**, s. 107.

¹⁸⁸ Mirlivâ (Tuğgeneral) Mustafa Kemal Paşa'nın IX. Ordu Kıta'âtı Müfettişliğine atanması hakkında irade-i seniyye **BOA, İDUİT.**, 158, 73, lef. 1-2; **HTVD**, S. 1, yıl. 1, Ankara, Genel Kurmay Basımevi, 1952, v. 2; **Takvim-i Vekâyi**, 5 Mayıs 1919, nr. 3540.

II. Görev ve yetkilerine dair 6 Mayıs tarihli Talimatnameye¹⁸⁹ kadar

III. Bandırma Vapuru'nun 16 Mayıs'taki hareketine kadar

Birinci aşamada, Damat Ferit Paşa, Amiral Calthorpe'den aldığı Calthorpe'nin 21 Nisan tarihli notanın ardından bu mektubu ilk olarak Dâhiliye Nazırı Mehmet Ali Bey ile paylaşmış ve durum hakkındaki fikrini sormuştur. Nazır, bölgeye çözüm üretebilme yeteneğine sahip birinin gönderilmesinin uygun olduğunu dile getirmiştir. Sadrazam'ın tavsiyesini sorması üzerine aklına Mustafa Kemal'in geldiğini dile getirmiştir. Sadrazam'ın duraksaması ile sözlerine devam eden Nazır, sadece mülki amirlerin bu durumda yetersiz kalacaklarını, fakat hem mülki hem de askeri yetkilere haiz bir amirin durumun üstesinden gelebileceğini anlatması üzerine ikna olan sadrazam, sözü edilen paşayı tanımak isteğini dile getirmiştir¹⁹⁰. Sadrazamın yanından ayrılan Mehmet Ali Bey, İsmail Fazıl Paşa'nın yanına giderek durumu anlatmıştır. Dahiliye Nazır Mehmet Ali Bey, Ali Fuat (Cebesoy) aracılığı ile Mustafa Kemal'i tanımaktadır. Ali Fuat'ın abisi Dahiliye Nazırı Mehmet Ali Bey'in kızıyla evli idi. Nazır Bey, Mustafa Kemal'in İttihat Terakki grubuna mensup olmadığından emindi. Daha sonra Ali Fuat'ın babası İsmail Fazıl Paşa'nın evinde yemekler yenmiş ve tereddüt ortadan kalkmıştı. Nazır Bey birkaç kez Mustafa Kemal'i Şişli'deki evinde ziyaret etmiş, başka bir seferinde de Bahriye Nazırı Ahmet Avni Paşa'yı da götürmüştür. Başka bir gün de üçü birlikte Cercle d'Orient'de yemek yemiştir¹⁹¹. Nazırlar ve vekillerle kurulan bu temaslar sonucunda Mustafa Kemal'in olumlu izlenim bırakmasında,¹⁹² Harbiye Nazırı Mehmet Şakir Paşa'nın ve damadı Bahriye Nazırı Ahmet Avni Paşa'nın yardımları çok önemlidir.

¹⁸⁹ Talimatname üzerinde tarih bulunmamaktadır. Bkz. HTVD, v. 3; BOA, DH.İ.UM., 19-6, 1-70, lef. 2; BOA, BEO, 4574, 342984; ATASE, kol: İSH, kutu: 14, gömlek: 66, belge: 66-1, (Atatürk'ün Samsun'a Çıkışı ve Kurtuluş Savaşı'nın Başlatılmasına Dair Belgeler, s. 21'den naklen); Takvim-i Vekâyi, 5 Mayıs 1919, nr. 3540; 6 Mayıs tarihinde yazılan belgenin mefufatında olması sebebiyle 6 Mayıs tarihinde yazılmış denilebilmektedir. Bkz. BOA, DH.İ.UM., 19/6, 1/70, lef. 7; 7 Mayıs tarihinde Meclis-i Vükela'ya gönderilmiştir. Bkz. BOA, DH.İ.UM., 19/6, 1/70, lef. 5; Bu sebeple bazı telif eserlerde talimatname tarihi 7 Mayıs olarak geçmektedir. Ayrıca, Zekeriya Türkmen, Genel Kurmay ATASE Arşivindeki Kls. 11, Ds. 164, Fih. 1-1, 1-2 numaralı belgede, Mustafa Kemal Paşa'ya gönderilecek olan talimatname müsveddesindeki tarihinin 4 Nisan 1919 olduğunu belirtmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Türkmen, "Mustafa Kemal Paşa'nın Samsun'a Hareketi ve Müfettişlik Bölgesindeki Faaliyetleri", s. 74.

¹⁹⁰ Ali Fuat Cebesoy, **Millî Mücadele Hatıraları**, İstanbul, Temel Yay., 2000, s. 80.

¹⁹¹ Cebesoy, **a.g.e.**, s. 80-81.

¹⁹² Mustafa Kemal'in yaveri Cevat Abbas, Harbiye Nazırı Şakir Paşa'nın da akrabasıdır. Şakir Paşa'nın merhum Doktor Ahmet Raşit Bey'in evinde kaldığı zamanlarda kendisi ile görüşme imkânı bulan Cevat Abbas, Paşa'yı Mustafa Kemal Paşa hakkında bilgilendirmiştir. Akabinde Cuma

Karadeniz'e gönderilecek IX. Ordu müfettişliği için kudretli bir komutana ihtiyaç vardı. Mütarekenin ardından paşaların büyük çoğunluğu İtilaf Devletleri'nce şüpheli, tehlikeli, Almancı ya da Enverî görülmüş ve Anadolu'da herhangi bir isyan çıkarma potansiyeli yüksek subaylar, basit sebepler öne sürülerek tutuklatılmış ve sürgüne gönderilmişlerdir¹⁹³. Mustafa Kemal Paşa, geriye kalan birkaç subaydan birisi idi. Anadolu'ya geçmeden önce İstanbul'da bir şeyler yapılabileceğini, I. Dünya Savaşı'ndan ağır yaralar ile çıkan Osmanlı Devleti'nin diplomasi ile İtilaf Devletleri'ne karşı koyabileceğini düşünmekteydi. Bu düşünce ile kendisinin de Harbiye Nazırı olarak aralarında yer aldığı güçlü bir hükümet kurulmasını ve böylelikle İtilaf güçleri ile baş edilebileceği inancını taşıyordu¹⁹⁴. Paşa, bu konuda Mondros'tan önce¹⁹⁵ olduğu gibi tekrar siyasî girişimlerde bulunmuştur. Fakat ne yazık ki kabineye girme teşebbüslerinden istediği sonuçları elde edememiştir¹⁹⁶. Bununla birlikte Tevfik Paşa hükümetinin güvenoyu almaması için büyük çaba harcamış, fakat bundan da bir sonuç elde edememiştir¹⁹⁷. Ayrıca Mustafa Kemal, bu dönemde Ali Fethi (Okyar) Bey'in Minber Gazetesi¹⁹⁸, ne ortak olmuş ve fikirlerini halka ulaştırarak ve kamuoyu oluşturmak yolunda bu gazeteyi araç olarak kullanmıştır¹⁹⁹. Mustafa Kemal, İstanbul'da bulunduğu süre zarfında Vahdeddin ile²⁰⁰ ve eski silah arkadaşları, Ali Fuat (Cebesoy) Paşa, Refet (Bele) Bey, Kazım

selamlıklarına katılmaya başlayan Mustafa Kemal Paşa böylece saray ve çevresinin güvenini kazanmaya nail olmuştur. Ayrıntılı bilgi için bkz. Turgut Güner, **Atatürk'ün Yaveri Cevat Abbas Güner: Cepheden Meclise Büyük Önder ile 24 Yıl**, İstanbul, Güner Yay., 2007, s. 211-213.

¹⁹³ Tuncer Baykara, **Millî Mücadele**, Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., 1985, s. 49.

¹⁹⁴ Semih Yalçın, "Millî Mücadele Dönemi", **90. Yılında Millî Mücadele Sempozyumları Bildiriler**, Ankara, ATAM Yay., 2011, s. 12.

¹⁹⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz. Yusuf Hikmet Bayur, "1918 Bırakışmasından Az Önce Mustafa Kemal Paşa'nın Başyaver Naci Bey Yolu İle Padişaha Bir Başvurması", **Belleten**, c. XXI, S. 84 (Ekim 1957), Ankara, TTK Yay., s. 561-565.

¹⁹⁶ Baykara, **a.g.e.**, s. 49; Yalçın, **a.g.m.**, s. 12.

¹⁹⁷ Yalçın, **a.g.m.**, s. 13-14.

¹⁹⁸ Ayrıntılı bilgi için bkz. Fethi Tevetoğlu, "Atatürk'le Okyar'ın Çıkardıkları Gazete: Minber", **ATAM Dergisi**, c. V, S. 13, Kasım 1988, s.183-193; Betül Arı, "Atatürk, Basın ve Minber Gazetesi", Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2008; Makbule Gürel, "Mütareke Döneminde Minber Gazetesi", Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2003.

¹⁹⁹ Yalçın, **a.g.m.**, s. 14.

²⁰⁰ Mustafa Kemal Paşa, İstanbul'da bulunduğu süre içerisinde Sultan ile beş sefer görüşmüştür. Ayrıntılı bilgi için bkz. Yalçın, **a.g.m.**, s. 14-15; Osman Özsoy, **Saltanat'tan Cumhuriyet'e Giden Yolda Türk Kurtuluş Savaşı'nın Perde Arkası**, İstanbul, Aksoy Yay., 1999, s.129.

Karabekir ve İsmet (İnönü) Bey ile görüşmeleri olmuştur²⁰¹. Trakya-Paşaeli Müdafaa-i Heyeti Cemiyeti ile de irtibatta bulunmuş²⁰² İttihat ve Terakki Cemiyeti yetkilileri ile dahi yakınlaşma çabası içerisinde olmuştur²⁰³.

Tüm bu görüşmeler sonucunda Mustafa Kemal, “ordu müfettişi” ünvanı ile IX. Ordu bölgesine gönderilecek general olarak görevlendirilmiştir²⁰⁴. Seçimin bu yönde yapılmasının sebeplerinin başında muhakkak ki paşanın, İttihat Terakki ya da Alman yanlısı olmaması gelmektedir. Bu konu hakkında, Karakol Cemiyeti erkanından Avukat Refik İsmail Bey şunları anlatmaktadır: Mütareke sonrasında, kurtuluş çareleri aranılan günlerde, yakın dostu Harbiye Nazırı Mehmet Şakir Paşayı ziyarete gitmiştir. Sohbet esnasında konu bir şekilde Anadolu’ya gelince Mehmet Şakir Paşa’nın “*bu işleri kavrayıp layıkıyla düzeltecek adam yok*” sözleri üzerine İsmail Bey de Anafartalar kahramanı Mustafa Kemal’den bahsetmiştir. Mehmet Şakir Paşa, Mustafa Kemal hakkında güçlü bir *kumandan* fakat ittihatçı olduğu konusunda söylentiler olduğunu dile getirmiştir. Bunun üzerine İsmail Bey ittihatçılık düşmanı olduğunu hatta Enver’i bulsa, bir kaşık suda boğacağını iddia etmiştir. Ardından Mehmet Şakir Paşa, İsmail Bey’e Mustafa Kemal’in ittihatçı düşmanı olduğunu söylemesinin çok iyi olduğunu ve bu konu üzerinde duracağını söylemiştir. İsmail Bey ertesi gün bu diyalogu aynen Mustafa Kemal Paşa’ya aktardığını ifade etmiştir²⁰⁵. Generalin sadece bu özelliğe haiz olması dahi Damat Ferit hükümeti ve İngilizler açısından yeterli idi. Ayrıca, Mustafa Kemal Vahdettin’e Almanya yolculuğu esnasında refakat etmiş ve yaverliğini yapmıştır²⁰⁶. Bu gibi sebeplerden ötürü Mustafa Kemal’i padişaha yakın görmüşlerdir²⁰⁷. Sina Akşin’e göre, Mustafa Kemal Paşa’nın, Enver Paşa grubu ve Alman komutanlarıyla zıtlığı

²⁰¹ Süleyman İnan, “Atatürk’ün Mütareke Dönemi İstanbul’unda Geçirdiği Günleri”, **İlk Adımdan Cumhuriyet’e Milli Mücadele**, İstanbul, Mavi Yayıncılık, 2008, s. 212.

²⁰² Özsoy, **a.g.e.**, s. 122; Sarısakal, **a.g.e.**, s. 141.

²⁰³ Zekeriya Türkmen, “19 Mayıs 1919: Mustafa Kemal Paşa’nın Samsun’a Çıkışı”, c. XV, **Türkler**, s. 1533.

²⁰⁴ HTVD, v. 1; ATASE, kol: İSH, kutu: 14, gömlek: 76, belge: 76-1, (**Atatürk’ün Samsun’a Çıkışı ve Kurtuluş Savaşı’nın Başlatılmasına Dair Belgeler**, s. 69’dan naklen).

²⁰⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz. Feridun Kandemir, **Hatıraları ve Söyleyemedikleri ile Rauf Orbay**, İstanbul, Sinan Matbaası, 1965, s. 35; Fethi Tevetoğlu, **Milli Mücadele Yıllarındaki Kuruluşlar**, Ankara, TTK Yay., 1988, s. 23-24. Kasap, “**Göçen Hayatların İzleri 2. Bölüm TRT AVAZ**”, 20:42-21:03.

²⁰⁶ Sarısakal, **a.g.e.**, s. 162.

²⁰⁷ Alev Coşkun, **Samsun’dan Önce Bilinmeyen 6 Ay: İşgal, Hüzün, Hazırlık**, İstanbul, Cumhuriyet Kitapları, 2009, s. 379-380.

için saray tarafından tutulması dolayısıyla bu göreve seçilmesi en önemli sebeplerden birisidir²⁰⁸.

Bu temasların devamında ertesi gün, Mustafa Kemal Paşa Harbiye Nezareti'ne çağırılmıştır. Mehmet Şakir Paşa, nezarete gelen Mustafa Kemal'e Samsun'daki olaylar hakkındaki dosyayı uzatmış ve okumasını istemiştir. Mustafa Kemal, dosyayı gözden geçirmiş ve Harbiye Nazırı Mehmet Şakir Paşa'nın emrini sormuştur. Mehmet Şakir Paşa da Mustafa Kemal'in bu konudaki fikrini öğrenmek istemiştir. Mustafa Kemal olaylar çıkmış olabileceğinden bahsetmiştir. Bunun üzerine Mehmet Şakir Paşa, öncelikle durumun iç yüzünü öğrenmenin gerekli olduğunu bunun için de bölgeye birinin gönderilerek gerekli incelemeleri yapmasının elzem olduğunu belirtmiştir. Mehmet Şakir Paşa konuşmasının devamında Mustafa Kemal'e, Sadrazam ile görüştüğünü ve bu görevin kendisine verildiğini bildirmiştir. Mustafa Kemal'in görevin mahiyetini öğrenmek istemesine karşılık Mehmet Şakir Paşa, konuşulanların bu kadar olduğunu dile getirmiştir. Mustafa Kemal görevi ile ilgili ayrıntıları Erkânı Harbiye Reisi ile konuşmak için Mehmet Şakir Paşa'dan izin isteyerek oradan ayrılmıştır²⁰⁹. Böylece olayların araştırılması ile vazifelendirilen Mustafa Kemal Paşa'nın görevi ile alakalı irade vakit kaybetmeden çıkarılmıştır²¹⁰. Harbiye Nazırı Mehmet Şakir Paşa, Mustafa Kemal'i IX. Ordu Müfettişi namıyla sadarete Sadrazam Damat Ferit'e takdim etmiştir. İltifatlarla dolu bu görüşmenin sonunda sadrazam, Mustafa Kemal Paşa'ya her isteğinizi doğrudan bana yazabilirsiniz sözleri ile samimiyetini belirtmiştir. Sonrasında Mehmet Şakir Paşa, Mustafa Kemal Paşa'yı Dahiliye Nazırına takdim etmiştir²¹¹.

²⁰⁸ Akşin, **a.g.e.**, s. 287.

²⁰⁹ Falih Rıfkı Atay, **19 Mayıs**, Ankara, Ulus Basımevi, 1944, s. 19; Raporu inceleyen Mustafa Kemal Paşa, Şakir Paşa'ya ne yapılması gerektiğini sormuştur. Şakir Paşa, Mustafa Kemal'i göndermekte kararlıdır, damadı Avni Paşa ile haberleşerek işlemlerin hızlandırılmasını emreder. Bandırma Vapurunu hazırlatarak Mustafa Kemal ve beraberinde gidecek askerlerin hazırlıklarını yaptırır. On beş gün içerisinde Mustafa Kemal Samsun'a doğru harekete geçer. Kasap, **"Göçen Hayatların İzleri 2. Bölüm TRT AVAZ"**, 22:16-23:17.

²¹⁰ Mirlivâ (Tuğgeneral) Mustafa Kemal Paşa'nın IX. Ordu Kıta'âtı Müfettişliğine atanması hakkında irade-i seniyye **BOA, İDUİT.**, 158, 73, lef. 2; **HTVD**, v. 2; **Takvim-i Vekâyi**, 5 Mayıs 1919, nr. 3540; Cebesoy, **a.g.e.**, s. 81.

²¹¹ Atay, **a.g.e.**, s. 22-23.

Mustafa Kemal'in Samsun'a atanma sürecindeki ikinci aşamada, 6 Mayıs 1919 tarihli talimat şu üç görevi içeriyordu²¹²:

I. Bölgedeki asayişsizliğin sebeplerinin belirlenmesi, asayiş temini ve devamlılığı

II. Silah ve cephanenin depolarda toplanarak koruma altına alınması

III. Mevcut bulunan şûraların faaliyetlerine son verilerek kapatılması

Harbiye Nazırı Mehmet Şakir Paşa, Mustafa Kemal'in görev ve yetkilerini içeren talimatnamenin bir suretini 7 Mayıs'ta Heyet-i Vükelâ'ya göndermiştir. Bu talimatname Mustafa Kemal'in Samsun'a gitmek üzere yola çıkmasının üzerinden bir gün geçtikten sonra 17 Mayıs'ta tasdik edilmiştir²¹³. Kısa bir süre sonra bu talimatname Mustafa Kemal Paşa'ya gönderilmiştir²¹⁴.

Bu talimatname çok geniş yetkiler içermesi açısından ilgi çekicidir. Mustafa Kemal'e verilecek talimat hakkında Harbiye Nazırı Mehmet Şakir Paşa ile Erkan-ı Harbiye Umumiyesi II. Reisi Kazım Paşa görüşmüştür. Kazım Paşa, Mehmet Şakir Paşa ile olan bu görüşmesini Mustafa Kemal'e aktarmıştır²¹⁵. Mustafa Kemal Paşa, bu görüşmeden Nutuk'ta: *"Harbiye Nazırı olan Şakir Paşa, bu talimatı okuduktan sonra, imzalamaya çekinmiş anlaşılır anlaşılmaz bir biçimde mührünü basmıştır."* sözleri ile bahsetmiştir²¹⁶. İsmet Görgülü ise Mustafa Kemal'in *"Rahmetli de vicdani bir seziş olmak lazımdı ki, imza edemem sözünden sonra mührümü basarım"* sözleri ile Mehmet Şakir Paşa'ya duyduğu minneti belirttiğini dile getirmiştir²¹⁷. Ayrıca Harbiye Nazırı Mehmet Şakir Paşa'nın talimatnameyi imzalamaktan çekindiği bunun için mühür bastığı daha doğrusu mührü, talimatnamenin taslağını kendisine okuyan Erkan-ı Harbiye-i Umumiye II. Reisi Kazım Paşa'ya verdiği iddiası da mevcuttur²¹⁸.

Samsun'a atanma sürecindeki son aşamada ise Damat Ferit, Mustafa Kemal ve Genel Kurmay Başkanı Cevat Paşa'yı 13 Mayıs'ta kendi evinde akşam yemeğine çağırması ve bu yemekte müfettişlik görevi gündeme gelmiştir. Sadrazamın bir paşayı

²¹² BOA, BEO, 4574, 342984; HTVD, v. 3; ATASE, kol: İSH, kutu: 14, gömlek: 66, belge: 66-1, (Atatürk'ün Samsun'a Çıkışı ve Kurtuluş Savaşı'nın Başlatılmasına Dair Belgeler, s. 21'den naklen).

²¹³ HTVD, v. 8; BOA, MV., 215, 115.

²¹⁴ Türkmen, a.g.m., s. 1529.

²¹⁵ Konuşma hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Cumhuriyet, 17 Mayıs 1933, nr. 3241, s. 6.

²¹⁶ Kemal Atatürk, Nutuk, Ankara, ATAM Yay., 2006, s. 7.

²¹⁷ İsmet Görgülü, Atatürk'ün Anıları, Ankara, Bilgi Yay., 1997, s. 206.

²¹⁸ Coşkun, a.g.e., s. 366; Atay, a.g.e., s. 20.

Genel Kurmay Başkanı ile baş başa yemeğe çağırması ve sonrasında da bu paşanın padişahı görmesi bu bölgeye atanacak müfettişe verilen önemi göstermektedir²¹⁹. Kendisine verilen müfettişlik görevine istinaden Mustafa Kemal'in padişahın güvenine mazhar olduğu düşünülebilir. Aksi takdirde bu görev için farklı bir general görevlendirilmiş olurdu. Mustafa Kemal Paşa'nın müfettişlik görevi için İtilaf Devletleri tarafından da reddedilmemesi onlar açısından tehlikeli görülmediği şeklinde yorumlanabilir²²⁰.

Mustafa Kemal Paşa, 15 Aralık 1917-04 Ocak 1918 tarihleri arasında Veliaht Vahideddin ile yapmış olduğu Almanya seyahati münasebeti ile tanışmış bulunuyordu. Vahideddin, Mustafa Kemal'in Çanakkale Cephesi'ndeki başarılarını takdir etmiş, 4 Temmuz 1918'de tahta çıktığında ise Mustafa Kemal tebriklerini ve güzel dileklerini padişaha bildirmiş idi. Padişah ve Mustafa Kemal arasındaki görüşmeler daha sonraları da devam etmiştir²²¹. Ayrıca Sultan Vahdetin ile müfettişlik görevi hakkında görüşmelerinin²²² sonrasında padişah, yaveri vasıtasıyla Mustafa Kemal'e bir saat hediye etmiştir²²³.

Harbiye Nezareti, Mustafa Kemal'in müfettişlik görevine tayinini, padişaha arz etmek üzere 30 Nisan'da Sadaret'e yazmış ve aynı gün içerisinde padişahın kabulü²²⁴ ile iradesi alınmıştır²²⁵. 7 Mayıs'ta ise, müfettişlik görevinin muhtevasını belirleyen talimatname, Meclisi Vükelâ'ya gönderilmiş ve 17 Mayıs'ta herhangi itiraz olmadan²²⁶ onaylanmıştır²²⁷. 18 Mayıs'ta Dâhiliye Nazırı Mehmet Ali Bey, Harbiye Nezareti'ne IX. Ordu Müfettişliğinin Kayseri ve Maraş müstakil mutasarrıflıklarını da kapsadığı halde, talimatnamede yer almadığını bildirmiştir²²⁸.

²¹⁹ Akşin, **a.g.e.**, s. 282-3.

²²⁰ Bıyıklıoğlu, **a.g.e.**, s. 42; Jaeschke, **a.g.e.**, s. 96.

²²¹ Bıyıklıoğlu, **a.g.e.**, s. 42; Jaeschke, **a.g.e.**, s. 97.

²²² Okyar, **a.g.e.**, s. 281.

²²³ Falih Rıfkı Atay, **Çankaya: Atatürk'ün Doğumundan Ölümüne Kadar**, İstanbul, Doğan Kardeş Yay., 1969, s. 175; Özsoy, **a.g.e.**, s. 143.

²²⁴ HTVD, v. 7.

²²⁵ Selek, **a.g.e.**, s. 209; 30 Nisan tarihli İrade-i seniyye 5 Mayıs'ta Takvim-i Vekayi'de yayınlanmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. **Takvim-i Vekayi**, 5 Mayıs 1919. nr. 3540, s. 1.

²²⁶ Cebesoy, Dâhiliye Nazırı Mehmet Ali Bey'in Damat Ferit'i Cercle d'Orient'te "en az vehimli anında" yakalayıp talimatı imzalattığını, sadrazamın imzasını gören diğer hükümet üyelerinin de bu sebepten ötürü itiraz etmedikleri ya da etmeye cesaret edemedikleri görüşündedir. Cebesoy, **a.g.e.**, s. 82.

²²⁷ HTVD, v. 8; BOA, MV., 215, 115.

²²⁸ HTVD, v. 12.

Harbiye Nezareti verdiği cevapta, Kayseri ve Maraş'ın haberdar edilmesinin uygun olacağını bildirmiştir²²⁹. Böylece IX. Ordu müfettişliği resmen kurulmuştur.

Mustafa Kemal'in tayinine ve görevlerine dair tamim²³⁰, 7 Mayıs'ta Harbiye Nazırı Mehmet Şakir Paşa'nın imzasıyla bütün kolordulara bildirilmiştir²³¹. 8 Mayıs'ta Harbiye Nezareti, aynı konuyu nezarete bağlı bütün dairelere bildirmiştir²³². Ayrıca Mehmet Şakir Paşa, Mustafa Kemal Paşa'nın görevinin genişletilmesi ile meydana gelecek ek masraflarını karşılayabilmesi için aylık tahsisatına yarısı miktarında zam yapılmasını uygun görmüş ve gereğinin yapılmasını emretmiştir²³³. 12 Mayıs'ta Harbiye Nezareti'ne başvuran ve karargâhının savaş karargâhı olarak kabul edilmesini isteyen Mustafa Kemal gerekli yazışmaları²³⁴ yapmıştır. 13 Mayıs 1919'da Mustafa Kemal, Harbiye Nezareti'ne gönderdiği "aceledir" notlu yazısında eksikler olduğunu ve bunları tamamladıktan üç gün sonra hareket edileceğini bildirmiştir²³⁵. Üç gün sonra 16 Mayıs 1919'da Mustafa Kemal Paşa karargâhı²³⁶ ile birlikte saat dörtte İstanbul'dan hareket etmiştir²³⁷. 19 Mayıs sabah saat sekiz sularında Samsun'a vardığını ve vazifesine başladığını bildirmiştir²³⁸.

Mustafa Kemal Paşa'nın müfettişlikle görevlendirme süreci ve bu konudaki gerekli izinler ve hazırlıkların tamamlanması on beş gün sürmüştür²³⁹. Bu süreçte Harbiye Nazırı Mehmet Şakir Paşa bürokratik işlemlerin hızlandırılmasında önemli

²²⁹ HTVD, v. 13.

²³⁰ HTVD, v. 6.

²³¹ BOA, DH.İUM., 19/6, 1/70, lef. 5; HTVD, v. 5.

²³² HTVD, v. 7; ATASE, kol: İSH, kutu: 14, gömlek: 70, belge: 7-1, (Atatürk'ün Samsun'a Çıkışı ve Kurtuluş Savaşı'nın Başlatılmasına Dair Belgeler, s. 32'den naklen).

²³³ Belgelerle Mustafa Kemal Atatürk (1916-1922), Haz. Uğurhan Demirbaş vd., Ankara, BOA Yay., 2003, s. 24-25-275.

²³⁴ ATASE, kol: İSH, kutu: 14, gömlek: 72, belge: 72-1, (Atatürk'ün Samsun'a Çıkışı ve Kurtuluş Savaşı'nın Başlatılmasına Dair Belgeler, s. 49-50'den naklen).

²³⁵ HTVD, v. 11; ATASE, kol: İSH, kutu: 14, gömlek: 73, belge: 73-1, (Atatürk'ün Samsun'a Çıkışı ve Kurtuluş Savaşı'nın Başlatılmasına Dair Belgeler, s. 58'den naklen); ATASE, No. 1/1, Kls. 11, Dos. 164, Fih. 16. (Türkmen 90. Yıl makalesi s. 77'den naklen)

²³⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz. Fethi Tevetoğlu, Atatürk ile Samsun'a Çıkanlar, Ankara, Atatürk ve Çevresi Yayınları, 1971, s. 14; Sarısakal, a.g.e., s. 217-225.

²³⁷ Alemdar, 17 Mayıs 1919, nr. 148-1458, s. 1.

²³⁸ IX. Ordu Kıta'atı Müfettişi ve Fahrî Yâver Mirlivâ (Tuğgeneral) Mustafa Kemal Paşa'dan, Dâhiliye Nâzırı Ali Kemal Bey'e gönderilen evrak BOA, DH.ŞFR, 630, 137; BOA, DH.ŞFR, 630, 122; IX. Ordu Kıta'atı Müfettişi ve Fahrî Yâver Mirlivâ (Tuğgeneral) Mustafa Kemal Paşa'dan, Erkân-ı Harbiye-i Umûmiye Reisi (Genelkurmay Başkanı) Cevad Bey'e gönderilen evrak ATASE, kol: İSH, kutu: 189, gömlek: 181, belge: 181-1, (Atatürk'ün Samsun'a Çıkışı ve Kurtuluş Savaşı'nın Başlatılmasına Dair Belgeler, s. 78'den naklen)

²³⁹ Selek, a.g.e., s. 211.

rol oynamıştır. Mustafa Kemal'e nasihat ettiği iddia edilen Mehmet Şakir Paşa şunları dile getirdiği rivayet edilmiştir: *“Paşa evladım, biz ecnebilere ne kadar kolaylık göstersek onlar o kadar bizim ensemizde boza pişirmek isterler; gidiniz Anadolu’da bakıyyetülsuyufu bir araya toplayınız ve elde kalan silahları kat’iyyen bir tarafa vermeyiniz. Biz merkezden hilafına emirler versek de hiçbir surette dinlemeyiniz. Sulhün akdine kadar müsellaah kuvvetin başında bulununuz. Bu işi yapabilecek ancak sensin. Ben senin gözlerinden çok mânâlar çıkartıyorum. Haydi evladım, Allah yardımcınız olsun ve cümlemizi selamete çıkarsın.”*²⁴⁰.

Mustafa Kemal Paşa’nın Samsun’a gönderilmesi konusunda Harbiye Nazırı Mehmet Şakir Paşa’nın tavrı ile ilgili farklı bir görüş mevcuttur. Buna göre 1919 Mart’ında bir gece ordunun ileri gelenleri Erenköy’de toplanmıştır. Bu toplantıda Anadolu’ya gönderilecek ordu müfettişinin kim olacağı konusu konuşulmuş ve sonuçta Mustafa Kemal uygun görülmüştür. Toplantıya katılanlardan Mustafa Kemal’i uygun görmeyen tek kişi ise Harbiye Nazırı Mehmet Şakir Paşa olmuştur. Mehmet Şakir Paşa, kararın hazırlandığı listede Mustafa Kemal’in adının altını kırmızı mürekkeple çizmiş ve yanına *“En iyi askerimizdir, ama bazı sebeplerden dolayı bence muvafık değildir. Üstelik cumhuriyetçi olduğu söylenir.”* şerhi ile padişaha göndermiştir²⁴¹. Sultan Vahideddin ise Mehmet Şakir Paşa’nın Mustafa Kemal için muhalefet şerhi koyduğu listeyi sadece yeğeni Sami Bey’e göstermiş Mustafa Kemal ile Enver Paşa’yı kıyaslayarak fikrini almak istemiştir. Mustafa Kemal’in cumhuriyetçi olması Sami Bey tarafından reddedilmesine neden olmuştur. Buna rağmen Vahidedddin *“Madem ki “en iyi askerimizdir” diyorlar onun gitmesi lazım. Cumhuriyet, vesaire gibisinden şahsi fikirleriyle bu işin alakası yok”* sözlerinden sonra Mehmet Şakir Paşa’nın şerhine işaret ederek *“Eski paşalar kısıkanıyorlar onu.”* diyerek kararı imzalamıştır. Ardından Sultan Vahideddin’in ağzından şu sözler dökülmüştür: *“Bu adam bir iş yapacak!..”*²⁴² Yıllar sonra Sultan Vahideddin, San Remo’da iken bir gece yeğeni ve çocuklarının gözleri önünde bazı evrakları imha etmiştir. Bu duruma Sami Bey engel olmak istemiş, hiç olmazsa

²⁴⁰ Yılmaz Çetiner, “Son Padişah Vahdetin ile Gurbette-Bahriye Nazırı Avni Paşa’nın Kızı Anlatıyor,” *Milliyet*, 25.07.2000, s. 4; Kasap, *“Göçen Hayatların İzleri 2. Bölüm TRT AVAZ”*, 23:18-24:04.

²⁴¹ Murat Bardakçı, *Şahbaba: Osmanlıların son hükümdarları VI. Mehmed Vahideddin’in hayatı, hatıraları ve özel mektupları*, İstanbul, İnkılap Yay., 2014, s. 126.

²⁴² Bardakçı, *a.g.e.*, s. 125-127.

listeyi ve Şakir Paşa'nın kırmızı mürekkep ile muhalefet şerhini saklamasını istemiştir. Sami Bey'in yalvarması dahi Sultan Vahideddin'i engellememiş ve belgeyi alevlerin arasına uzatmıştır²⁴³.

Mehmet Şakir Paşa, İttihat Terakki'nin baskı ve zorbalığını nefretle karşılamış eski bir komutandı. Mustafa Kemal'in Çanakkale'den beri yaveri olan Cevat Abbas, Mehmet Şakir Paşa'nın yakınlarından birinin kızıyla evli idi. Bu ilişki, Mustafa Kemal'in orduya politika sokulmaması uğrındaki mücadelesinin ve Arıburnu ile Anafartalar'daki kahramanlıklarının Mehmet Şakir Paşa'ya ulaşmasına imkân sağlamıştır. Gözden düşse de İttihatçılarca kendisinden çekinilen eski Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisi olan Mehmet Şakir Paşa, bu sürede Çamlıca Bulgurlu'daki köşkünde, savaşı ve ülkede olan bitenleri izlemiştir. Mustafa Kemal'in Enver ve arkadaşlarıyla mücadelesinden çok şeyler öğrenen Mehmet Şakir Paşa, uzun yıllar yaşayamamış, Mustafa Kemal'in atamasının sonuçlarını göremeden vefat etmiştir²⁴⁴.

III. Meclis-i Hassa-i Vükela Me'muriyeti (19 Mayıs-18 Haziran 1919)

İzmir'in işgali üzerine kabinesi ile birlikte istifa eden Damat Ferit Paşa, padişahın isteği ile 19 Mayıs'ta tekrar sadarete getirilmiştir²⁴⁵. İlk kabinesini birkaç kişi dışında tamamen Hürriyet ve İtilaf Partisi üyelerinden oluşturan Damat Ferit, ikinci sadaretinde farklı bir siyaset izleyerek kabineyi kısmen daha tarafsız bir şekilde oluşturmaya çalışmıştır. Buna istinaden, bazı kişileri²⁴⁶ ikinci kabinesinde Göztepe'nin deyimi ile "portföysüz nazır"²⁴⁷ ve İngiliz raporunda ifade edildiği gibi "devlet bakanı"²⁴⁸ olarak "Meclis-i Hassa-i Vükela Me'muriyeti" adı ile kabineye dahil etmiştir. Mehmet Şakir Paşa da yeniden oluşturulan kabineye bu memuriyet ile

²⁴³ Bardakçı, **a.g.e.**, s. 127; Bu eserdeki bilgiler hakkında herhangi bir belge mevcut değildir. Anlatılanlar tamamen Vahideddin ile Ferid Paşa ailelerinin ve görgü tanıklarının ifadelerine dayanmaktadır.

²⁴⁴ Naşit Hakkı Uluğ, **Siyasi Yönleriyle Kurtuluş Savaşı**, İstanbul, Milliyet Yay., 1973, s. 31-32.

²⁴⁵ **BOA, BEO.**, 4574, 343042; **Takvim-i Vekâyi**, 20 Mayıs 1919, nr. 3553, s. 1.

²⁴⁶ Bu kişiler; Reşit Akif, Ahmet İzzet, Ali Rıza ve Topçu Ferit Paşa'lardır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Göztepe, **a.g.e.**, s.150; Fakat hattı hümayunda sadece bu me'muriyet için Şakir Paşa'nın adı bulunmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. **BOA, İDUİT.**, 9, 60; **Takvim-i Vekâyi**, 20 Mayıs 1919, nr. 3553, s. 1.

²⁴⁷ Göztepe, **a.g.e.**, s.150.

²⁴⁸ Ayrıntılı bilgi için bkz. **İngiliz Yıllık Raporlarında Türkiye 1920**, Haz. Ali Satan, İstanbul, Tarihçi Kitapevi, 2010, s. 33.

dahil edilmiştir²⁴⁹. Mehmet Şakir Paşa, ikinci kabinede sandalyesiz bakan olarak varlığını korumuş olsa da 19 Mayıs 1919'da kurulan II. Damat Ferit Paşa hükümetinde adının bulunmasından başka bir faaliyeti olmamıştır. Bu durumun en büyük sebebi, hiç şüphesiz hayatının son günlerini yaşıyor olması idi.

Mehmet Şakir Paşa'nın, Damat Ferit'in II. Kabinesi'ne dahil edilme sürecinde, paşa ile iletişime geçen kişi Tayyip Gökbilgin olmuştur. Gökbilgin, muhterem bir zat olan Mehmet Şakir Paşa'nın hasta olması sebebiyle Harbiye Nazırlığı yerine Meclis-i Vükela memuriyetini kabul etmesi için paşaya birkaç sefer haber göndermiştir. Fakat Mehmet Şakir Paşa "Bana ilişmesinler, ben artık buradan mezara gideyim"²⁵⁰ cevabını vermiştir. Paşaya sağlığına kavuşana kadar bir müsteşar tayini ile işleri devam ettirebileceği de bildirilmiştir. Paşanın sıhhatinin bu görev için uygun olmaması özellikle de böylesine sıkıntılı bir zamanda Harbiye Nezareti gibi önemli bir makamın idareten yürütülemeyeceği için Mehmet Şakir Paşa Meclis-i Vükela Memuriyeti'ne tayin edilmiştir²⁵¹. Bu durum hakkında Cevat Borçbakan, Dayısı Mehmet Şakir Paşa'nın, hastalığı sebebiyle Vekiller Heyeti'ne atandığını dile getirmiştir. Oysa ki bir zamanlar bütün Arnavutluk'a ve bütün Yemen'e hükmettiğini, 43 yıl namusuyla bu millete hizmet etmiş olduğunu fakat diğer vatan savunucuları gibi ömrünün sonunda kenara itildiği siteminde bulunmuştur²⁵². Cevat Bey, çok sevdiği dayısının nazırlıktan kabine memurluğuna geçişini yakıştıramamış ve bu durumu Mehmet Şakir Paşa'nın gözden düşmesi olarak değerlendirmiştir.

Ayrıca Mehmet Şakir Paşa, Çamlıca'da bulunan evinin tahrip olması sebebiyle ödenek talep etmiştir. İstanbul Konaklar Müfettişliği'nin hazırladığı rapor doğrultusunda da olağanüstü giderler bütçesinden 225.116 kuruş ödenek tahsis edilmesi uygun görülmüştür. Ancak bu miktarın yalnızca 55.000 kuruşu ödenmiş

²⁴⁹ BOA, İ.DUİT., 9, 60; BOA, BEO., 4574, 343042; Takvim-i Vekâyi, 20 Mayıs 1919, nr. 3553, s. 1; İleri, 20 Mayıs 1919, nr. 492-110, s. 1; Alemdar, 20 Mayıs 1919, nr. 1458, s. 1; Sabah, 20 Mayıs 1919, nr. 10601, s. 1.

²⁵⁰ Cemal Paşa hatıratında Müşir Şakir Paşa'nın Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın ileri gelenlerinden olduğunu dile getirmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Cemal Paşa, a.g.e., s. 32; Cemal Paşa'nın bu sözlerinin doğru olduğu varsayılırsa, Şakir Paşa'nın kabineye dahil olmak istememesi ve hasta olması gibi etkenlerin yanında Sadrazam Damat Ferit Paşa'nın da kurduğu ikinci hükümeti Hürriyet ve İtilaf Fırkası'ndan temizlemeye çalıştığı bilgisi ile ters düşmektedir. Ayrıca Hürriyet ve İtilaf Fırkası ile ilgili eserlerde Şakir Paşa'nın adının bulunmaması da paşanın Hürriyet ve İtilaf Fırkası ile alakası olmadığını göstergesidir.

²⁵¹ Türkgeldi, a.g.e., s. 230; Pakalın, a.g.e., s. 71.

²⁵² Yüceer, a.g.e., s. 93.

geri kalan kısmı ödenmemiştir. Bunun üzerine Mehmet Şakir Paşa, 9 Haziran 1919'da bu durumu bildiren bir dilekçe ile geriye kalan miktarın ödenmesi yönünde başvuruda bulunmuştur. Uzun zamandır hasta olan ve tedavi altında bulunan paşanın hali hazırda geçim sıkıntısı çektiğinin bilindiği ve bu sebeple de gereken tahsisatın en kısa zamanda yapılmasına karar verilmiştir²⁵³.

a. Saltanat Şurası

İzmir'in işgal edilmesi ile tüm yurttaki yaşanan şaşkınlık sonrasında yerini çareler aramaya bırakmıştır. Bu doğrultuda Milli Kongre, otuz beş cemiyet ve siyasi parti temsilcileri ile bir araya gelerek siyasi teşekküller arasında bir birliktelik olması gerektiği hakkında karar almışlardır²⁵⁴. İzmir olaylarının sonrasında bu gidişatı değiştirme anlamında halkın harekete geçmesi ve sarayın da desteği ile padişahın önderliğinde Saltanat Şurası toplanılması kararı alınmıştır²⁵⁵. Saltanat Şurası, mevcut siyasi durum konusunda görüş teatisinde bulunmak ve gerekli kararları almak amacıyla 26 Mayıs Pazartesi günü padişahın iradesiyle Yıldız Sarayı'nda üst kattaki büyük salonda toplanmıştır²⁵⁶. Şura, padişahın açılış konuşmasıyla²⁵⁷ saat üçte başlamış ve beş otuz beş kadar devam etmiştir. Toplantıda birçok konu tartışılmış neticede Milli Şura oluşturulması kararı alınmıştır²⁵⁸. Fakat Şura, düşünüldüğü gibi aktif hale gelememiştir. Bu durum hakkında İngiliz Yüksek Komiseri Amiral Calthorpe, İngiltere Dışişleri Bakanlığı'na 30 Mayıs'ta Şurayı Saltanat'ın hiçbir kesin karar almadan dağıldığını ve siyasi durumda hiçbir değişiklik olmadığı konusunda bilgilendirmiştir²⁵⁹.

²⁵³ 9 Haziran 1919'da Şakir Paşa, Meclis-i Hassa-i Vükela Memurluğu görevinde olmasına rağmen belgede imzasına rastlanılmamaktadır. Sebebi ise yine yukarıda belirtildiği gibi paşanın hasta olması ve bu sebeple tedavi altında bulunmasıdır. Ayrıntılı bilgi için bkz. BOA, MV., 216, 26.

²⁵⁴ Mustafa Tayyib Gökbilgin, **Millî Mücadele Başlarken; Mondros Mütarekesi'nden Sivas Kongresine**, c. I, Ankara, TTK Yay., 1959, s. 92; Taha Niyazi Karaca, **Son Osmanlı Meclis-i Mebusan Seçimleri**, Ankara, TTK Yay., 2004, s. 67.

²⁵⁵ Göztepe, a.g.e., s. 164.

²⁵⁶ Şura programı için bkz. İkdâm, 27 Mayıs 1919, nr. 8009; Midhat Sertoğlu, "Mütareke Devrinde Saltanat Şurası ve Milli Şura Hazırlıkları (Gizli Belgeler)", **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, Temmuz 1969, S. 22, s. 30-31; Şura'daki konuşmalar için bkz. Gökbilgin, a.g.e., s. 95-119.

²⁵⁷ İkdâm, 27 Mayıs 1919, nr. 8009, s. _.

²⁵⁸ Tutanak metni için bkz. Midhat Sertoğlu, "Mütareke Devrinde Saltanat Şurası ve Milli Şura Hazırlıkları (Gizli Belgeler) II", **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, Ağustos 1969, S. 23, s. 57.

²⁵⁹ Salâhi Ramadan Sonyel, **Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika**, c. I, Ankara, TTK Yay., 1987, s. 72; Sertoğlu, a.g.m., s. 30-33.

Şura'ya hükümet üyelerinin tamamı davet edilmiştir²⁶⁰. Ancak katılanlar arasında Mehmet Şakir Paşa'nın adı bulunmamaktadır²⁶¹. Bu duruma muhtemelen Mehmet Şakir Paşa'nın hastalığı engel olmuştur.

B. Vefatı

Uzun yıllar devlet hizmetinde çalışan ve ömrünün son yıllarını sürgün ve göz hapsinde geçiren Mehmet Şakir Paşa'nın yaşadığı acı dolu yılların etkisiyle sağlık durumu bozulmuştur. Hatta hastalığı sebebiyle mütareke günlerinde yer aldığı kabinelerde görevini dahi yapamamıştır. Nitekim II. Damat Ferit Hükümeti'nde aktif bir görev yerine devlet bakanlığına atanmıştır. Durumu gün geçtikçe ağırlaşan Mehmet Şakir Paşa, 18 Haziran 1919'da 61 yaşında iken vefat etmiştir²⁶². Mehmet Şakir Paşa'nın vefatı üzerine Fevzi Paşa, İzmir'in işgaline ihtimal dahi vermeyen Harbiye Nazırının İzmir işgal edilince yüreğine indiğini ve iki haftaya kalmadan da vefat ettiğini dile getirmiştir²⁶³.

Dönemin gazeteleri, kabine üyelerinden Meclis-i Hassa-i Vükela Memuru Mehmet Şakir Paşa'nın vefat ettiğini halka duyurmuştur. Cenaze merasimi ve paşanın tercüme-i hali de aynı şekilde gazetelerde yayınlanmıştır²⁶⁴.

Mehmet Şakir Paşa'nın Taksim Soğan Ağa Çıkmazı'ndaki konaklarından büyük bir askerî törenle alınan naaşı, öncelikle Dolmabahçe Camii Şerif Rıhtımı'na oradan da istimbotta Sirkeci'ye getirilmiştir. Mehmet Şakir Paşa, Ayasofya'da kılınan cenaze namazını müteakiben padişahın emriyle Sultan Mahmut türbesindeki hazireye defnedilmiştir. Paşanın cenazesine dönemin askerî ve mülkî idarecileri, devlet adamları ile akrabaları katılmışlardır. Mehmet Şakir Paşa'nın vefatı dolayısıyla son derece müteessir olan padişah,²⁶⁵ cenaze masraflarının ceb-i hümayundan karşılanmasını buyurmuştur. Mehmet Şakir Paşa'nın damadı Avni

²⁶⁰ Ayrıntılı bilgi için bkz. Sertoğlu, **a.g.m.**, s. 28-40; Gökbilgin, **a.g.e.**, s. 93; Özsoy, **a.g.e.**, s. 158.

²⁶¹ Göztepe, **a.g.e.**, s. 164.

²⁶² Hatemi, **a.g.e.**, s. 655.

²⁶³ Murat Sertoğlu, **a.g.e.**, s. 34; Külçe, **a.g.e.**, 107.

²⁶⁴ **İkdam**, 18/19 Haziran 1919, nr. 8031/8032; **Takvim-i Vekâyi**, 19 Haziran 1919, nr. 3579, s. 5.

²⁶⁵ Yüceer, **a.g.e.**, s. 101.

Paşa, tören sonrasında saraya giderek kayınpederinin cenaze merasimine katkılarından dolayı padişaha şükranlarını sunmuştur²⁶⁶.

Mehmet Şakir Paşa'nın ölüm haberini gazeteden öğrenen ve bu duruma çok üzülen yeğeni Cevat Bey, dayısının Kavakdibi²⁶⁷ köyündeki bütün akraba çocuklarını İstanbul'a getirterek okuttuğundan kendisinin de bu çocuklardan biri olduğundan bahsetmek suretiyle dayısını yad etmiştir²⁶⁸. Cevat Bey, dayısının ölümü esnasında yanında olmadığı için de büyük vicdan azabı duymuştur. Cevat Borçbakan hatıratında, dayısının kızı Münire'nin evine gittiğini ve burada Avni Paşa ile merhum Şakir Paşa'yı yad ettiklerini ifade etmiştir. Avni Paşa: "*Kayınpederim Şakir Paşa çok akıllı bir kişiydi. Her şeyi önceden keşfederdi.*" sözleri ile paşanın ne kadar öngörülü bir asker ve devlet adamı olduğunu dile getirmiştir²⁶⁹. Avni Paşa ise hatıratında, kayınpederi Mehmet Şakir Paşa'nın sürgünde iken çok yıprandığı²⁷⁰ ve burada yakalandığı prostat rahatsızlığından son derece muzdarib olduğunu da belirtmiştir.

Mehmet Şakir Paşa'nın vefatından önce aile efradına, "*Memleketi ancak Mustafa Kemal Paşa kurtarabilir. Onu salimen Anadolu'ya çıkartabildik. Benim vazifem artık bitmiştir. Şimdi o vazifesine başlasın ve muvaffakiyetle başarsın İnşallah*" tarzındaki düşüncelerini anlattığı iddia edilmiştir²⁷¹. Mehmet Şakir Paşa'nın ölüm haberini alan Mustafa Kemal ise, paşanın ailesine ve damadı Avni Paşa'ya duyduğu üzüntüyü bir mektupla bildirmiştir²⁷².

²⁶⁶ İkdâm, 19 Haziran 1919, nr. 8032.

²⁶⁷ Adliye, Bursa ilinin Gemlik ilçesine bağlı bir köydür. Bursa iline 38 km, Gemlik ilçesine 8 km uzaklıktadır. 1877/1878 Osmanlı-Rus Harbi sonrasında Batum ve havalisinin Rusya devletine bırakılması nedeniyle o dönemde Livane'ye bağlı olan İrsa, Sinkot ve Beşavli gibi köylerden hicret eden Gürcüler tarafından kurulmuştur. Adliye köyünün ilk sakinleri Gemlik sahilinde bir mevkiye yerleştiriliyorlar. Bir hafta kaldıkları bu yerde sıtma hastalığı nedeniyle kalamıyorlar ve Umurbey köyüne yerleştiriliyorlar. Umurbey köyünün yukarısında ormanlık arazide kavaklık alanda soğuk su kaynağının da olması nedeniyle bu mevkiye yerleşiyorlar ve arazideki kavak ağaçlarından dolayı kurulan bu köye Kavakdibi adı veriliyor. Köy halkı ilk geçim kaynağı olarak ağaç köklerinden kömür yapıyorlar ve bunları Gemlik merkezde yaşayan gayri Müslim halka satarak geçiniyorlar. Civar köylerle yaşadıkları bir problem nedeniyle mahkemelik olan Kavakdibi köylüleri mahkemeyi kazanmalarından dolayı "Adliye" olarak köylerinin ismi konuluyor. Ayrıntılı bilgi için bkz. <http://www.gdd.org.tr/koydetay.asp?id=180>

²⁶⁸ Kasap, "Göçen Hayatların İzleri 2. Bölüm TRT AVAZ, 13:23-14:20.

²⁶⁹ Yüceer, a.g.e., s. 101, 156.

²⁷⁰ Öndeş, a.g.e., s. 77.

²⁷¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Kasap, "Göçen Hayatların İzleri 2. Bölüm TRT AVAZ", 21:30-21:56.

²⁷² Öndeş, a.g.e., s. 108; Kasap, "Göçen Hayatların İzleri 2. Bölüm TRT AVAZ", 24:05-24:12.

Mehmet Şakir Paşa'nın kabri günümüzde Çemberlitaş Sultan II. Mahmut haziresinin içerisinde bulunmaktadır.

SONUÇ

Mehmet Şakir Paşa, Sultan II. Abdülhamit döneminde yetişmiş, II. Meşrutiyet ve mütareke dönemlerinde önemli görevlerde bulunmuş bir Osmanlı paşasıdır. Kafkas kökenli olan Mehmet Şakir Paşa, askeriye bitirmesinin ardından Almanya’da gördüğü eğitim ile tahsil hayatını en üst seviyede noktalamıştır. Mehmet Şakir Paşa, eğitim için Almanya’da bulunduğu sırada buradaki teknolojik gelişmeler hakkında gayri resmi olarak topladığı jurnalleri saraya göndermiştir. Paşanın gönderdiği bu jurnallerin, sultanın güvenini kazanmasında etkili olduğu yadsınamaz bir gerçektir. Mehmet Şakir Paşa, padişahın güvenine mazhar olmasının yanında aldığı eğitim ile de gelecek vaat eden subaylardan birisi olduğunu kanıtlamıştır.

Mehmet Şakir Paşa, eğitim hayatının ardından çeşitli komisyonlarda farklı görevlerde bulunmuştur. Ancak müstakil olarak ilk görevini ülkenin kuzeybatı sınırında bulunan Balkan topraklarında almıştır. Balkanların en karışık olduğu dönemde İşkodra ve Kosova’da valilik yapmıştır. Valilikleri esnasında Makedonya topraklarında vilayet, sancak demeden çetelerle mücadele etmiştir. Paşa, bölgenin ve görevinin karmaşıklığına rağmen yeğeni Cevat Paşa’yı ihmal etmemiş onun her sorunu ile bizzat ilgilenmiş, hatta yeğenini yanına aldırıştır. Bu dönemde oğullarından birinin vefat etmesiyle evlat acısını yaşayan paşa, bu olay üzerine ayrı olan ailesini de yanına aldırıştır.

Kuzeydeki bir isyan bölgesinden ülkenin güney ucundaki başka bir isyan bölgesine tayin edilen Mehmet Şakir Paşa, 1905 Yemen İsyanı’nda bölgede görev almıştır. Yemen’e atanma kimileri için gözden düşmenin bir işareti olarak görülmüştür. Ancak Mehmet Şakir Paşa’nın, Yemen’e atandıktan sonra rütbesi müşirliğe yükseltilmiştir. Mehmet Şakir Paşa, bu görevinde bir öncekine göre daha zor bir coğrafyada bulunmuş, iklim koşullarından dahi rahatsız olmuştur. Beş altı ay kadar süren bu görevi süresince yaşadığı zorluklar ve geniş bir yelpazeye sahip olan görevi Mehmet Şakir Paşa’nın tecrübesini arttırmıştır.

Mehmet Şakir Paşa, Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Reisliği’ne atanmıştır. Bu görevin günümüzdeki karşılığı Genel Kurmay Başkanlığı’dır. Ancak bu makam, bu tarihlerde yeni oluşturulmaya başlandığı için henüz sistematik bir düzene sahip değildir. Ayrıca Mehmet Şakir Paşa’nın bu görevi çok kısa sürmüştür. Zira II.

Meşrutiyetin ilanının ardından padişah, Mehmet Şakir Paşa'yı başyaveri yapmıştır. Paşanın bu göreve getirilmesinde, hala sultanın en güvenilir kullarından biri olması etkili olmuştur. Mehmet Şakir Paşa'nın Sultan II. Abdülhamit'e olan bağlılığı 31 Mart Olayı'na kadar lehine olurken sonrasında aleyhine olmuştur. II. Meşrutiyet sonrasında Sultan II. Abdülhamit'in tahttan indirilmesi ve sürülmesi ile seryaveri Mehmet Şakir Paşa da kariyerindeki en dip noktayı görmüş bütün rütbeleri alınarak sürgüne gönderilmiştir. Ancak bu durum dahi Mehmet Şakir Paşa'nın II. Abdülhamit'e olan sadakatini etkilememiştir. Paşa, hayatının son günlerine kadar sultana sadık kalmış, hatta II. Abdülhamit'in Osmanlı Hanedanının en lekesiz padişahlarından biri olduğunu ifade etmiştir. Esasında çok zeki olan sultanın özellikle etrafındaki kişilerin kurbanı olduğunu dile getiren Mehmet Şakir Paşa, bu durumun da padişahın eğitimsizliğinden kaynakladığını ifade etmiştir.

Mehmet Şakir Paşa, İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne karşıt görüşte olmuştur. Paşanın bu görüşü, güç dengelerinin değişmesi ile iktidara gelen İttihat ve Terakki Cemiyeti döneminde de devam etmiştir. Paşanın çizgisini bozmayan bu tavrı maalesef ki kariyerine mâl olmuştur. Mehmet Şakir Paşa, bir askerin yaşayabileceği en kötü durumu yaşamıştır. Paşa rütbeleri sökülerek sıradan bir erden farksız hale getirilmiş ve sonrasında sürgüne gönderilmiştir. Ardından affedilerek göreve iade edilmişken suikast şüphelisi olarak tekrar sürgüne gönderilmiştir. Paşa bu suçla herhangi bir bağlantısı olmadığı halde uzun süre sürgün ve göz hapsinde tutulmuştur. Arka arkaya iki kez sürgüne gönderilen Mehmet Şakir Paşa bu dönemde, siyasi çekişmeler sebebiyle bir kenara itilmiş komutanlar arasında yer almıştır. Mehmet Şakir Paşa Gemlik'te sürgün iken Hürriyet ve İtilaf Partisi üyelerinden Zeynel Abidin'in de burada sürgün olması ikilinin arasında arkadaşlık kurulmasına vesile olmuştur. Bu arkadaşlık Mehmet Şakir Paşa'nın affedilmesinin ardından Zeynel Abidin'in ısrarı ile Damat Ferit kabinelerinde yer almasında etkili olacaktır. Mehmet Şakir Paşa, I. Damat Ferit hükümetinde Bahriye ve Harbiye Nazırı olarak bulunmuştur. Ancak gerek sürgündeki yaşam koşulları gerekse yaşının ilerlemesine bağlı olarak oluşan rahatsızlığı sonucunda I. ve II. Damat Ferit hükümetlerindeki görevlerini tam manasıyla yerine getirememiş ve kendisinin bu görevlerden azat edilmesini istemiştir. Mehmet Şakir Paşa'nın Bahriye ve Harbiye Nazırlığı, hayatı boyunca görev aldığı en yüksek mevkili makam olması açısından önem taşımaktadır.

Ayrıca Harbiye Nezareti, Osmanlı ordusu ve askeriyesinin en üst kademesidir. Sürgünden nazırlığa getirilen Mehmet Şakir Paşa, en dipten en tepeye çıkarılmıştır. Bahriye Nazırlığı döneminde pek faaliyeti bulunmazken, Harbiye Nazırlığı döneminde kendisi ile aynı kaderi paylaşan, sürgün subay ve üst kademe erkan için askeriyeye geri dönüş yolunu açan çalışmaları olmuştur. Ayrıca Mehmet Şakir Paşa, nazırlığı sürecinde İtilaf Devletleri ile iş birliği yapmıştır. Ancak bu iş birliği sadece görüşten ibarettir. Hadisenin arka planında Mehmet Şakir Paşa, ülkenin kurtuluşu için elinden geleni yapmıştır. Mehmet Şakir Paşa'nın bu tavrı özellikle İzmir'in işgalinde verdiği emirlerde kendini göstermiştir. Aksi takdirde vatanına hizmet etmek uğruna ülkenin bir ucundan başka bir ucuna koşan Mehmet Şakir Paşa'nın verdiği emirlerin paşanın karakterine ve dünya görüşüne uyan hiçbir tarafı yoktur. Mehmet Şakir Paşa'nın en önemli faaliyeti ise hiç şüphesiz ki Mustafa Kemal Paşa'nın Samsun'a gönderilmesini sağlamak olmuştur. Nitekim Mehmet Şakir Paşa'nın ömrü milli mücadeleyi görmesine yetmemiştir.

Mehmet Şakir Paşa'nın öğrenciliği döneminde bazı eserler kaleme aldığı bilinmektedir. Bu eserler, teknik alandaki bir risale ve Prusya'nın Fransa ve Avusturya ile yaptığı savaşlara dair tercümelere aittir. Ancak ne yazık ki paşanın bu eserlerine ulaşamamıştır.

KAYNAKÇA

A. ARŞİV BELGELERİ

I. Başbakanlık Osmanlı Arşivi²⁷³

BEO

DH.EUM

DH.EUM.1.ŞB

DH.EUM.MH

DH.HMŞ

DH.İ.UM

DH.İ.UM.EK

DH.KMS

DH.MKT

DH.SAİDd

DH.ŞFR

FTG.f

HR.SYS

HR.TO

İ.AS

İ.DH

İ.DUİT

İ.HB

İ.HUS

İ.MMS

İ.TAL

MV

ŞD

TFR.IA

TFR.I.İŞ

TFR.I.KV

TFR.I.MKM

²⁷³ Belgelerin dosya ve gömlek numaraları dipnotlarda verilmiştir.

TFR.I.ŞKT

TFR.I.UM

Y.A.HUS

Y.EE

Y.MRZ.d

Y.MTV

Y.PRK.ASK

Y.PRK.AZJ

Y.PRK.BŞK

Y.PRK.KOM

Y.PRK.MK

Y.PRK.TKM

Y.PRK.UM

II. Millî Savunma Bakanlığı Arşivi²⁷⁴

III. Emekli Sandığı Arşivi²⁷⁵

B. YAYINLANMIŞ ARŞİV BELGELERİ

Atatürk'ün Samsun'a Çıkışı ve Kurtuluş Savaşı'nın Başlatılmasına Dair Belgeler, Haz. Cemal Taşkiran vd., Ankara, ATASE Yay., 1999.

Belgelerle Mustafa Kemal Atatürk (1916-1922), Haz. Uğurhan Demirbaş vd., Ankara, BOA Yay., 2003.

Harp Tarihi Vesikaları Dergisi

C. RESMÎ YAYINLAR

Devlet Salnâmesi, 1320.

Düstur, t. I, c. VI, Ankara, 1939.

Düstur, t. II, c. I, Dersaadet, Matba-i Osmaniye, 1329.

Düstur, t. II, c. III, 1330.

²⁷⁴ Belgelerin numaraları dipnotlarda verilmiştir.

²⁷⁵ Belgelerin numaraları dipnotlarda verilmiştir.

Düstur, t. I, c. I, İstanbul, 1289.

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 12.04.1327 (1911), D. I, c. V, İ. 85.

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 30.06.1330 (1914), D. III, c. II, İ. 32.

Resmî Gazete, 28.12.1949., S. 7391.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Cerideleri c. I.

D. GAZETE-SÜRELİ YAYINLAR

Alemdar

Atı

Cumhuriyet

Hadisat

İkdam

İleri

Milliyet

Sabah

Takvim-i Vekâyi

Tan

Tanın

The New York Times

Vakit

Yeni Gün

Zaman

E. HATIRALAR

Bayar, Celal: **Ben de Yazdım: Milli Mücadele'ye Gidiş**, c. I-IV, İstanbul, Baha Matbaası, 1965.

Cebesoy, Ali Fuat: **Milli Mücadele Hatıraları**, İstanbul, Temel Yay., 2000.

Cemal Paşa: **Hatıralar; İttihat ve Terakki, I. Dünya Savaşı Anıları**, Yay. Haz. Alpay Kabacalı, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., 2012.

Çetinkaya, Ali: **Askerlik Hayatım 1914-1922; Irak Cephesi, İşgal İzmir'i ve Ayvalık**, Haz. Oktay Şimşek, Zeki Dilek, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., 2012.

- Devrim, Şirin: **Harika Çılgınlar; Şakir Paşa Ailesi**, çev. Sema Karamürsel, İstanbul, Milliyet Yay., 1996.
- Enver Paşa: **Enver Paşa'nın Anıları 1881-1908**, Haz. Halil Erdoğan Cengiz, İstanbul, İletişim Yay., 1991.
- Falih Rıfkı: Atay, **Atatürk'ün Bana Anlattıkları**, İstanbul, Sel Yayınları, 1955.
- Falih Rıfkı: Atay, **Çankaya: Atatürk'ün Doğumundan Ölümüne Kadar**, İstanbul, Doğan Kardeş Yay., 1969.
- Hanioğlu, M. Şükrü: **Kendi Mektuplarında Enver Paşa**, İstanbul, Der Yay., 1989.
- Hülagü, M. Metin: **Sultan II. Abdülhamid'in Sürgün Günleri; Hususi Doktoru Atıf Hüseyin Bey'in Hatıraları (1909-1918)**, İstanbul, Timaş Yay., 2010.
- Karabekir, Kâzım: **Günlükler**, c. I, İstanbul, Yapı Kredi Yay., 2009.
- Karabekir, Kâzım: **İstiklâl Harbimiz**, İstanbul, Emre Yay., 1993.
- Karay, Refik Halid: **Minelbab İlelmihrab**, İstanbul, İnkılâp Kitabevi, 2009.
- Kutay, Cemal: **31 Mart İhlâlinde Sultan Abdülhamit**, İstanbul, Kalem Yay., 1977.
- Mahmut Şevket Paşa'nın Sadaret Günlüğü**, Yay. Murat Bardakçı, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., 2014.
- Mustafa Hayri Efendi: **Meşrutiyet, Büyük Harp ve Mütareke Günlükleri (1909-1922) Şeyhülislam Ürgüplü Mustafa Hayri Efendi**, Haz. Ali Suat Ürgüplü, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., 2015.
- Orbay, Rauf: **Cehennem Değirmeni: Siyasi Hatıralarım**, c. I, İstanbul, Emre Yay., 1993.
- Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi Halil Menteşe'nin Anıları**, Haz. Orhan Birgit, İstanbul, Hürriyet Vakfı Yay., 1986.
- Said Paşa: **Said Paşa'nın Hatıratı**, c. II, k. II, Dersaadet, Sabah Matbaası, 1328.
- Sertoğlu, Murat: **Mareşal Fevzi Çakmak Açıklıyor**, İstanbul, Derin Tarih Yay., 2015.
- Simavi, Lütfi: **Osmanlı Sarayının Son Günleri**, İstanbul, Hürriyet Yay., t.y.
- Son Vak'anüvis Abdurrahman Seref Efendi Tarihi; II. Mesrutiyet Olayları (1908-1909)**, Haz.: Bayram Kodaman-Mehmet Ali Ünal, Ankara, TTK Yay., 1969-1996.
- Tahsin Paşa: **Abdülhamit ve Yıldız Hatıraları**, İstanbul, Milliyet Matbaası, 1931.

- Tanrıkut, Asaf: **Yemen Notları**, Ankara, Güzel Sanatlar Matbaası, 1965.
- Türkgeldi, Ali Fuat: **Görüp İşittiklerim**, Ankara, TTK Yay., 1951.
- Unat, Faik Reşat: **İkinci Abdülhamid'in son Mabeyn Başkâtibi Ali Cevat Bey'in Fezleke'si: İkinci Meşrutiyet'in İlânı ve Otuzbir Mart Hâdisesi**, Ankara, TTK. Yay., 1960-1985.
- Uzer, Tahsin: **Makedonya Eşkıyalık Tarihi ve Son Osmanlı Yönetimi**, Ankara, TTK Yay., 1979.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı: **Hürriyet Kahramanı Resneli Niyazi Hatıratı**, İstanbul, Örgün Yayınevi, 2003.
- Yüceer, Saime: **Ali Cevat Borçbakan'ın Hatıraları**, Bursa, Uludağ Üniversitesi Yayınları, 2005.

F. KİTAP VE MAKALELER

I. Kitaplar

- Ahmad, Feroz: **İttihatçılıktan Kemalizme**, İstanbul, Kaynak Yayınlar, 1996.
- Akgül Erdaş, Nilgün: **Milli Mücadele Döneminde Kafkas Cumhuriyetleri İle İlişkiler (1917-1921)**, Ankara, ATASE Yay., 1994.
- Akın, Rıdvan: **Türk Siyasal Tarihi 1908-2000**, İstanbul, On İki Levha Yay., 2012.
- Akşin, Sina: **İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele**, c. I, Ankara, İş Bankası Kültür Yayınları, 1998.
- Akşin, Sina: **Şeriatçı Bir Ayaklanma 31 Mart Olayı**, İstanbul, İmge Kitabevi, 1994.
- Alkan, Ahmet Turan: **II. Meşrutiyet Döneminde Ordu ve Siyaset**, Ankara, Ufuk Kitapları, 2001.
- Alkan, Necmettin: **Mutlakiyetten Meşrutiyete II. Abdülhamid ve Jön Türkler**, İstanbul, Selis Kitaplar, 2009.
- Alkan, Necmettin: **Selanik İstanbul'a Karşı 31 Mart Vakası ve II. Abdülhamid'in Tahttan İndirilmesi**, İstanbul, Timaş Yay., 2011.
- Alkan, Necmettin: **Ve Selanik Düştü 1912-1913 Balkan Savaşı ve Hezimet**, İstanbul, Timaş Yay., 2014.
- Alpan, Necip: **Prizren Birliği ve Arnavutlar**, Ankara, Çağdaş Basımevi, 1978.

- Apak, Rahmi: **İstiklâl Savaşında Garp Cephesi Nasıl Kuruldu**, İstanbul, Güven Basımevi, 1942.
- Arıburnu, Kemal: **Milli Mücadelede İstanbul Mitingleri**, Ankara, Yeni Desen Matbaası, 1975.
- Armaoğlu, Fahir: **19. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1789-1914**, İstanbul, Timaş Yay., 2016.
- Arslan, Ali, Abdurrahman Bozkurt, Ramazan Erhan Güllü: **Düşmanın Şehirdeki Hedefi Millî Mücadele Polisler**, İstanbul, Paraf Yay., 2011.
- Ata, Ferudun: **İşgal İstanbul’unda Tehcir Yargılamaları**, Ankara, TTK Yay., 2005.
- Atatürk, Kemal: **Nutuk**, Ankara, ATAM Yay., 2006.
- Atay, Falih Rıfkı: **19 Mayıs**, Ankara, Ulus Basımevi, 1944.
- Atıf Paşa: **Yemen Tarihi**, c. II, İstanbul, Şirket-i Tab’iye, 1326.
- Avcıoğlu, Doğan: **31 Mart’ta Yabancı Parmağı**, Ankara, Bilgi Yay., 1969.
- Aydemir, Şevket Süreyya: **Makedonya’dan Orta Asya’ya Enver Paşa**, c. II, İstanbul, Remzi Kitapevi Yay., 1986.
- Ayışığı, Metin: **Mareşal Ahmet İzzet Paşa Askeri ve Siyasi Hayatı**, Ankara, TTK Yay., 2013.
- Balcıoğlu, Mustafa, İsrail Kurtcephe: **Kara Harb Okulu Tarihi**, Ankara, Kara Harb Okulu Matbaası, 1992.
- Bardakçı, Murat: **Enver**, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., 2015.
- Bardakçı, Murat: **İttihadçı’nın Sandığı: İttihad ve Terakki liderlerinin özel arşivlerindeki yayınlanmamış belgeler ile Atatürk ve İnönü dönemlerinde Ermeni gayrimenkulleri konusunda alınmış bazı kararlar**, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., 2014.
- Bardakçı, Murat: **Şahbaba: Osmanlıları’nın son hükümdarları VI. Mehmed Vahideddin’in hayatı, hatıraları ve özel mektupları**, İstanbul, İnkılap Yay., 2014.
- Baydar, Mustafa: **31 Mart Vakası**, İstanbul, Anıl Matbaası, 1955.
- Baykara, Tuncer: **Millî Mücadele**, Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., 1985.
- Bayur, Hilmi Kâmil: **Sadrazam Kamil Paşa Siyasi Hayatı**, Ankara, Sanat Basımevi, 1954.
- Bayur, Yusuf Hikmet: **Türk İnkılabı Tarihi**, c. I-II, Ankara, TTK Yay., 1983.

- Bedevi Kuran, Ahmet: **İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler**, İstanbul, Tan Matbaası, 1945.
- Belen, Fahri: **Türk Kurtuluş Savaşı**, İstanbul, Yeditepe Yay., 2015.
- Berber, Engin: **Sancılı Yıllar: İzmir 1918-1922 Mütareke ve Yunan İşgali Döneminde İzmir Sancağı**, Ankara, Ayraç Yayınevi, 1997.
- Bıyıklıoğlu, Tevfik: **Atatürk Anadolu'da (1919-1921)**, c. I, Ankara, TTK Yay., 1959.
- Bilgi, Nejdet: **Ermeni Tehciri ve Boğazlıyan Kaymakamı Mehmed Kemal Bey'in Yargılanması**, Ankara, KÖKSAV Yay., 1999.
- Binbaşı M. Nasrullah, Koloğası M. Rüşdü, Mülazım M. Eşref, **Osmanlı Atlası; XX. yüzyıl başları**, Haz. Rahmi Tekin, Yaşar Baş, İstanbul, Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yay., 2003.
- Birinci, Ali: **Hürriyet Ve İtilâf Fırkası, II. Meşrutiyet Devrinde İttihat ve Terakki'ye Karşı Çıkanlar**, İstanbul, Dergâh Yay., 2012.
- Bouquet, Olivier: **Sultanın Paşaları (1839-1909)**, Çev. Devrim Çetinkasap, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., 2016.
- Bozboru, Nuray: **Osmanlı Yönetiminde Arnavutluk ve Arnavut Ulusçuluğu'nun Gelişimi**, İstanbul, Boyut Yay., 1997.
- Coşar, Ömer Sami: **İstiklal Harbi Gazetesi**, İstanbul, Yeni İstanbul Yay., 15 Mayıs 1919.
- Coşkun, Alev: **Kuvayı Milliye'nin Kuruluşu: En Uzun 15 Gün, Ödemiş Direnişi**, İstanbul, Cumhuriyet Kitapları, 1998.
- Coşkun, Alev: **Samsun'dan Önce Bilinmeyen 6 Ay: İşgal, Hüzün, Hazırlık**, İstanbul, Cumhuriyet Kitapları, 2009.
- Criss, Bilge: **İşgal Altında İstanbul; 1918-1923**, İstanbul, 1993.
- Çakaloğlu, Cengiz: **Yemen'den Dönemeyen Bir Karapapak: 40. Hamidiye Süvari Alayı Komutanı Mıhralı Bey**, İstanbul, Kitabevi Yay., 2011,
- Çakmak, Zafer: **İzmir ve Çevresinde Yunan İşgali ve Rum Mezalimi**, İstanbul, Yeditepe Yay., 2007.
- Çankaya, Ali: **Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler**, c. IV, Ankara, Mars Matbaası, 1968-1969.
- Çapa, Mesut: **Pontus Meselesi**, İstanbul, Serander Yay., 2001.

- Çelebi, Mevlüt: **Heyet-i Nasîha; Anadolu ve Rumeli Nasihat Heyetleri**, İzmir, Akademi Kitapevi, 1992.
- Çelebi, Mevlüt: **İtalyan Arşiv Belgelerinde Anadolu'da Yunan Mezalimi (1919-1922)**, Ankara, ATAM Yay., 2010.
- Çelik, Akın, Savaş Açikkaya: **Bir Devrin Sonu Mondros**, İstanbul, İskenderiye Yay., 2014.
- Çelik, Bilgin: **İttihatçılar ve Arnavutlar, II. Meşrutiyet Döneminde Arnavut Ulusçuluğu ve Arnavutluk Sorunu**, İstanbul, Büke Yay., 2004.
- Çelik, Kemal: **Bir Kitap Dostu Ali Emiri Efendi (1857-1924)**, Ankara, Mor Yay., 2007.
- Danişmend, İsmail Hami: **31 Mart Vak'ası**, İstanbul, İstanbul Kitabevi, 1961.
- Danişmend, İsmail Hami: **İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi**, c. IV, İstanbul, Türkiye Yay., 1972.
- de Grece, Michel: **II. Abdülhamid; Yıldız Sarayı'nda 30 Yıl**, Çev. Derman Bayladı, İstanbul, Milliyet Yay., 1998.
- Dumesnil, Vera: **İşgal İstanbul'u**, çev. Emre Öktem, İstanbul, İstanbul Kitaplığı Yay., 1993.
- Eldem, Edhem: **İftihar Ve İmtiyaz: Osmanlı Nişan ve Madalyaları Tarihi**, İstanbul, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi Yay., 2004.
- Engin, Vahdettin: **Sultan II. Abdülhamid ve İstanbul'u**, İstanbul, Yeditepe Yay., 2008.
- Eraslan, Cezmi: **II. Abdülhamid ve İslam Birliği**, İstanbul, Ötüken Yay., 2019.
- Eren, Ahmet Cevat: **Türkiye'de Göç ve Göçmen Meseleleri Tanzimat Devri, İlk Kurulan Göçmen Komisyonu, Çıkarılan Tüzükler**, İstanbul, Nurgök Matbaası, 1966.
- Ergin, Osman: **Türkiye Maarif Tarihi**, c. I-II, İstanbul, Eser Matbaası, 1977.
- Erim, Nihat: **Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri (Osmanlı İmparatorluğu Anlaşmaları)**, c. I, Ankara, TTK Yay., 1953.
- Erüreten, Metin: **Osmanlı Madalyaları ve Nişanları**, çev. Erhan Uzsay, İstanbul, The Destination Management Company Yay., 2001.
- Gökbilgin, Mustafa Tayyib: **Millî Mücadele Başlarken; Mondros Mütarekesi'nden Sivas Kongresine**, c. I, Ankara, TTK Yay., 1959.

- Gökbilgin, Mustafa Tayyib: **Millî Mücadele Başlarken; Mondros Mütarekesi'nden Büyük Millet Meclisi'nin Açılmasına**, Ankara, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., 1965.
- Görgülü, İsmet: **Atatürk'ün Anıları**, Ankara, Bilgi Yay., 1997.
- Göztepe, Tarık Mümtaz: **Osmanoğullarının Son Padişahı Vahideddin Mütareke Gayyasında**, İstanbul, Sebil Yay. 1969.
- Güneş, İhsan: **Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Türkiye'de Hükümetler: Programları ve Türkiye'de Yankıları (1908-1923)**, İstanbul, İş Bankası Kültür Yay., 2012.
- Gürer, Turgut: **Atatürk'ün Yaveri Cevat Abbas Gürer: Cepheden Meclise Büyük Önder ile 24 Yıl**, İstanbul, Gürer Yay., 2007.
- Hacısalihoglu, Mehmet: **Jön Türkler ve Makedonya Sorunu (1890-1918)**, çev. İhsan Catay, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yay., 2008.
- Hamzaoglu, Yusuf: **Balkan Türklüğü**, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 2000.
- Hatemi, Nilüfer: **Mareşal Fevzi Çakmak ve Günlükleri**, c. II, İstanbul, Yapı Kredi Yay., 2002.
- Hatırat Sadrazam ve Harbiye Nazırı Mahmut Şevket Paşa'nın Günlüğü**, İstanbul, Arba Yay., 1988.
- II. Meşrutiyet'in İlk Yılı 23 Temmuz 1908-23 Temmuz 1909**, Ed. Tamer Erdoğan, İstanbul, Yapı Kredi Yay., 2008.
- İnal, İbnülemin Mahmut Kemal: **Osmanlı Devrinde Son Sadriazamlar**, c. VI-X, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., 2013.
- İngiliz Yıllık Raporlarında Türkiye 1920**, Haz. Ali Satan, İstanbul, Tarihçi Kitapevi, 2010.
- İskora, Muharrem Mazlum: **Harp Akademileri Tarihçesi 1846-1965**, c. I. Ankara, Genelkurmay Basımevi, 1966.
- İsmet, Binark: **Yemen Tarihinin Kaynakları Bakımından Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nin Önemi**, Ankara, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yay., 1996.
- İstanbul Teknik Üniversitesi ve Mühendislik Tarihimiz**, Ed. Mehmet Karaca, İstanbul, İstanbul Teknik Üniversitesi Vakfı Yay., 2013.
- İşgal İstanbul'undan Fotoğraflar**, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yay., 1996.

- İşlet Sönmez, Banu: **II. Meşrutiyette Arnavut Muhalefeti**, İstanbul, Yapı Kredi Yay., 2007.
- Jaeschke, Gotthard: **Türk Kurtuluş Savaşı İle İlgili İngiliz Belgeleri**, Ankara, TTK. Yay., 1971.
- Jaeschke, Gotthard: **Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi**, c. I, Ankara, TTK. Yay., 1970.
- Jelavich, Barbara: **Balkan Tarihi: 20. Yüzyıl**, c. II, çev. Zehra Savan, Hatice Uğur, İstanbul, Küre Yay., 2006.
- Kabacalı, Alpay: **Tanzimat'tan II. Meşrutiyet'e İmparatorluk ve Nesnel Tarihin Prizmasından Abdülhamid**, İstanbul, Deniz Kültür Yay., 2005.
- Kabacalı, Alpay: **Türkiye'de Siyasal Cinayetler**, İstanbul, Altın Kitaplar Yay., 1993.
- Kandemir, Feridun: **Hatıraları ve Söyleyemedikleri ile Rauf Orbay**, İstanbul, Sinan Matbaası, 1965.
- Kâni İrtem, Süleyman: **31 Mart İsyanı ve Hareket Ordusu; Abdülhamid'in Selanik Sürgünü**, Haz. Osman Selim Kocahanoğlu, İstanbul, Temel Yay., 2003.
- Kâni İrtem, Süleyman: **Bilinmeyen Abdülhamid; Hususî ve Siyasî Hayatı**, Haz. Osman Selim Kocahanoğlu, İstanbul, Temel Yay., 2003.
- Kâni İrtem, Süleyman: **Meşrutiyet Doğarken; 1908 Jön-Türk İhtilâli**, Haz. Osman Selim Kocahanoğlu, İstanbul, Temel Yay., 1999.
- Kâni İrtem, Süleyman: **Meşrutiyetten Mütarekeye (1909-1918)**, Haz. Osman Selim Kocahanoğlu, İstanbul, Temel Yay., 2004.
- Kâni İrtem, Süleyman: **Osmanlı Devleti'nin Makedonya Meselesi, Balkanların Kördüğümü**, Haz. Osman Selim Kocahanoğlu, İstanbul, Temel Yay., 1999.
- Karabekir, Kazım: **Tarih Boyunca Türk-Alman İlişkileri**, İstanbul, Emre Yay., 2002.
- Karabulut, Veysi: **Meşihât Müsteşârı Hüseyin Kâmil Efendi'nin Yemen Hatıraları (1912-1913)**, İstanbul, Doğu Kütüphanesi Yay., 2010.
- Karaca, Taha Niyazi: **Son Osmanlı Meclis-i Mebusan Seçimleri**, Ankara, TTK Yay., 2004.

- Karaca, Taha Niyazi: **Yozgat Ermeni Ayaklanmaları ve Boğazlıyan Kaymakamı Kemal Bey Olayı**, İstanbul, IQ Kültür ve Sanat Yay., 2008.
- Karal, Enver Ziya: **Osmanlı Tarihi**, c. VIII, Ankara, TTK Yay., 1983.
- Kasap, Murat: **Osmanlı Gürcüleri**, İstanbul, İhlas Gazetecilik A.Ş., 2010.
- Kırmızı, Abdülhamit: **Abdülhamit'in Valileri, Osmanlı Vilayet İdaresi 1895-1908**, İstanbul, Klasik Yay., 2007.
- Kış, Salih: **Osmanlı Ordusunda Alman Ekolü Von Der Goltz Paşa (1883-1895)**, Konya, Palet Yay., 2017.
- Koçak, Cemil: **Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)**, Ankara, TTK. Basımevi, 1991.
- Kodaman, Bayram: **Abdülhamit Devri Eğitim Sistemi**, Ankara, TTK Yay., 1988.
- Kuleli Askeri Lisesi Tarihi**, İstanbul, Kuleli Askeri Lisesi Matbaası, 1985.
- Kurt, İhsan: **Kahrolsun Böyle Adalet Boğazlıyan Kaymakamı Kemal Bey**, İstanbul, Kum Saati Yay., 2008.
- Kutay, Cemal: **Etniki Eterya'dan Günümüze Ege'nin Türk Kalma Savaşı**, İstanbul, Boğaziçi Yay., 1980.
- Kutlu, Sacit: **Didar-ı Hürriyet Kartpostallarla İkinci Meşrutiyet 1908-1913**, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., 2004.
- Kutlu, Sacit: **Milliyetçilik ve Emperyalizm Yüzyılında Balkanlar ve Osmanlı Devleti**, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., 2007.
- Külçe, Süleyman: **Mareşal Fevzi Çakmak; Askerî, Hususî Hayatı**, İstanbul, Ahmet Halit Yaşaroğlu Kitapçılık ve Kağıtçılık, 1953.
- Külçe, Süleyman: **Osmanlı Tarihinde Arnavutluk**, İzmir, Ticaret Basımevi, 1944.
- Macmillan, Margaret: **Paris 1919: 1919 Paris Barış Konferansı ve Dünyayı Değiştiren Altı Ayın Hikâyesi**, çev. Belkıs Dişbudak, Ankara, ODTÜ Yay., 2004.
- Macmillan, Margaret: **Paris 1919: Six Months That Changed The World**, New York, Random House, 2002.
- Mardin, Şerif: **Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908**, İstanbul, İletişim Yay., 1992.
- McCullagh, Francis: **Abdülhamid'in Düşüşü**, İstanbul, İstanbul Kitaplığı Yay., 1990.

- Millî Mücadele Dönemi Beyânnâmeleri ve Basını**, Haz. Zekâi Güner, Orhan Kabataş, Ankara, TTK Yay., 1990.
- Oğuz, Süleyman: **Osmanlı Vilâyet İdâresi ve Doğu Rumeli Vilâyeti (1878-1885)**, Ankara, Gazi Üniversitesi Yay., 1986.
- Okyar, Ali Fethi: **Üç Devirde Bir Adam**, Haz. Cemal Kutay, İstanbul, Tercüman Yay., 1980.
- Ortaylı, İlber: **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, İstanbul, Hil Yay., 1987.
- Ortaylı, İlber: **Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu**, İstanbul, İletişim Yay., 2003.
- Osmanlı Askerlik Literatürü Tarihi, (History of Military Art and Science Literature During the Ottoman Period)** c. I-II, Haz. Ekmeleddin İhsanoğlu, İstanbul, IRCICA, 2004.
- Osmanlı Döneminde Askeri Okullarda Eğitim**, Ankara, Milli Savunma Bakanlığı Yay., 2000.
- Osmanlı Ordu Teşkilâtı**, Haz. Cengiz Eroğlu vd., Ankara, TTK Yay., 1999.
- Öndeş, Osman: **Vahdettin'in Sırdaşı Avni Paşa Anlatıyor; Milli Mücadele ve Sürgün Yılları**, İstanbul, Timaş Yay., 2012.
- Özalp, Kazım: **Millî Mücadele 1919-1922**, c. I, Ankara, TTK Yay., 1985.
- Özsoy, Osman: **Saltanat'tan Cumhuriyet'e Giden Yolda Türk Kurtuluş Savaşı'nın Perde Arkası**, İstanbul, Aksoy Yay., 1999.
- Öztoprak, İzzet: **Türk ve Batı Kamuoyunda Milli Mücadele**, Ankara, TTK Yay., 2014.
- Pakalın, Mehmet Zeki: **Sicill-i Osmani Zeyli**, c. VI-XVI-XVII, Ankara, TTK. Yay., 2009.
- Pakalın, Mehmet Zeki: **Son Sadrazamlar ve Başvekiller**, c. V, İstanbul, Ahmed Said Matbaası, 1948.
- Pontus**, Ankara, T.B.M.M. Hükümeti Matbuat Müdüriyet-i Umumisi Yayını, 1922.
- Reşad, Ekrem, Osman Ferid: **Nevsal-i Osmani**, İstanbul, Matba-i Hayriye, 1326.
- Rıfat, Mevlânzâde: **31 Mart Bir İhtilalin Hikayesi**, İstanbul, Pınar Yay., 1996.
- Sakaoğlu, Necdet: **20. Yüzyıl Başında Osmanlı Kentleri**, İstanbul, Deniz Kültür Yay., 2010.
- Sarihan, Zeki: **Kurtuluş Savaşı Günlüğü**, c. I, Ankara, TTK. Yay., 1973.

- Sarısakal, Baki: **Belge ve Tanıklarla Samsun'dan Ankara'ya (19 Mayıs 1919-23 Nisan 1920)**, c. I, Samsun, Samsun Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2008.
- Selek, Sabahattin: **Anadolu İhtilâli**, İstanbul, Burçak Yayınevi, 1968.
- Selvi, Haluk: **İşgal ve Protesto**, İstanbul, Değişim Yay., 2007.
- Selvi, Haluk: **Milli Mücadele'de İlk İşgaller İlk Direnişler**, İstanbul, Yeditepe Yay., 2011.
- Seyitdanlioğlu, Mehmet: **Tanzimat Döneminde Modern Belediyeciliğin Doğuşu: Yerel Yönetimler**, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., 2010.
- Sırma, İhsan Süreyya: **Osmanlı Devletinin Yıkılışında Yemen İsyanları**, İstanbul, Düşünce Yay., 1980.
- Sonyel, Salâhi R.: **Mustafa Kemal (Atatürk) ve Kurtuluş Savaşı**, Ankara, TTK Yay., 2008.
- Sonyel, Salahi R.: **Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika I**, Ankara, TTK Yay., 1987.
- Sultan II. Abdülhamit Döneminde Eğitim**, Ed. Cezmi Eraslan, İstanbul, Üsküdar Belediyesi Yay., 2017.
- Sunata, İ. Hakkı: **İstanbul'da İşgal Yılları**, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., 2006.
- Şakir, Ziya: **İşgal Altında**, Haz. Feridun Ata, Konya, Palet Yay., 2010.
- Şakir, Ziya: **Mahmut Şevket Paşa**, İstanbul, Ahmet Sait Matbaası, t.y.
- Şehsuvaroğlu, Haluk Y.: **Asırlar Boyunca İstanbul; Sarayları, Camileri, Abideleri, Çeşmeleri**, İstanbul, Cumhuriyet Gazetesi Yay., t.y.
- Şimşir, Bilâl Niyazi: **British Documents on Atatürk (1919-1938)**, c. I, Ankara, TTK Yay., 1973.
- Şimşir, Bilâl Niyazi: **Malta Sürgünleri**, İstanbul, Bilgi Yay., 1985,
- Taçalan, Nurdoğan: **Ege'de Kurtuluş Savaşı Başlarken**, Ankara, Bilgi Yay., 2007.
- Tansel, Selahattin: **Mondros'tan Mudanya'ya Kadar**, c. I, Ankara, Başbakanlık Basımevi, 1973.
- Tansu, Samih Nafiz: **İki Devrin Perde Arkası**, Yay. Haz. Hüsamettin Ertürk, İstanbul, Ararat Yay., 1969.
- Tepedelenlioğlu, Nizamettin Nazif: **Ordu ve Politika**, İstanbul, Bedir Yay., 1967.

- Tevetoğlu, Fethi: **Atatürk ile Samsun'a Çıkanlar**, Ankara, Atatürk ve Çevresi Yay., 1971.
- Tevetoğlu, Fethi: **Milli Mücadele Yıllarındaki Kuruluşlar**, Ankara, TTK Yay., 1988.
- Tokay, Gül: **Makedonya Sorunu Jön Türk İhtilalinin Kökenleri (1903-1908)**, İstanbul, Afa Yay., 1996.
- Tunaya, Tarık Zafer: **Türkiye'de Siyasal Partiler; İttihat ve Terakki Bir Çağın, Bir Kuşağın, Bir Partinin Tarihi**, c. III, İstanbul, Hürriyet Vakfı Yay., 1989.
- Turan, Mustafa: **Taş Kışlada 31 Mart Faciası**, İstanbul, Aykurt Neşriyatı, 1964.
- Turan, Mustafa: **Yunan Mezalimi (İzmir, Aydın, Manisa, Denizli, 1919-1923)**, Ankara, ATAM Yay., 1999.
- Türk İstiklal Harbi I Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı**, Ankara, Genelkurmay ATASE Yay., 1962-1999.
- Türk İstiklal Harbi: II Batı Cephesi**, c. II, k. I, Ankara, Genelkurmay ATASE Yay., 1999.
- Türk Silahlı Kuvvetleri**, Ankara, Mönch Türkiye Yay., 2007.
- Türkmen, Zekeriya: **Belgelerle Yunan Mezalimi**, Ankara, Ocak Yay., 2000.
- Türkmen, Zekeriya: **Mütareke Döneminde Ordunun Durumu ve Yeniden Yapılanması (1918-1920)**, Ankara, TTK. Yay., 2001.
- Türkmen, Zekeriya: **Osmanlı Meşrutiyetinde Ordu-Siyaset Çatışması**, İstanbul, İrfan Yay., 1993.
- Uluğ, Naşit Hakkı: **Siyasi Yönleriyle Kurtuluş Savaşı**, İstanbul, Milliyet Yay., 1973.
- Umar, Bilge: **İzmir'de Yunanlıların Son Günleri**, İzmir, İzmir Büyükşehir Belediyesi, 2011.
- Ünal, Tahsin: **Harb Okulu Tarihi**, Ankara, Berikan Yay., 2001.
- Ünlü, Mucize: **Kosova Vilayeti (1877-1912)**, Ankara, Gece Kitaplığı Yay., 2014.
- Vardar, Devrim: **İstanbul'un İşgali (1918-1923)**, İstanbul, Doğu Kitabevi, 2011.
- Wallach, Jehuda L.: **Bir Askeri Yardımın Anatomisi**, çev. Fahri Çeliker, Ankara, Genelkurmay ATASE Yay., 1985.
- Yel, Selma: **Yakup Şevki Paşa ve Askerî Faaliyetleri**, Ankara, ATAM Yay., 2002.

II. Makaleler

- Acehan, Abdullah: “Osmanlı Devleti’nin Sürgün Politikası ve Sürgün Yerleri”, **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, c. I, S. 5, 2008, (2006), s. 12-29.
- Ademi, Rahman: “Bağımsızlığa Giden Yolda Arnavutlar”, **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, c. VI, S. 26, 2013, s. 7-19.
- Akbulut, Dursun Ali: “Milli Mücadele Orta Karadeniz Kuva-yı Milliyesi”, **History Studies**, Prof. Dr. Enver Konukçu Armağanı, 2012, s. 1-8.
- Akşin, Sina: “Paris Barış Konferansı’nın Yunanlıları İzmir’e Çıkarma Kararı”, **Üçüncü Askeri Tarih Semineri, Türk-Yunan İlişkileri**, Ankara, Genelkurmay ATASE Yay., 1986, s. 174-188.
- Akşin, Sina: “Siyasal Partiler İttihat ve Terakki”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, c. V, İstanbul, İletişim Yayınları, 1985, s. 1422-1435.
- Akyıldız, Ali: “II. Abdülhamid’in Çalışma Sistemi, Yönetim Anlayışı ve Bâbîâli’yle (Hükümet) İlişkileri”, **Osmanlı Ansiklopedisi**, c. II, Ankara, Yeni Türkiye Yay., 1999, s. 286-297.
- Akyıldız, Ali: “Mabeyn-i Hümayun”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, c. XXVII, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 2003, s. 283-286.
- Alkan, Mustafa: “Hüseyin Rauf Orbay’ın Hayatı (1880-1964)”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, c. XX, S. 59, Ankara, 2004, s. 597-626.
- Aslan, Taner: “II. Meşrutiyet Dönemi Genel Af Uygulamaları”, **Akademik Bakış**, c. III, S. 5, Kış 2009, s. 41-60.
- Aydın, Mahir: “Arşiv Belgeleriyle Makedonya’da Bulgar Çete Faaliyetleri”, **Osmanlı Araştırmaları**, s. 9, İstanbul, 1999, s. 209-234.
- Aydın, Mahir: “Hüseyin Hilmi Paşa” **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, c. XVIII, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 1998, s. 550-551.
- Aydın, Mehmet Akif: “Kanun-i Esâsi”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C. XXIV, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 2001, s. 328-330.

- Ayışığı, Metin: “Unutulan Soykırım: Batı Anadolu'da Yunan Mezalimi”, c. XV, **Türkler Ansiklopedisi**, s.776-789.
- Bâlioğlu, Zekeriya Tarık: "İzmir'in İşgal Ültimatoları", **Tarih ve Medeniyet**, S. III, İstanbul, 1994, s. 42-43.
- Balkaya, İhsan Sabri: “Mütareke Dönemi Asayişin Üç Boyutu”, **Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, S. 41, 2008, s. 17-34.
- Bayur, Yusuf Hikmet: “1918 Bırakışmasından Az Önce Mustafa Kemal Paşa’nın Başyaver Naci Bey Yolu İle Padişaha Bir Başvurması”, **Belleten**, c. XXI, S. 84 (Ekim 1957), Ankara, TTK Yay., s. 561-565.
- Beydilli, Kemal: “Colmar Von Der Goltz Paşa’nın Gelişine Kadar Prusya-Alman-Osmanlı Siyasi ve Askeri Münasebetlerine Kısa Bir Bakış”, **20’nci Yüzyıl Başına Kadar Türk Askeri Eğitiminin Tarihi Gelişimi**, İstanbul, Harp Akademileri Basımevi, 1983, s. 77-99.
- Bozdağ, İsmet: “Millî Mücadeleyi İstanbul Başlattı”, **Tarih ve Medeniyet**, S. 15, İstanbul, 1995, s. 36-39.
- Budak, Mustafa: “İzmir’in İşgali Sürecinde Osmanlı Harbiye Nezareti’nin Direnişle İlgili Tavrı”, **90. Yılında Millî Mücadele Sempozyumları Bildiriler**, Ankara, ATAM Yay., 2011, s. 311-326.
- Cicioğlu, Hasan: “Samsun Bafra (Nebiyân Bölgesinde) Rumların Pontus Faaliyetleri (1918-1922)”, **İlk Adımdan Cumhuriyet’e Milli Mücadele**, İstanbul, Mavi Yayıncılık, 2008, s. 157-164.
- Çakaloğlu, Cengiz: “Yemen İsyanı ve Trabzon Redif Taburu (1905-1906)”, **Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, c. IX, S. 1, 2007, s. 99- 122.
- Çetiner, Yılmaz: “Son Padişah Vahdettin ile Gurbette-Bahriye Nazırı Avni Paşa’nın Kızı Anlatıyor,” **Milliyet**, 25 Temmuz 2000, s. 4.
- Çiçek, Kemal: “Amerikan İstihbarat Raporları Işığında Orta Karadeniz’de Rum Çete Faaliyetleri Hakkında Bazı Gözlemler”, **İlk Adımdan Cumhuriyet’e Milli Mücadele**, İstanbul, Mavi Yayıncılık, 2008, s. 123-128.

- Dikici, Ali: “Osmanlı Makedonya’sında Kurulan İlk Uluslararası Polis Barış Koruma Misyonu: Mürzsteg Reform Programı”, **Karadeniz Araştırmaları: Balkan, Kafkas, Doğu Avrupa ve Anadolu İncelemeleri Dergisi**, c. VI, S. 24, Kış 2010, s. 75-108.
- Durusu, Sabri:”15 Mayıs 1919’da İzmir’e Çıkan Yunanlıların İzmir ve Çevresinde Yaptıkları Katliam”, **Askeri Tarih Bülteni**, S. 21, Ankara, ATASE Yay., 1986, s. 1-14.
- Eraslan, Cezmi: “I. Dünya Savaşı ve Türkiye”, c. XIII, **Türkler Ansiklopedisi**, Ankara, Yeni Türkiye Yay., 2002, s. 608-644.
- Erdoğan, Aynur: “Tanzimat Döneminde Yurtdışına Öğrenci Gönderme Olgusu ve Osmanlı Modernleşmesine Etkileri”, **İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi**, Dizi. 3, S. 20, İstanbul, 2010, s. 121-151.
- Evsile, Mehmet: “Atatürk’ün Samsun’a Çıktığı Sırada Samsun ve Çevresinin Asayiş Durumu”, **19 Mayıs ve Milli Mücadele’de Samsun Sempozyumu Bildiriler**, (20-22 Mayıs 1999), Samsun, 2000, s. 168-170.
- Fatih Mehmet Sancaktar, “Another Side Of The National Struggle Period: Exiles Of Malta (January 1919-October 1921) / Milli Mücadele’nin Farklı Bir Yüzü: Malta Sürgünleri (Ocak 1919-Ekim 1921)”, **Asia Minor Studies**, c. II, S. 3, 2014, s. 63-81.
- Gençoğlu, Mustafa: “İşkodra Vilayeti’nin İdari Taksimatı ve Yapısı (1867/1868-1908)”, **Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, c. XIII, S. 3, Eylül 2015, Manisa, s. 259-289.
- Halid, Refik; “Mütecanis Kabine”, **Sabah**, 5 Mart 1919, nr. 10527, s. 1.
- İnan, Süleyman: “Atatürk’ün Mütareke Dönemi İstanbul’unda Geçirdiği Günleri”, **İlk Adımdan Cumhuriyet’e Milli Mücadele**, İstanbul, Mavi Yayıncılık, 2008, s. 205-216.
- Jaeschke, Gotthard: “İngiliz Belgelerinin Işığında Yunanlıların İzmir Çıkartması”, **Belleten**, c. XXXII, S. 128 (Ekim 1968), Ankara, TTK Yay., s. 567-576.
- Karaca, Ali: "II. Abdülhamid'in idareyi Kontrol Yaverlik Kurumu", **XIII. Türk Tarih Kongresi: Konreye Sunulan Bildiriler**, c. III, k. III, 2002, Ankara, TTK Yay., s. 1701-1739.

- Karaca, Ali: “Saray’da / Mabeyn-i Hümayûn’da Yâverlik Kurumu (1839-1920)”
Türkler Ansiklopedisi, c. XIII, s. 610-628.
- Karaca, Ali: “Şakir Paşa”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, c. XXXVIII, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 2010, s. 307-308.
- Karayaman, Mehmet: “İzmir Valisi İzzet Bey’in Kaleminden İzmir’in İşgali”,
Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi, c. VI, S. 15, Yıl. 2007/Güz, İzmir, 2009, s. 3-18.
- Kayalı, Kurtuluş: “Osmanlı Devleti’nde Yenileşme Hareketleri ve Ordu”,
Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi, c. V, İstanbul, İletişim Yayınları, 1985, s. 1250-1258.
- Keha, Murathan: “1877-1878 Osmanlı Rus Harbi’ne Kadar Yaşanan Kırım Kafkas Göçleri ve Erzurum’un Durumu”, **Erzurum Kültür Eğitim Vakfı Akademi Dergisi**, Yıl: 17, S. 57, (Güz 2013), s. 91-106.
- Köksal, Osman: “Osmanlı Hukukunda Bir Ceza Olarak Sürgün ve İki Osmanlı Sultanının Sürgünle İlgili Hatt-ı Hümayunları”, **Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi**, Ankara, Ankara Üniversitesi Basımevi, 2006, S. 19, s. 283-341.
- Kurt, Halil, Cengiz Tomar, İdris Bostan: “Yemen”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, c. XXXXIII, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 2013, s. 400-416.
- Küçük, Cevdet: “Damad Ferid Paşa”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, c. VIII, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 1993, s. 436-439.
- Moreau, Odile: “Osmanlı İmparatorluğu’nda Alman Askerî Misyonları”, **Osmanlı, Ansiklopedisi**, c. II, Ed. Güler Eren, Ankara, Yeni Türkiye Yay., 1999, s. 335-344.
- Okur, Mehmet: “İngiliz İstihbarat Raporlarına Göre 1919’da Samsun’da Genel Durum”, **İlk Adımdan Cumhuriyet’e Milli Mücadele**, İstanbul, Mavi Yayıncılık, 2008, s. 129-141.
- Öksüz, Melek: “Amerikan Belgeleri’ne Göre I. Dünya Savaşı ve Mütareke Dönemlerinde Osmanlı Hükümetleri”, **Turkish Studies**, S. 5/1, 2010, s. 1247-1270.

- Ölmez, Adem: “Askerî Teftîş Komisyonu’nun Kuruluşu ve Faaliyetleri”, **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi**, S. 43, İstanbul, 2007, s. 115-134.
- Ölmez, Adem: “II. Mesrutiyet Döneminde Askerî Yenilikler ve “Meclis-i Mehamm-ı Harbiye”, **Yüzüncü Yılında İkinci Meşrutiyet Milletlerarası Kongre Tebliğleri**, İstanbul, 2012, s. 259-266.
- Özgiray, Ahmet: “Türkiye-Almanya İlişkileri (1923-1939)”, **Tarih İncelemeleri Dergisi**, c. XIII, İzmir, 1998, s. 5-23.
- Pehlivanlı, Hamit: “Tarih Perspektifi İçerisinde Pontus Olayı: Yakın Tarihimize ve Günümüze Etkileri”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, c. X, S. 29, Ankara, ATAM Yay., 1994, s. 357-377.
- Saatçi, Meltem Begüm: “Makedonya Sorunu”, **Balkanlar El Kitabı**, (Der. Osman Karatay, Bilgehan A. Gökdağ), c. I, Ankara, KaraM ve Vadi Yay., 2006, s. 553-567.
- Sami, Şemsettin: “İşkodra Maddesi”, **Kamusu’l Alam**, c. II, İstanbul, Mihran Matbası, 1306, s. 977-982.
- Sami, Şemsettin: “Kosova Maddesi”, **Kamusu’l Alam**, c. V, İstanbul, Mihran Matbası, 1314, s. 3746-3748.
- Sancaktar, Fatih Mehmet: “Son Osmanlı Meclis-i Ayanı’nda Damat Ferit Paşa Taraftarlarının Faaliyeti ve Anadolu Hareketi’ne Etkisi”, **İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Dergisi, Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları**, S. 9, 2006, 129-170.
- Saygılı, Hasip: “1903 Makedonyasında Reformlara Tepkiler: Manastır Rus Konsolosu Aleksandır Rostkovski’nin Katli”, **Karadeniz Araştırmaları Dergisi**, Ankara, 2013, S. 39, s. 69-94.
- Saygılı, Hasip: “Berlin Kongresi’nden Yakova’da Katline Kadar Müşir Mehmed Ali Paşa (Haziran-Eylül 1878)”, **Karadeniz Araştırmaları Dergisi**, Ankara, 2015, S. 46, s. 137-152.
- Saygılı, Hasip: “Rumeli Müfettişliği Döneminde (1902-1908) Makedonya’da Yunan Komitecileri ve Osmanlı Devleti”, **Güvenlik Stratejileri Dergisi**, Yıl. 11, S. 21, Nisan 2015, Ankara, Harp Akademileri Komutanlığı Yay., s. 147-183.

- Sertoğlu, Midhat: “Mütareke Devrinde Saltanat Şurası ve Milli Şura Hazırlıkları (Gizli Belgeler)”, **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, Temmuz 1969, S. 22, s. 28-40.
- Sertoğlu, Midhat: “Mütareke Devrinde Saltanat Şurası ve Milli Şura Hazırlıkları (Gizli Belgeler) II”, **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, Ağustos 1969, S. 23, s. 49-58.
- Şarman, Kansu: “İngiliz ve Amerikan Arşivlerinde Yunan Zulmü”, **Popüler Tarih Dergisi**, S. 10, İstanbul, Mart 2001, s. 14-15.
- Şenışık, Pınar: “Osmanlı Makedonyası’nda Şiddet ve Nisan 1903 Olayları”, **Türkiyat Mecmuası**, c. XXVII/I, 2017, s. 289-303.
- Tepe, Cemal: “İttihatçıların Polis Müdürü Azmi Bey’den ve Polis Mecmuası’ndan: Mahmut Şevket Paşa Suikasti”, **İttihatçılar ve İttihatçılık Sempozyumu Bildiriler**, c. II, 25 Kasım 2014, Ankara, TTK Yay., 2015, s.47-87.
- Tevetoğlu, Fethi: “Atatürk’le Okyar’ın Çıkardıkları Gazete: Minber”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, c. V, S. 13, Kasım 1988, s.183-193.
- Tunç, Salih: “İzmir’in Yunanlılar tarafından işgali ve İstanbul Basınına Yansımaları (15-26 Mayıs 1919)”, c. XV, **Türkler Ansiklopedisi**, Ankara, Yeni Türkiye Yay., 2002, s. 765-775.
- Turan, Mustafa: “İzmir’in İşgali Üzerine”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, c. XII, S. 36, 1996, Ankara, s. 739-755.
- Turan, Mustafa: “İzmir’in İşgalinden Önce Anadolu’da Rum Taşkınlıkları ve Tedbirler”, **Ankara Üniversitesi, Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, S. 6, Kasım 1990, s. 349-360.
- Türkmen, Zekeriya: “19 Mayıs 1919: Mustafa Kemal Paşa’nın Samsun’a Çıkışı”, c. XV, **Türkler Ansiklopedisi**, s. 1529-1571.
- Türkmen, Zekeriya: “İkinci Meşrutiyet Döneminde (1909-1919) Osmanlı Ordusunda Müfettişlik Teşkilâtına Geçiş ve Uygulamalar”, **Beşinci Askerî Tarih Semineri (23-25 Ekim 1995) Bildirileri**, c. I, Ankara, 1996, s. 21-46.

- Türkmen, Zekeriya: “İstanbul’un İşgali ve İşgal Dönemindeki Uygulamalar”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, c. XVIII, Temmuz 2002, S. 53, s. 319-372.
- Türkmen, Zekeriya: “Mustafa Kemal Paşa’nın Samsun’a Hareketi ve Müfettişlik Bölgesindeki Faaliyetleri”, **90. Yılında Millî Mücadele Sempozyumları Bildiriler**, Ankara, ATAM Yay., 2011, s. 63-121.
- Türkmen, Zekeriya: “Mütareke Döneminde (1918-1921) Ordu Mütareke Döneminden Milli Mücadele’ye Geçişte Ordunun Yeniden Yapılandırılması”, **Askeri Tarih Bülteni**, 1996, S. 41, s. 43-58.
- Türkmen, Zekeriya: “Osmanlı Ordusunun Siyasileşme Sürecinde Önemli Bir Dönemeç: 31 Mart Ayaklanması”, **Cumhuriyetin 80. Yılına Armağan**, Ankara, Ankara Üniversitesi Basımevi, 2004, s. 369-411.
- Ural, Selçuk: “Yunan Mezaliminin Uluslararası Alanda Tescili” c. XV, **Türkler Ansiklopedisi**, Ankara, 2002, s. 792-799.
- Ural, Selçuk: Mehmet Okur, “Vali İzzet Bey’in Kaleminden İzmir’in İşgali”, **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, S. 17, Erzurum, 2001, s. 267-274.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı: “1908 Yılında İkinci Meşrutiyetin Ne Suretle İlân Edileceğine Dair Vesikalar”. **Belleten**, c. XX, S. 77, s. 103-174.
- Ünal, Tahsin: “122 Yıllık İrfan Yuvası 2 Kuleli Lisesi”, **Hayat Tarih Mecmuası**, İstanbul, Ağustos 1968, S. 8, s. 56-61.
- Varlık, Bülent: “Mütareke ve Milli Mücadele’de Basını”, **Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, c. V, İstanbul, İletişim Yay., 1985, s. 1200-1210.
- Yalçın, E. Semih: “Millî Mücadele Dönemi”, **90. Yılında Millî Mücadele Sempozyumları Bildiriler**, Ankara, ATAM Yay., 2011, s. 11-25.

G. SÖZLÜKLER

- Devellioğlu, Ferit: **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat**, Ankara, Aydın Kitabevi Yay., 2006.
- Kanar, Mehmet: **Osmanlı Türkçesi Sözlüğü**, c. I, İstanbul, Say Yay., 2009.

Pakalın, Mehmet Zeki: **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, C. II, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1971.

Sertoğlu, Midhat: **Osmanlı Tarih Lûgatı**, İstanbul, Enderun Kitabevi, 1986.

H. TEZLER

Ahmetaj, Muhamed: **“Berlin Kongresi ve Sonuçlarının Osmanlı Devleti ve Arnavutlar Üzerindeki Etkileri”**, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Bursa, 2011.

Arı, Betül: **“Atatürk, Basın ve Minber Gazetesi”**, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2008.

Ayaz, Hakan: **“II. Meşrutiyet Döneminde Hasan Tahsin ve Gazeteciliği”**, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir, 2014, s. 79-80.

Aydoğdu, Murat: **“Mütareke Döneminde (1918-1922) İstanbul'un Anadolu Yakasında Asayiş Problemleri”**, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2009.

Barlak, Yasemin: **“Dinî ve Siyasî Yönden Osmanlı Devleti İdaresinde Yemen (1872-1909)”**, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Samsun, 2013.

Bozkurt, Abdurrahman: **“İtilaf Devletlerinin İstanbul'da İşgal Yönetimi”**, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2009.

Cebecioğlu, Murat: **“Mirivâ Hasan Muhyiddin Paşa'nın Özel Defteri (Yemen, Irak ve Gilan Olayları) 1905-1912”**, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul, 1996, c. I-II.

Çelik, Mithat: **“XIX. Yüzyılın Sonu ve XX. Yüzyılın Başında Yemen”**, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Elazığ, 1999.

Çelik, Yüksel: **“Prizren İttihâd Cemiyeti ve Faâliyetleri (1877-1881)”**, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1997.

- Derviş, Fetnan: **“XVIII-XIX. Yüzyıllarda Prizren”**, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2006.
- Erdem, Şerafettin Can: **“Sadrazam Damat Ferit Paşa”**, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2002.
- Erken, İlkay: **“İşkodra Vilayetinin İdari ve Sosyal Yapısı 1878-1912”**, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Samsun, 2014.
- Gök, Hayrullah: **“Arşiv Belgelerinin Işığında Kara Harp Okulu Tarihi (1834-1883)”**, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara, 2005, s. 151-209-210.
- Gülcan, Oğuz: **“Batı Anadolu’da Kuvayı Milliye’nin Oluşumu (1919-1920)”**, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2007.
- Gürel, Makbule: **“Mütareke Döneminde Minber Gazetesi”**, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2003.
- Hatipoğlu, Turgut: **“Yemen’in Osmanlı’dan Ayrılışı (Kopuşu)”**, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2004.
- Korkmaz, Ender: **“Tahsin Uzer’in Yaşamı ve Faaliyetleri”**, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2011.
- Koşanay, Cüneyt: **“II. Meşrutiyet Döneminde Osmanlı Ordusunda Tensikat Faaliyetleri”**, Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Manisa, 2010.
- Kurşun, Zekeriya: **“Küçük Mehmed Said Paşa (Siyasî Hayatı, İcraatı ve Fikirleri) 1838-1914”**, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul, 1991.

- Olgun, Said: **“Mahmud Muhtar Paşa (1867-1935) Hayatı, Askerî ve Siyasî Faaliyetleri, Eserleri”**, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2006.
- Özcan, Uğur: **“Başlangıçtan 1903'e Balkan Sorunu ve Münsteg Planı”**, Osman Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir, 2003.
- Özküçük, Fatma Gül: **“I. Meşrutiyet Dönemi Makedonya'da Bulgar Çete Faaliyetleri”**, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2011.
- Saatçi, Meltem Begüm: **“Makedonya Sorunu (1903-1913)”**, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, 2004.
- Selçuklu, Mehmet: **“Dersaadet Mekteb-i İdadîsi ve Vefa Lisesi (1872-2000)”**, Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Niğde, 2005.
- Sert, Serap: **“Son Osmanlı Yemen Valisi Mahmud Nedim Bey Hayatı ve Faaliyetleri (1857-1940)”**, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2009.
- Shehu, Kushtrim: **“Prizren Birliği'nden Bağımsızlığa Arnavut Milli Kimliğinin Oluşumu (1878-1912)”**, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2011.
- Süel, Ercan: **“Boğazlıyan Kaymakamı Kemal Bey”**, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul, 1992.
- Tan, Hakan: **“Makedonya'da Bulgar Komite Faaliyetleri ve Boris Sararof”**, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya, 2013.
- Teke, Kasım Mehmet: **“Kuruluşundan Cumhuriyete Kuleli Askeri Lisesi”**, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2007.
- Tekemen, Eylem: **“Berlin Kongresi ve Osmanlı Devleti”**, Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Bolu, 2006.

- Tural, Erkan: **“II. Meşrutiyet Döneminde Devletin Restorasyonu Bağlamında 1909 Teşkilat ve Tenkifat Kanunu”**, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İzmir, 2006;
- Tursun, Soner: **“II. Meşrutiyet'in İlanı ve 31 Mart Olayı”**, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Edirne, 2013.
- Yarcı, Güler: **“Türk Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı Diplomasisinde Makedonya Meselesi (1876-1912)”**, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1996.
- Yeşilyurt, Yahya: **“Ali Emiri'nin Yemen Hatıratı”**, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum, 2007.
- Yıldırım, Eda: **“Mütareke Döneminde Çatalca'da Asayiş Durumu (1918-1922)”**, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2016.
- Yıldız, Sıddık: **“Çıkışından Bastırılmasına Kadar 31 Mart İsyanı”**, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2006.

İ. İNTERNET KAYNAKLARI

- <http://ottawa.emb.mfa.gov.tr/Mission/MissionChiefHistory>
- <http://www.gdd.org.tr/koydetay.asp?id=180>
- http://www.medalnet.net/Kizil_Kartal_Nisani.htm
- https://www.hukuki.net/hukuk_sozlugu.asp?start=911
- <https://www.youtube.com/watch?v=7bTGsV9UtTA&t=328s>

EKLER

Ek I. Mehmet Şakir Paşa'nın Tercüme-i Hali²⁷⁶

“İttihatçılar kendisinin jurnalcı olmadığını pekâlâ bildikleri halde sırf Enver'in ısrarıyla halka karşı kendisini bununla lekelemek istemişlerdi. Bu illet ile ma'lul olmadığını katiyyetle bilen bir yakını kendisinden malumatı olmaksızın namına Ayan ve Mebusan Meclislerine birer istida vermiş ve Harbiye Nezareti'ne havale edilerek ale'l-usul Divan-ı Harb-i Uzma riyasetine gönderilen işbu istidalar üzerine uzun uzadıya yapılan tetkikat neticesinde Divan-ı Harb-i Uzma Reisi Nafiz Bey tarafından şu cevap verilmiştir: -Sahib-i isdtida Mehmet Şakir Paşa'nın tetkik edilen kendisine nazaran kendisine ait hiçbir jurnal bulunmamıştır. Müşarün ileyhe atf ve isnad olunan bu sıfat-ı leimenin isim müşabehetinden ileri geldiği tebeyyün eylemiştir. –Bu cevap uzun müddet Harbiye Nezareti Malumat-ı Zatiye müdür muavini Osman Şevket Bey'in Osman Şevket Paşa kasasında kalmış ve bu yüzden asıl istidanameyi imza eden Paşa'nın kızı ile aralarında gürültülü bir münakaşa olmuş ve müdafaa karşısında yelkenleri suya indirmeğe mecbur kalan merhum Osman Şevket Bey nihayet: “Ben ne yapayım Emir kuluyum. Nazır Paşa Hazretlerine müracaat ediniz” cevabıyla münakaşaya nihayet vermiştir.”

²⁷⁶ Mehmet Zeki Pakalın, bu tercüme-i hali Şakir Paşa'nın oğlu Deniz Bank yüksek memurlarından Atıf Seymen Bey'in notlarından derlemiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Pakalın, **a.g.e.**, s. 71.

مرحوم شاكر پاشانك ترجمه حالى

مرحوم شاكر پاشا ۲۷۰ تاريخده باطوم سنجاغنه
ملحق ليوانا قضا سنده تولد ايشدر .

۲۹۳ سنه سنده مكشبه حربه دن اركان حرب
يوز باشليقله نشئت ايدهرك تورك ضابطى اوله رق
ايك دفعه آلمانيا به تحصيله كوندولش و بش سنه
سكره تحصيلدن عودتده اركان حربه مكشبه مصلحتينه
واركان حربه عموميه دائره سنده، خاصه اردوسى اركان
حربه ريلس سنده تعيين ايدلشدر بخلف مأموريتلرده تدريجاً
قطع مراتب ايدهرك اشتودره والى وقوماتدانلغنده،
قوسوه والى لىكنده، يمن قواى عسكريه سى قوماندانلى
ايك حيث تفتيشيه رياستنده بولنه رق رتبة مشيريه
ارتقا ايشدر . يندن عودتده تفتيش عسكري
قوميسيونى اعضالغنده و اعلان مشروطيتى متعاقبده
اركان حربه عموميه رياستنده وبلا آخره جنتيكان
عبدالحمد خان ثاني حضرتلرينك سرباورا لىكنده بولنش
واوتوز برمارت وقمة سندن سكره برآرالى مديليه
اقامته مأمور ايدلشدر .

حرب اخير ائشانده مسلح بيطرفلى توصيه و حرب
كبرما سى سويلد يكنندن دولاي تكرر آنقره به نى
وؤخرأ كلىكده اقامه مأمور ايدلشدر .

كلىكده بلاعه سات كچرديكى اوچ درت سنه
وئار كى متعاقب در سعادت كلىش و داماد فريد پاشا
قابينه سنده بحربه و حرب ناظر اقلرنده بولشدر .

مرحوم مشاراليه تاريخ و علوم و فنون عسكريه ده
جدا متبحر و اركان عسكريه ايجريستده متبحر اولوب
عفت و استقامت و فرط نزاکت و عدالتيله و كمال
درجه در ايت و فطانت و عمق نظر صاحبي بولمقله
معروف ايدى .

كنديسى هيچ بروقت حسابات و انتقامنه مغلوب
اولاش و كورديكى بونجه تضديعات و تأثيراته و غماً
ينه كېسه سرفرو ائمه شدر . وفاتلرى مملكتن
ايچون جدا يك سوك ضابطه شدر .

²⁷⁷ İkdām, 18 Haziran 1919, nr. 8031, s. 2.

مرحوم مشارالیه ترجمه حالی

مشارالیه ۱۲۹۰ تاربخنده مکتب حریبه داخل اوله درق ۲۲ توب
۳۹۵ تاربخنده ارکان حریبه بوز باشلیک نشأت ایش و مهندسخانه
بری هاپون مأمور ایش و ۶ ایلول ۱۲۹۷ تاربخنده قول الغامی
نصب اولمشدر . ۲۸ توب ۱۲۹۹ تاربخنده با اراده سیه جناب ملوکاه
لاجل التحصیل برلنه اعزام ایش و ۳۱ توب ۱۲۹۹ تاربخنده ییکانی
نصب اوله درق ۱ تشرین اول ۱۳۰۳ تاربخنده عودت و رتبه سی
۴ تشرین اول ۱۳۰۳ ده قانقاسلنه ترفیع ایشمشدر . ۷ تشرین اول
۳۰۳ تاربخنده بلغارستان و ردوب حدودی استکشاف مأمور هیئت
دبستانه عزیمت و عودت ایش و ۲۱ توب ۱۳۰۴ ده میرالای نصب
اولمشدر . و سه مذکورده ایلولک پکرمی بینه حدود برنابیه استکشاف
مأموراً عزیمت و عودت ایش و ۸ توب ۱۳۰۵ تاربخنده میرلوانه ترفیع
و ۱۵ اغتوس ۱۳۰۵ تاربخنده ارکان حریبه هموبه دارمسی دردنی
شبه مدیریت و ۲۶ شباط ۱۳۰۷ تاربخنده خاصه اردوی هاپون ارکان
حریبه دبستانه و ۷ توب ۱۳۰۸ تاربخنده بزرگسورخ شمشور
قوتضرائه تعین و ۲۶ تشرین ثانی ۱۳۰۳ تاربخنده اراده سیه پاوران
حضرت پادشاهی سلکته ادشال و ۱۷ ایلول ۱۳۱۱ تاربخنده رتبه سی
فریقلک ترفیع بیولمشدر .

۲ تشرین ثانی ۱۳۱۷ تاربخنده اشقودره والی و قوماندانلنه و ۱۰ محرم
۱۳۲۱ ده قوصوه ولایتی والیکنه تعین و ۱۶ شباط ۱۳۱۹ تاربخنده
برنجی فریق نصب اولمش و ۳ نیسان ۱۳۲۱ تاربخنده یتیمه اعزام
اوله حق هیئت تفتیشیه دبستانه مأمور و ۱۳ مایس ۱۳۲۱ تاربخنده
عهدته رتبه سابعه مشیری توجیه و ۲ تشرین ثانی ۱۳۲۱ تاربخنده
تفتیش عسکری قومیسبون طالبی اعضالنه و ۹ توب ۱۳۲۴ تاربخنده
ارکان حریبه هموبه دبستانه تعین اولمش و ۳۱ توب ۱۳۲۴ تاربخنده
عهدته سر پاورک توجیه قلمشدر .

۱۴ نیسان ۱۳۲۵ تاربخنده تبدل سلطت اوزرینه آجینه جیفارلش
و ۲۵ توب ۱۳۲۵ تاربخنده نصفه قانون موججه رتبه برنجی فریقلک
تغزیل ایشمشدر .

مشارالیه رتبه سنک و حمل اوله بی نشانلریک استردادیه ردوسه
نی و نیمیدینه حرکت اردوسی قوماندانلنک تذکره سی اوزرینه
بالاستیذان ۲ حزيران ۱۳۲۵ تاربخنده اراده سیه جناب پادشاهی
شرقتلق بیولمش ایسه ده ۱۰ توب ۱۳۲۶ تاربخنده عضو اوله درق
شهری بدی ییک ایکی بوز سکان اوج غروش معاشه اجرای تقاعدی
خصوصه لدی المرض ۲۴ اغتوس ۱۳۲۶ تاربخنده اراده سیه ملوکاه
شرقتصادر اولمش و ۱۸ مایس ۱۳۲۹ تاربخنده بین قوای هموبه سی
قوماندانلنه تعین ایش ایسه ده محل مذکورده عزیمت ایشمشدر .

مشارالیه ۴ مارت ۱۳۳۵ تاربخنده بحریه نظارتیه قایمه داخل
اولمش و ۲ نیسان ۱۳۳۵ تاربخنده حریبه نظارتیه تحویل مأموریت ایش
و ۱۹ مایس ۱۳۳۵ تاربخنده هیئت وکلایه برابر استفا ایش و مؤخرأ
جلس وکلایه مأمور ایشمشدر .

مشارالیه برنجی عثمانی و برنجی مجیدی دبشان دبشالری و آلتون
کرید مدالیه سی وروبه دولنک برنجی رتبه دن سنت آن والایادولنک
ایکنجی رتبه دن اغل روز نشانلری حازر و حامل ایدی .

²⁷⁸ Takvim-i Vekâyi, 19 Haziran 1919, nr. 3579, s. 5.

مشیر شا کر پاشا :

آلمانیاده تحصیل التمش ارکان حرب استادیدر.
سیاست ایله علم و عرفانده بدطولی صاحبیدر. مشارالیه
آلمانلرک معلوب اوله جفی و حرب عمومی به اشتراك
ایسلامی حقنده بیان رأی ایله یکی جهته حکومت
اتحادیه طرفندن کمالیکه نفی اولمش ایدی .
شا کر پاشا متعدد والیلکرده بولمش و کندوسنه
اوله صدارت تکلیف ایله یکی حانده قبول ایلامشدر.
فلسفه ده پک درین تہماتی اولدینی کی متعدد آثار ی ده
واردر .

مشیر شا کر پاشا

آلمانیاده تحصیل ایتمشدر. ارکان حرب استادیدر.
حیاستده ، علم و عرفانده بدطولا صاحبیدر. مشارالیه
بو حربده آلمانلارک حرباً و سیاستاً معلوب اوله جفی
بو حربیه اصلاً اشتراك ایتمه ضر لازم کلدیکنی دها
حربک بدایتده علناً سویلدیکی جهته اتحاد و ترقی
حکومتی طرفند کمالیکه نفی ایلامشدر.
دور سابقده مختلف والیلکرده بولمش و صدر
اعظمده اولسنه رمقی قالمش ایدی .

²⁷⁹ İkdam, 5 Mart 1919, nr. 7926, s. 1; Sabah, 5 Mart 1919, nr. 10525 s. 2.

حربيه ناظرينك بياناتي

يلىدىز يىغماسى — فراريلر و اتحاد ميلدك بولتقىسى — اشتلاف دولتلىرى مەنسابلارنىز —
غير مسلملر دىققىتى — عرب ناظرينك استغفاسى

(مونيتور اوورپانتال) غزىتىسى محررلردىن بىرى
حربيه ناظرى شاكىر پاشا ايله ملاقات ايتتى .
ناظر اولاي يىلدىزده اجرا ايدىلن يىملار خىندە
بيانات آتتەده بولماشدر :

— تحقيقات فعليتلە دوام ايتكىدەدر . بۇ تحقيقات
اليوم خاقان مخلوع مرحوم عبدالحميد خانە عادى اولان
۱۰۰ مىليون لىرا قىممەتتە مېمورىيە مەخسۇس بولان جانىپ
خىندە جريان ايتكىدەدر . اوزمان يىلدىزده اجتماع
اجتش اولان هيئت مخصوصە اعضاسىنى بش كۈن
اول دعوت ايتدى . فقط مع التأسف بولر شمدى يە
قدر دعوتىزە اجابت ايتدىلر كە بۇدە تحقيقاتىزى تاخرە
اوغرا تەقدەدر .

— استانبولك عاقىتى نە اولەجى ؟
— ظن ايدىر سەم استانبول آتچى حاكيت عثانيە
آلتىندە قالە يىلە جىكدەر . اساساً سوڭىلى ياخشى
اوزىندە اوقۇر حقوقىز واردىر كە بۇ قدر نەجىع شرائط
داخلىندە بىزى بورادىن آيىرە جىقلىرى تصور ايدىلەن .
— حكومت مقدرات مملكت ايجون اوقۇر
وخېم اولان شوزماندە اتحاد عناصرك موقع فعلە اىصال
ايدىلە يىلە جىكە قانەيدىر ؟

توقيفات اجراسى ايجون الدە دلائل بولتى
لازمدر . آجىلان تحقيقات اليوم آرادىغىز مسئوليتلىرى
صرع برصورتە ميدانە چىقارماشدر .

ناظر پاشا بىدە اشتلاف دولتلىرى ايله حربيه
نظارىتىك مەنسابتى يەك بولندە اولدىغى سولتلىش
ومتاركەلك بالجلە احكامى تطليق ايدىلىكىنى بيان
ايتتىدر .

شاكىر پاشا ، فراريلر واتحاد وترقى طرفىدىن
تەقىب ايدىلن بولتقىدە خىندە شوبىانەدە بولتىدر :
آلمانىا وسابقى متفكرلە غابراغىز تامايە مەقطع
بولدىغىدىن فراريلر كە ، بالخاصە مەهود انوزك نەردە
بولدىغىنى اصلاً بىلميورز .

اتحاد وترقى ايله انور طرفىدىن اك عظم خطبات
سياسيه اوتىكك ايدىلشدر و بۇ خطبات مع التأسف
مملكت اوزرىنى اك بو بوك فلاكتلىرى جلب ايتتىدر .

حرب عموميدە نىم ايجون اك برنجى وظيفە اشتلافە
قارشى خىر خواھانە برى طرفلىق محافظەسى ايدى . بو ،
يالگىز نىم شەخسى فېكرم دىكلدر . بىلكە مملكتى سۈن
وھردىر لو فلاكتىدىن آزادە بولدىغى كورمك ايتتىن

ھەكس بو فېكر دەدر . بىن اتحاد ورؤساسىنىك فېكرىنە
مخالف افكار بىلە بىكەدىن ماولايى توقىف ونى ايدىلەم .
واقعا آلمانىا عسكركە خصوصىندە اك مەكمل بر مملكت
ايدى . بو كا شەبھە بو . فقط دشمنى اولان انكلىترەنىك

قوتى اىي حساب ايدەمەش ايدى . فى الحقيقە تارىخ
بىزە كورسەتتور كە انكلىترە مەنابى قوروميان ونھايەت
مظفرىت غىر قابل مقاومت قوتى توجە ايدە جىك بر مملكتىدر .

انوراك آلمانىايە صائلىش بر خائى اولوب اولدىغىنە
جواب نەردەم . ھەكس انور ايله ھىيالىرىك جاھل
آدملر اولدىغى بىليور . بولر قىصر ايله حكومتى
مارفەندىن اقتاع واغفال ايدىلشدر و دول مەركىزىنىك احرار

— حكومت ، بالخاصە ذات حضرت پادشاهى
حكومت عثانيە داخلىندە ساكن بالجلە ملئىك
ماضىنىك فئاللىرى اوتودەرق قردش كې ياشاملىرى
شدەلە آرزو ايتكىدەدر . مع التأسف غير مسلملر
بو كا بىناشقى ايتتە مەكلىرى كوربىورز . نىچون ؟
چونكە خرىستىيانلردىن برقىسى آمال ومقاصد اجنبىيە
آت اولشلىدر . بو خرىستىيانلر چتەلر تشكىل ايتكىدە
وملىتلىرى بو بوك وطن عثانيەدە تأسىس وادامە
اجتىسى لازم كلن روابلى قىرمتى ايجون افرىدىن كلنى
ياقتەدەدر . مع مايفە ارباب عقل وبصيرتە بو توھرىكافى
تصويب ايتدىلر كە علاوہ ايتكە بىجورىتەدەم . بىز
دائماً مقصدىزە واصل اولەجىغىزى اميد ايدىيورز .

خرىستىيانلر اك اعلان مشروطيتىدىن بىرى اتحاد
وترقىنىك مشكۈم بولتقىسى حسيەلە بر جوق اضطرارباتە
معروض قالمش اولدىلر كى اعتراف ايدىيورز . فقط
بو ، حكومت داخلىندە بىشايان اھالىنىك ، بو تون
ملئىك مظهر نعم ورفاھ اولسندىن بشقە برشى
دوشۇنە بىن بر حكومت ايله بر حكمدارك حسن نيتلىرى
طائىماق ايجون بر سبب تشكىل ايتىز . بكا ايتانگىز
وفوق العادە صميمتە سوليورم : خرىستىيانلر ايجون
فوق العادە حسيات بىلە مەكەدە بىز بو حسيات خالصانە
وصىيانە بىي فعلاً اظهار آرزوسىندە بىز .

— سوڭ بر سؤال ، عدلىە ومذاهب ناظرينك
استغفاسى نە بىي حل ايدىلى ؟

— صدق بىكە سوڭ درجە متأسف اولدىغىم
استغفاسى اسبابى قطعياً بىلمەدىكى سىزە تامين
ايدىم . آتچى دون صباح سرايدە اوكرىدەم . صدق
بىكە مھاسم تېرىكىيە ايجون سرايە كەلمش ايدى .
خەمى بىلە هنوز كورمەدەم و جىل مەلا بىكە نظارت
مەكۇرە بىي تەبىئى غىزەلردىن اوكرىدەم .

فخری یاوران حضرت شہزادہ عظیمیائے دہلی

خاصہ اردو میونسپل انجمن عربیہ شہزادہ عظیمیائے دہلی

نور
۶۶

²⁸¹ İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi nr. 91055-30.

Mabeyn Müşiri Şakir Paşa

²⁸² Unat, a.g.e, 1985, s. 214.

Ek VIII. Mehmet Şakir Paşa²⁸³

²⁸³ Reşad, Ferid, a.g.e., s. 221.

Ek IX. Mehmet Şakir Paşa²⁸⁴

²⁸⁴ Necdet Sakaoğlu, **20. Yüzyıl Başında Osmanlı Kentleri**, İstanbul, Deniz Kültür Yay., 2010, s. 44.

Ek X. Mehmet Şakir Paşa²⁸⁵

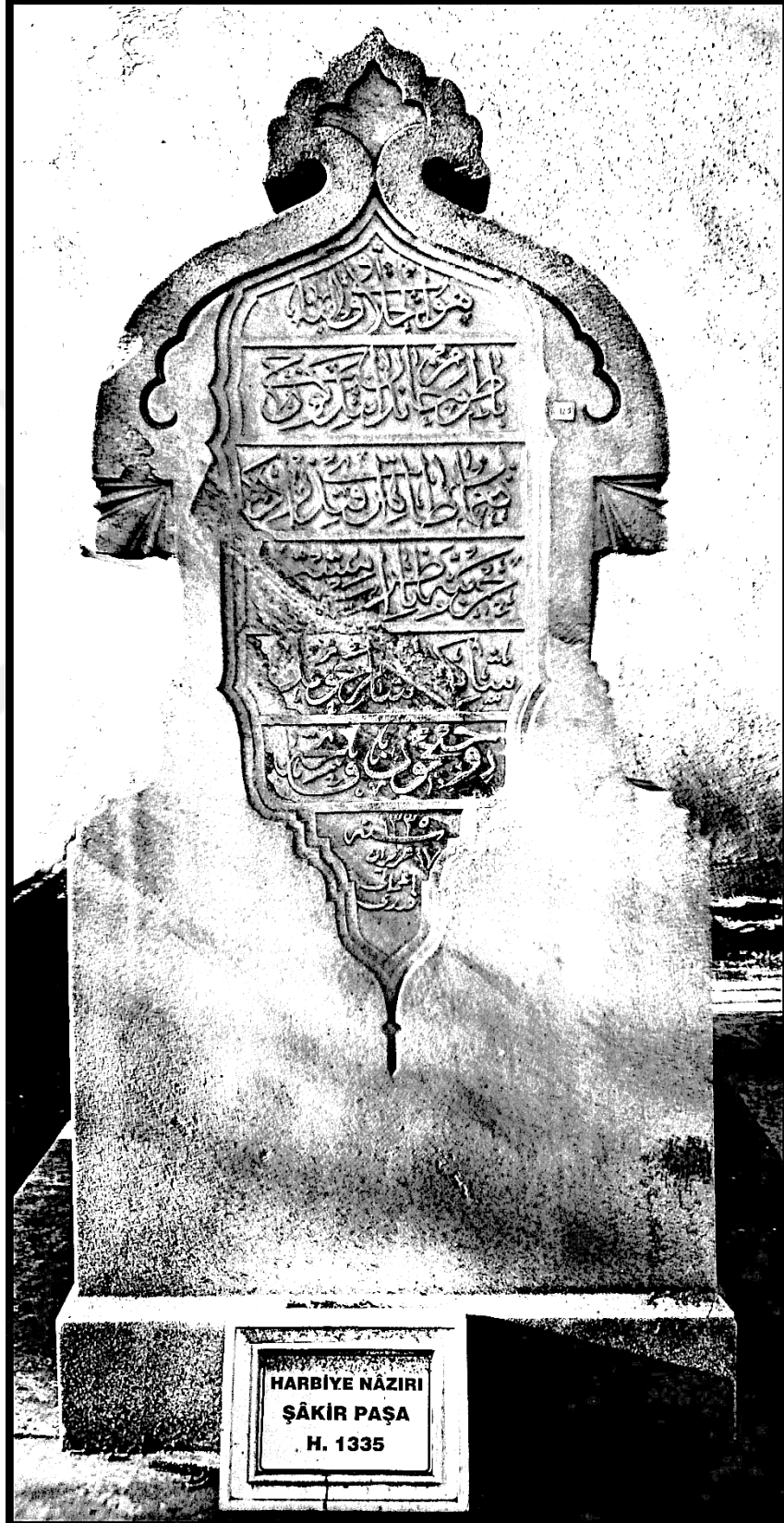
²⁸⁵ Yüceer, a.g.e., s. 272.

Ek XI. Mehmet Şakir Paşa²⁸⁶

²⁸⁶ Çetiner, a.g.m. s. 4.

Ek XII. Mehmet Şakir Paşa'nın Kabri (II. Mahmut Haziresi / Cağaloğlu)

Ek XIII. Mehmet Şakir Paşa'nın oğlu Süvari Miralayı Ahmed Hamdi Bey²⁸⁷

BASBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ DAİRE BAŞKANLIĞI (BOA) ©

²⁸⁷ BOA, FTG.f., 565.

Ek XIV. Mehmet Şakir Paşa'nın oğlu Numan Tahir Seymen²⁸⁸

²⁸⁸ Çankaya, a.g.e., s. 1506; <http://ottawa.emb.mfa.gov.tr/Mission/MissionChiefHistory>.